

ВІКТОР БІЛОУС
ВІКТОРІЯ БІЛОУС
ОЛЕГ СЕМЕНЮК
ОКСАНА БАБЕНКО
ОЛЕГ БАБЕНКО

ФІЛОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИКО-АРХІВНІ СТУДІЇ

ЗБІРНИК СТАТЕЙ ТА МАТЕРІАЛІВ

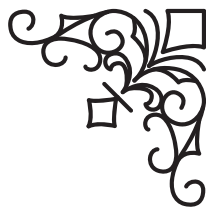
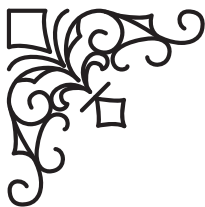

Державний архів Кіровоградської області

*Комунальна установа
«Кіровоградське обласне відділення
пошуково-видавничого агентства
«Книга Пам'яті України»*

*Кіровоградська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України*

*Благодійна організація
«Центрально-Українська Православна
Духовно-соціальна Академія»*

Бібліотека видання, що продовжується,
**«Між Бугом і Дніпром.
Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України»**

Серія «Соціально-гуманітарні дослідження»

Редколегія серії:

О.О. Бабенко (голова),
О.А. Бабенко,
к.і.н. В.Г. Берковський,
к.філол.н. В.Б. Білоус,
Т.В. Гончарова,
к.філол.н., доц. В.Т. Гребньова,
к.і.н. В.П. Колечкін,
Л.В. Маренець,
д.і.н, проф. В.М. Орлик,
засл. працівник культури України І.Д. Петренко
Л.А. Терушкин.

Віктор Білоус
Вікторія Білоус
Олег Семенюк
Оксана Бабенко
Олег Бабенко

**ФІЛОЛОГІЧНІ
ТА
ІСТОРИКО-АРХІВНІ СТУДІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ ТА МАТЕРІАЛІВ

Державний архів
Кіровоградської області
м. Кропивницький
2019

УДК 80+930.2

Б 61

*Рекомендовано до друку
Науково-методичною радою
Державного архіву Кіровоградської області
(протокол від 10.10.2019 №10)*

Рецензенти:

*Пристайко Т.С., доктор філологічних наук, професор;
Колєчкін В.П., кандидат історичних наук;
Резнік В.В., кандидат політичних наук*

Білоус В.Б. та ін.

Б 61 Філологічні та історико-архівні студії [Текст] /В.Б. Білоус, В.В. Білоус, С.А. Семенюк, О.А. Бабенко, О.О. Бабенко; упорядник О.О. Бабенко. – Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2019. – 312 с.

ISBN: 978-966-130-161-9

Збірник на вшанування провідного наукового співробітника Державного архіву Кіровоградської області Віктора Білоуса містить статті з філології (літературознавство та лінгвістика) й історії, що є свідченням не лише багатогранності багаторічної наукової діяльності вченого, а й правильності колись цілісного напрямку в гуманітаристиці.

Розрахований на професійних філологів та істориків, а також на широке коло осіб, які цікавляться соціально-гуманітарними дисциплінами.

ISBN: 978-966-130-161-9

УДК 80+930.2

© В.Б. Білоус, В.В. Білоус, С.А. Семенюк,
О.А. Бабенко, О.О. Бабенко, 2019.

© О.О. Бабенко, упорядкування 2019.

© Центрально-Українське видавництво,
оригінал-макет, 2019

ЗМІСТ

Від упорядника	8
--------------------------	---

РОЗДІЛ I. Мовна картина світу і драматургія В. Винниченка

<i>Віктор Білоус. Фантастичний елемент як жанровий фактор художнього твору (роман В. Винниченка «Сонячна машина» та трилогія Дж. Р.Р. Толкієна «Володар Перснів»)</i>	9
<i>Віктор Білоус. Володимир Винниченко та Отто Вейнінгер: художньо-етичні аспекти єврейського питання</i>	16
<i>Віктор Білоус. Мова драматургії В. Винниченка як відображення філософських поглядів митця</i>	29
<i>Віктор Білоус. Текст п'єси В. Винниченка «Базар» як дзеркало мови епохи.</i>	36
<i>Віктор Білоус. Опозиція «свій – чужий» у мові драматичних творів Володимира Винниченка: лексичний аспект</i>	45
<i>Віктор Білоус. Герменевтичний аналіз драматичних творів В. Винниченка як один з методів розкриття витоків ментальності українства початку ХХ сторіччя</i>	51
<i>Олег Семенюк, Віктор Білоус. Мовне та звукове програмування реципієнта у процесі сприймання драматичного твору: (на прикладі текстів драматичних творів В. Винниченка)</i>	55
<i>Віктор Білоус, Вікторія Білоус. Репліка про Винниченкову метафору</i>	62
<i>Віктор Білоус. Проблема митця та мистецтва у драматургії Володимира Винниченка</i>	66
<i>Віктор Білоус, Оксана Бабенко. «Револьвер революції», або Ейдетизм зброї у драмі В. Винниченка «Між двох сил»</i>	74
<i>Віктор Білоус, Олег Бабенко. Повертаючись до класики: п'єса Володимира Винниченка «Між двох сил», варіант сучасного прочитання.</i>	80
<i>Олег Бабенко. Володимир Винниченко у документах Державного архіву Кіровоградської області</i>	88

РОЗДІЛ II. Із студій романо-германської філології

<i>Віктор Білоус, Вікторія Білоус. Російсько-німецька мовна інтерференція: практичний аспект</i>	<i>94</i>
<i>Олег Семенюк, Віктор Білоус. Антологія зради, або реалізація концептів «Особистість» та «Батьківщина» в романі Т. Кленсі «Полювання за «Червоним Жовтнем» . . .</i>	<i>100</i>
<i>Олег Семенюк, Віктор Білоус. Символика води и огня в романе Т. Клэнси «The hunt for Red October»</i>	<i>112</i>
<i>Олег Семенюк, Віктор Білоус. Проблемы интерпретации социокультурных реалий при переводе (на примере англоязычного текста рассказа Ю. Семенова «Летом 37-го»)</i>	<i>119</i>
<i>Олег Семенюк, Віктор Білоус. Мовні засоби створення образу ворога в романі Т. Кленсі «Debt of honor»</i>	<i>127</i>
<i>Віктор Білоус. Роль фразеологических единиц в создании образа врага (на материале романа Тома Клэнси «The Red Rabbit»)</i>	<i>136</i>
<i>Віктор Білоус, Вікторія Білоус. Аббревиатуры в языке военно-приключенческого романа (на материале произведений Тома Клэнси).</i>	<i>143</i>
<i>Олег Семенюк, Віктор Білоус. Point fort как авторский приём (на примере произведений Ю. Семёнова)</i>	<i>153</i>
<i>Віктор Білоус. Маркетинг и литература: герой Флеминга как бренд.</i>	<i>160</i>
<i>Віктор Білоус, Вікторія Білоус. Майоры холодной войны (Пронин и Бонд, причины долгой жизни героев приключенческой литературы).</i>	<i>167</i>
<i>Віктор Білоус, Вікторія Білоус. Перекладач, толмач, інтерпретатор? (Питання перекладу як чинник взаємодії культур)</i>	<i>171</i>
<i>Віктор Білоус. Имена в политическом детективе (на материале романов Тома Клэнси «Красный Кролик», «Слово Президента», «Охота за “Красным Октябрём”», «Кремлёвский Кардинал» и др.).</i>	<i>178</i>

РОЗДІЛ III. Із роботи над архівними документами

<i>Олег Бабенко. О некоторых, исторически обусловленных, истоках украинского антропонимикона</i>	198
<i>Оксана Бабенко. Архівно-слідчі справи й історична пам'ять.</i>	216
<i>Віктор Білоус. Describing new vistas for history research (treasures of State Archives of Kirovograd Region)</i>	220
<i>Оксана Бабенко, Віктор Білоус. Глаголы бездействия (некоторые лексические особенности текстов руководящих документов).</i>	223
<i>Оксана Бабенко, Віктор Білоус. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення конкретної епохи</i>	228
<i>Олег Бабенко, Віктор Білоус. Про деякі моменти з історії періоду нереалізованої української державності . . .</i>	233
<i>Віктор Білоус. Принципи «Fair trial» vs практика каральних органів</i>	245
<i>Олег Бабенко, Віктор Білоус. Примеры преследования представителей интеллигенции в 30-е-40-е годы XX столетия</i>	255
<i>Віктор Білоус. Політична синонімія розпоряджувальних документів як один із методів маскування репресивних дій влади.</i>	261
<i>Віктор Білоус. Пусті (діє)слова періоду колективізації.</i>	267
<i>Оксана Бабенко, Віктор Білоус. Шпигуноманія як один з проявів декларованого пролетарського інтернаціоналізму.</i>	270
<i>Оксана Бабенко. Підтасовки та фальсифікації у чекістській практиці 20-х – 40-х років XX століття (за матеріалами архівних слідчих справ Державного архіву Кіровоградської області).</i>	288
<i>Віктор Білоус. «Хто винен?», або деякі аспекти колективізації на Кіровоградщині крізь призму архівних документів</i>	301
Анотація, Summary, Аннотация.	310

Від упорядника

У грудні 2018 року колектив Державного архіву Кіровоградської області, наукова й краєзнавча громадськість мали честь привітати з ювілеєм – 70-річчям від дня народження – провідного наукового співробітника архіву, члена Національної спілки краєзнавців України, професора Відкритого університету Св. Архангела Михаїла Благодійної організації «Центрально-Українська Православна Духовно-соціальна Академія», знаного мовознавця (фахівець із соціо-культурної лінгвістики, автор монографії «Мова та революційні перетворення (соціальне та лінгвокультурне дослідження на матеріалі творів Володимира Винниченка)», літературознавця (один із небагатьох в Україні дослідників англomовних трилерів, автор монографій «Перо и штык политического детектива», «Феномен Томаса Клэнси»), краєзнавця (член Національної спілки краєзнавців України) і архівіста (автор чи співавтор книг «Выбор времени», «Безвиз-39», «Польські громадяни-біженці в УРСР (1939–1941 рр.). Історичні нариси», «Статья 54-10, или «Женщины «контрреволюции», «Флюгер репрессий»), талановитого літератора (автор збірок есе «Мы – одной крови», «Теплая река памяти», «Я глажу зебру», «Старая тетрадь», віршів «Франкові мотиви» тощо), лауреата краєзнавчої премії імені Володимира Ястребова **Віктора Борисовича Білоуса**.

Під час віншування Віктора Борисовича виникла ідея випуску збірника його вибраних статей («розкидані» по різноманітних фахових виданнях, сукупно становлять цілісну картину наукової царини, в якій працює вчений). Потім ідея дещо трансформувалася, її реалізація дещо затягнулася в часі... Тож це видання – закінчений результат втілення тієї ідеї.

Розділ I

МОВНА КАРТИНА СВІТУ І ДРАМАТУРГІЯ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

ФАНТАСТИЧНИЙ ЕЛЕМЕНТ ЯК ЖАНРОВИЙ ФАКТОР ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ*

(роман В. Винниченка «Сонячна машина» та
трилогія Дж. Р. Р. Толкієна «Володар Перснів»)

У статті автор висловлює думку про те, що жанротворчі фантастичні елементи в науково-фантастичних творах і творах фентезі мають різну природу (порівнюються роман В. Винниченка «Сонячна машина» й трилогія Дж. Р.Р. Толкієна «Володар Перснів»).

The author suggests that genre-creating fantastic elements in the works of science fiction and fantasy are of different nature (novel «The Sun Machine» by V. Vynnychenko and «The Lord of the Rings» by G. R.R. Tolkien are compared)

Уява як здатність творчо мислити, фантазувати – одна з важливих рис людської істоти.

* Віктор Білоус. Фантастичний елемент як жанровий фактор художнього твору (роман В. Винниченка «Сонячна машина» та трилогія Дж. Р.Р. Толкієна «Володар Перснів») / Віктор Білоус // Наукові записки. – Випуск 27. – Серія: філологічні науки (українське літературознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2000. – С. 79-84.

Уява пересічної людини допомагає їй забути про буденність існування, про дні, сповнені одноманітними турботами. Уява ж творчої особистості ширяє над площиною життя в пошуках способів зміни його одноманітності. Щоб подолати цю якість художнього світу, який вибудовує митець за естетичними законами, автори вдаються до фантастичних елементів у творі.

Такий елемент може мати різний характер, але головна мета його використання одна: «зрозуміти істотні властивості дійсності, які не в змозі досягнути реалістична література» [Назаренко, 1998: 65].

Пересічна людина дивиться на джерело світла (один з головних елементів первинного світу) – і бачить свічку або каганець, може зробити з нього лампаду, навіть прожектор. А от пересічний Айзек Ньютон скерував світло через призму й одержав спектр (латиною *spectrum* – привид), різнокольоровий побратим такого, здавалось би, простого світла. Призму, цей привнесений елемент, можна порівняти з принципом дії фантастичного елемента в творах наукової фантастики. Він дає можливість розкласти картину первинного світу на складові для їхнього подальшого аналізу, вивчення, побудови гіпотез про взаємозв'язок цілого й частин.

Постає перед очима автора твору в жанрі наукової фантастики своєрідна «ньютонова призма» – і пливе підводний човен під командою благородного капітана Немо, завойовники з Марса летять до Землі, ріже сталь і плоть промінь гіперболоїда. Науково-фантастичний елемент має первинне коріння в технічних досягненнях людства, певну перспективу реалізації та, відповідно, можливість спричинити важкі, часом трагічні, наслідки. Порівняймо: «Наутілус» – батискаф Кусто – атомний крейсер «Курск»; Аеліта-Гагарін-Комаров; «сонячна машина» – клонування худоби – «коров'ячий сказ» в Європі. Усвідомлюємо умовність цього припущення.

Використання фантастичного елемента такого виду, тобто привнесеного, дає чудову можливість розгорнути спектральну картину навколишнього світу, окремо проаналізувати кожну складову частину, висловити своє ставлення до всієї схеми й

щодо перспектив її функціонування та розвитку за умов дії якогось нового, часто ірраціонального за характером, чинника.

Автор творів у жанрі фентезі (*англ.* – *fantasy*) бачить перед собою відому послідовність кольорів спектру, але не у вигляді смуг певної ширини на білій стіні. Для нього – це різнокольорові об'єми, що сягають у туманну далечінь цього вже вторинного світу й кличуть за собою. Автор достеменно знає, що за спиною в нього призма та могутнє джерело із світу, що об'єктивно існує. Але він хоче забути про це і повністю зануритись у світ химерний.

Спробуємо порівняти фантастичні елементи в творчості двох письменників однієї історичної доби: українця Володимира Винниченка (1880–1951) та англійця Джона Роналда Руела Толкієна (1892–1973). Вибір для порівняльного аналізу «Сонячної машини» та «Володаря Перснів» може здатись суто випадковим, але ці твори є характерними з погляду використання фантастичного елемента.

Кінець XIX – початок XX сторіччя – період широких контактів між різними народами, країнами, культурами. Відоме «і чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь» [Шевченко 1980: 271] призвело до зміни орієнтирів і в українській літературі. У «Листі до молоді української» 1894 року Павло Грабовський писав: «Європейство на ґрунті українському – то нехай буде написано на нашому стягові. Кожна народність має дорости до загальнопросвітнього рівня або загинути безслідно» [Грабовський 1983: 47].

«Сонячна машина» Винниченка з'являється після виходу в світ «Машини часу» Г. Уелса та «Залізної п'яти» Дж. Лондона, але вона «для нас первинна, і первинна саме жанровою своєю фізіономією. У нас ніколи не було великого роману з елементами авантюри та соціальної фантастики», – зазначає Микола Зеров [Зеров 1923: 174].

За словами дослідника Павла Федченка [Федченко 1989: 611], «творчий задум Винниченка зводився до того, щоб, по-перше: дати картину найтиповіших вад імперіалістичного світу, де необмежено володарює фінансово-промисловий капітал, по-друге – узагальнено відтворений характер найактивніших, з його по-

гляду, і найдієвіших політичних сил, що протистоять правлячій олігархії, і, по-третє, за тодішньою традицією показати один з можливих і найефективніших засобів суспільних перетворень, пов'язаних з прогресом техніки». Зробити роман «читабельним» та звільнити його (на жаль, тільки частково!) від резонерства допомагає художній прийом фантастичного елемента, що вже довів не тільки свою життєвість, але й всебічність.

Дія роману відбувається в реальній країні Німеччині, його персонажі – робітники, банкіри, політичні функціонери – люди реальні й зрозумілі нам, у цій реальності з'являється «сонячна машина», яка порушує колообіг матерії та енергії в природі, даючи людині можливість отримувати їжу практично без затрат праці, відкидаючи біблійне «в поті чола свого їстимеш хліб» [Кн. Буття, гл. 3, вірш 19].

До схеми усталених стосунків (політичних, економічних, соціальних) автор уводить ірраціональний чинник як центр нової системи, що дає йому можливість не тільки зробити фабулу роману досить динамічною (хоча й нерівною за темпом викладення), але й виголосити свої думки та погляди на принципи побудови справедливого суспільства, роль особистості в історії, ставлення до філософських категорій Добра і Зла.

За генезою фантастичний елемент до Винниченкового роману привнесений, тому, на наш погляд, має ряд недоліків: по-перше, стаючи центром твору, він зумовлює схематичне, площинне зображення осіб; по-друге, вимагає від автора прямого висловлення своїх політичних та соціальних поглядів.

Позитивною його рисою можна назвати те, що «робоча пара» письменник-читач з режиму монологу, авторського декларування якихось істин переходить до діалогу, а далі – до творчої співпраці, бо навіть «найплощинніший» твір у жанрі наукової фантастики не може не змусити читача замислитись над власним варіантом розвитку сюжету.

Джон Роналд Руел Толкієн, що працював у дещо відмінному від наукової фантастики жанрі фентезі (порівняйте *англ. science fiction* та *fantasy*), на відміну від винниченківського, його фантастичний елемент не привнесений, а існує автономно, тобто само-

стійно чи за допомогою автора виріс із архетипів. Цей елемент – Вторинний світ, що виник як синкретизм філологічних, лінгвістичних, міфологічних інтересів автора, його моральних, релігійних, політичних поглядів та життєвих переконань. Масштабність цього світу вражає: близько 1200 миль з півночі на південь, близько 1300 миль зі сходу на захід, не менш, ніж сім народів, що вміють говорити, мають власні історію та мову. Події трилогії займають десь близько двадцяти років, але для того, щоб вони сприймалися достовірно, Толкієн створив детальну, безперервну та ймовірну історію століть розвитку придуманого ним світу.

Найголовнішою характерною рисою використаного Толкієном фантастичного елемента є Втеча (*англ.* – *escape*). У статті «Про чарівні казки» [Толкієн 1999: 388] автор пише, що «існують речі, від яких хочеться тікати... На світі є голод, спрага, злидні, біль, скорбота, несправедливість, смерть». Сам Толкієн та деякі дослідники його творчості (В. Муравйов, Уістен Х. Оден, Клайв С. Л'юїс та ін.) стверджують, що первинний світ існує об'єктивно й паралельно до вторинного, що Втеча до вторинного світу не є Втечею Воїна з поля бою, а навпаки, Втечею В'язня з В'язниці.

Іншою характерною рисою фантастичного елемента Толкієна є добротність використаного матеріалу (епос давніх германців, ісландців, скандинавів), відсутність «прохідних» епізодів.

Ономастика та топоніміка «Беовульфа» та «Старшої Едди», поєднані з глибокими архетипами та яскравими авторськими знахідками, допомагають відкрити скрабницю душі читача, зберегти або повернути ясний дитячий погляд на навколишній (первинний) світ.

Невід'ємною жанровою ознакою фентезі є Героїчний Пошук (*англ.* – *quest*), у використанні якого Толкієн досягає вершин письменницької майстерності, ведучи своїх героїв звивистими стежками боротьби Добра і Зла. Щасливе закінчення Пошуку поріднює фентезі з чарівною казкою.

Порівняння фантастичних елементів в образах творів дає підстави стверджувати про їхню жанротворчу сутність. Елемент, що є привнесеним до певної реальної ситуації (принципово новий науковий підхід, як в «Сонячній машині» Винниченка),

спричиняє твір у жанрі наукової фантастики. Такі твори можуть страждати на певну схематичність в зображенні персонажів, площинність сюжету, що компенсується залученням читача до процесу творчості через надання йому можливості задіяти власну уяву для «домислення» ліній фабули.

У фентезі-творах жанротворчий фантастичний елемент існує як повномірний світ зі своїми мешканцями, законами та звичаями. Втеча до цього світу є втечею не від життя, а від сучасності, яку самі люди зробили непридатною для людей. Героїчний Пошук, що його ведуть герої у вторинному світі, допомагає висвітлити позитивні та негативні сторони первинного світу, які значно чіткіше можна побачити через міф.

Наукова фантастика – жанр, розрахований на читача певного вікового діапазону. Фентезі, цю чарівну казку, читають, визнають, люблять і дорослі, і діти, бо щасливий поворот подій (це її обов'язкова риса) дарує радість та позитивний емоційний вплив, сила якого не поступається іншим літературним жанрам.

Надати перевагу якомусь з названих фантастичних елементів було б несправедливо. Велика читацька аудиторія роману В. Винниченка, широка амплітуда оцінок «Сонячної машини» після виходу твору в світ свідчать про неабияку актуальність на той час теми, методу її подачі, власне жанру наукової фантастики.

Упродовж десятиріч, втім, елемент «толкієнського канону» (М. Назаренко) переважає. Сучасна оцінка, дана тим же Назаренком, така: «Помітна певна вичерпаність арсеналу прийомів традиційної НФ: більшість її тем... була вичерпана чи не Уелсом...; звертання до фентезі багато в чому обумовлене особливостями українського мислення і національними жанровими традиціями: Гоголь у нас є, а от Уелса не було і не очікується (Винниченко з його «Сонячною машиною» на цю роль явно претендувати не може)» [Назаренко 1998: 63]. Толкієн вважає фантазію правом людини. Реалізуючи це право, обидва автори використали фантастичні елементи в своїх творах, щоб на весь світ сказати, вигукнути, прохрипіти вустами героїв: «Людство під загрозою! Станьмо ж на захист себе!»

Оцінка дієвості творчих прийомів, життєздатності фанта-

стичних елементів у жанрах НФ та фентезі – прерогатива дослідників. Втім, без широкої читацької аудиторії літературний процес стає фантомом: крик душі автора почують лише жерці храму мистецтв, «втаємничені».

На користь Винниченка – порядковий номер один серед соціальних утопій української літератури першої половини ХХ сторіччя, гостра актуальність теми на період написання роману та мужність митця, що творив, незважаючи на побутові негаразди. На користь Толкієна (а отже – фентезі) промовисто свідчать накладі його «Володаря Перснів», що перекладений багатьма мовами світу. Об'єднує ж цих авторів глибокий гуманізм, щира турбота про Людину та її долю, намагання зробити наш світ кращим.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Біблія.
2. Грабовський 1983 – Грабовський П. Вибрані твори – 1983.
3. Зеров 1923 – Зеров М. «Сонячна машина» як літературний твір // Від Куліша до Винниченка. – К., 1923.
4. Назаренко 1998 – Назаренко М. Українська фантнетика: шлях до самовизначення// Art Line. –№4. – 1998. – С. 63-69.
5. Толкиен 1999 – Толкиен Дж.Р.Р. Приключения Тома Бомбадила и другие истории. Сборник – Спб., 1999.
6. Федченко 1989 – Післямова / Винниченко В.В. Сонячна машинна: Роман, К., 1989.
7. Шевченко 1980 – Шевченко Т.Г. Кобзар. – К., 1980.

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО ТА ОТТО ВЕЙНІНГЕР: ХУДОЖНЬО-ЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ*

Південь України – край багатонаціональний. Територія сучасної Кіровоградщини входила до так званої «Нової Сербії», «області військово-землеробських поселень у 1752–1764 рр. на Правобережній Україні... для оборони від турків та крим. татар» [СЭС 1982: 892]. Своєрідне місце в національному конгломераті регіону займає єврейство. Національне питання, практика його вирішення, пов'язані з цим особисті долі не могли обійти Винниченка-громадянина, Винниченка – політичного діяча, Винниченка-драматурга. Єврейське питання для Винниченка не є суто теоретичним – це ігри з єврейськими дітьми на бідних околицях Єлисаветграда, спілкування з євреями в період його суспільно-політичної діяльності, а «їх, євреїв, було багато в тодішніх соціал-демократичних колах» [Панченко 1995: 123], нарешті, шлюб із Розалією Ліфшиць.

Аналіз п'єс В. Винниченка переконує, що в переважній більшості, їх конфлікти зумовлені прагненням автора зіштовхнути загальновизнані норми моралі з «новими цінностями, що породжені науковою і суспільною думкою кінця ХІХ – початку ХХ ст.» [Михида 1998: 44].

Дослідники творчості В. Винниченка (Г. Костюк, В. Панченко, В. Марко, Л. Мороз та ін.) зазначають наявність в його лектурі спеціальних праць з філософії, психоаналізу, етики та моралі, суспільної поведінки тощо.

Чи є серед них книга О. Вейнінгера «Пол и характер», невідомо, але можна бути певним, що деякі ідеї та висновки сучасного Винниченкові німецького психолога були поширені (щонайменш – відомі) у колах творчої інтелігенції Європи.

Ця спроба дослідження викликана таким зауваженням О. Вей-

* Віктор Білоус. Володимир Винниченко та Отто Вейнінгер : художньо-етичні аспекти єврейського питання / Віктор Білоус // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наук. праць. – Вип. 14. / Редкол. : А. Козлов (відп. ред.) та ін. – К.: Твім інтер, 2002. – С. 400-413.

нінгера: «Настоящий еврей и настоящая женщина живут интересами рода, а не как индивидуальности» [Вейнінгер 1992: 342]. Образи представників гнаного народу зустрічаємо в декількох п'єсах Винниченка. Досить рельєфно зображені Лія («Дизгармонія», 1906 р.) та Арон Блюмкес («Кол-Нідре», 1922 р.)

Спираючись на тексти названих вище творів, спробую порівняти деякі погляди Винниченка та Вейнінгера на єврейське питання та на проблему єврейства взагалі. Але насамперед хочу запобігти можливим звинуваченням у тенденційному підході до цього специфічного питання. Отто Вейнінгер заявляє: «Но предварительно я хотел бы точно определить, в каком смысле я говорю о еврействе. Я говорю здесь не о *расе* и не о *народе*, еще меньше о вероисповедании, официально признанном законом. Под еврейством следует понимать только духовное направление, психическую конституцию, которая является возможностью для всех людей, но которая получила полнейшее осуществление свое в историческом еврействе», і в примітці на тій самій сторінці «автор считает своим долгом заметить, что он сам еврейского происхождения» [Вейнінгер 1992: 342].

Обидві згадувані п'єси нашого земляка («Дизгармонія» і «Кол-Нідре») хоча і написані з інтервалом у 16 років (відповідно 1906 та в 1922 рр.), подієво стосуються періоду першої російської революції 1905–1907 рр. Одна з дійових осіб п'єси «Дизгармонія» Лія – учасниця революційного осередку молоді. Молода, емоційна жінка відкидає копірвання в душі, у почуттях своїх товаришів. Гімном екзистенціалізму звучать на початку п'єси її слова: «*А єдиний бог – це життя!.. Життя, а не правдивість кожну хвилину, кожний мент, як ви кажете... Треба старатись, щоб у цей мент як можна більше було приємних переживаній життя. От і все!*» [Винниченко 1929: 9].

Лії не можна відмовити у особистій хоробрості: «*На вулицях маса хуліганів. Вони, як таракани, лезать тепер скрізь... З ними треба, як з собаками: чим сміливіше, тим вони трусливіші...*

... Єрунда! Погрому не буде... А хоч і буде... Ну, що ж? Будемо битись... Та ні! Погрому не буде! Вони бояться... Цей страйк ошеломив їх... Тепер вони уступлять» [Винниченко 1929: 9-10].

З приводу особистої сміливості О. Вейнінгер має свою opiniю: «...еврей труслив: герой – это его прямая противоположность» [Вейнінгер 1992: 362].

Минає небагато часу і Лія, ставши свідком наступу реакції чорносотенських погромів, втрачає бойовий запал. Спочатку вона не акцентує свою національність: *«Я – стільки єврейка, як українка... і тут зовсім не єврейство... А мене обурює, що звір завжди кидається на слабого... Євреї не можуть захищатись, – значить їх можна бити»* [Винниченко 1929: 52]. Ідеологічна основа революційних переконань, яку Лія називає «сознанняє», швидко руйнується під впливом зовнішніх подій, і гору беруть чинники національного характеру: *«Ай ну!.. Мене тільки дратує, що я сама собі ізмінюю... Я зовсім не мушу так реагувати на це... Я знаю, от зараз я вже знаю, що кожне явище треба зустрічати з сознанняєм, з вніманієм. Тоді воно більше дає... А «сознанняє якраз счезає. Реагує одне «чутство»...* [Винниченко 1929: 52]. Ці явища нарастають в душі Лії і зумовлюють її відхід від революційної діяльності, розрив з партією: *«Заявляю вам, что выхожу из партии... Сегодня... Сейчас.. Потому что я – еврейка и хочу быть с евреями... Я – еврейка!.. Жидовка!.. Пархатая!.. Да, да!.. Я не имею права, я не должна быть с вами... Как я могла так думать, как думала?!»* [Винниченко 1929: 84]. Розрив з товаришами підкреслений ще й тим, що Лія починає говорити російською. Героїня п'єси зіркається революційної діяльності, щоб нести хрест страждань разом зі своїм народом.

Дуже доречно тут видається цитата з О. Вейнінгера: «Он (еврей – В.Б.) даже и не настоящий революционер (где у него для этого сила и внутренний порыв возмущения?) и этим он отличается от француза. Он растрескивает, но никогда не разрушает» [Вейнінгер 1992: 359].

Герой п'єси «Кол-Нідре» Арон Блюмкес зовсім не схожий на великого руйнатора, *«він ... милий, тільки якийсь кумедний»* [Винниченко 1930: 11]. Революційні події проходять повз нього непоміченими, на передньому коні – події особистого життя. Талановитий артист, Блюмкес не в змозі боротися за особисте щастя. Дійсно, «если в еврее и заложены величайшие возмож-

ности, то в нем одновременно таятся самые малозначительные действительности. Он – человек, одаренный высшими задатками, но вместе с тем и наименее могучий» [Вейнінгер 1992: 366].

Молода, вродлива, енергійна, багата російська дворянка Наталія Кончинська робить йому шлюбну пропозицію, вона життям готова заплатити за своє щастя, а ось Арон в їхніх діалогах виглядає млявим і нерішучим, боязким і невпевненим:

«Ната. Ви, розуміється, сумніваєтесь, чи мої батьки згодяться на наш шлюб?»

Арон. Ні, я не сумніваюсь, а напевне знаю, що не згодяться...

Наша. А я вам кажу, що згодяться! Чуєте? Коли я кажу, то так і буде... В кожному разі я вам заявляю, що вони згодяться або на наш шлюб, або на мою смерть... Я серйозно це кажу, Ароне Лейзеровичу. Не думайте, що це жарт або примхи. Боротись, так боротись. Сказано, так зроблено. А інакше й говорити не треба.» [Винниченко 1930: 28-29].

Особисте щастя, кохання поруч, але Арон боїться його, не вірить йому: *«Чого я тікаю? Боже мій, я тікаю від такого щастя, що ... ні в якій казці такого не може бути.*

Ната. Ну, очевидно, воно для вас усе ж таки не таке вже велике, коли тікаєте. Хто хоче щастя, той ціукає його, той бореться за його, а не...».

Арон. Бо я знаю, що його не буде, не може бути» [Винниченко 1930: 27].

Кохання Нати – це вчинок. Вона хоче зробити з Арона «артиста», «людину» і заради шлюбу з ним іде на голодування, спричинюючи таким чином тиск на своїх батьків. Мета Арона в цьому союзі значно меркантильніша: *«Я женюся з нею і буду вчитися музики, щоб стати артистом»* [Винниченко 1930: 36].; *«артист-музика за один вечір може мати тисячі рублів ... Деякі й мільонерами стають»;* *«Я хочу женитись на такій дівчині, що має гроші і дасть їх на цю справу»* [Винниченко 1930: 40]; *«Я люблю музику. Ну, що я зроблю? Така вже моя... натура. Люди мені хочуть допомогти вивчитись і стати багатим, незалежним чоловіком. І вам же від того буде легше. Я забезпечу вашу старість...»* [Винниченко 1930: 42].

Як тут не процитувати О. Вейнінгера: «Нет ни одного народа в мире, где было бы так мало браков по любви, как у евреев: еще одно доказательство отсутствия души у абсолютного еврея» [Вейнінгер 1992: 344].

Наталія все ж таки наполягає на своєму, хоче довести, «що можна бути не християнином чи євреєм, а просто людьми, щасливими, сильними і вільними», вона бореться «за людину і артиста» [Винниченко 1930: 33]. Арону ж «трудно ради своего счастья зрадити свій народ» [Винниченко 1930: 32].

За Вейнінгером, «...семья (как биологический, но не как правовой комплекс) ни у одного народа в мире не играет такой значительной роли, как у евреев...» [Вейнінгер 1992: 343].

«Арон зупиняється проти неї, тихо, з болючою посмішкою і зусиллям. Але мої батьки... ніяк не згодяться.

Ната вражено. Ваші не згодяться?

Арон. Ви не сердьтесь, ради Бога, Наталіє Петрівно. Я розумію, вас повинно образити це: якісь старці, якісь парії – євреї сміють не згодитись, щоб їхній син женився на дочці багатих, родовитих руських дворян. Це – комічно, може, але... це – факт... вони не згодяться і що я нанесу їм цим страшний удар... мої батьки – євреї і що бути євреєм в їхніх очах зовсім не є нещастя або ганьба, як то думають християни. Навпаки, для них перестати бути євреєм є страшне нещастя і ганьба, і, може, краще моя смерть, аніж така ганьба... Бо я так думаю, що нема нічого більшого ганебного, як покинуть свій понижений, пригнічений, на кожному кроці ображуваний народ і перейти на бік гнобителів і образників його» [Винниченко 1930: 29-30].

На думку Нати, «всі ці поділи на руських, німців, євреїв, чувашів – безглузді й непотрібні. Всі люди – і більше нічого», вона не хоче бути «ні руською, ні єврейкою, ні негритьяною», хоче бути «просто людиною» [Винниченко 1930: 30].

«Арон тихо, сумно. Іноді на смерть легше піти, ніж на якийсь... вчинок ... легше піти на смерть, ніж своїм близьким людям дати велике страждання» [Винниченко 1930: 31].

Подальші слова Наталії свідчать про те, що вона ставить перед собою вищі цілі, а не суто егоїстичні мотиви. «Ната... Я по-

винна шанувати всякі забобони й для них жертвувати своїм щастям? Ніколи! Нехай страждають, коли не розуміють, а я не хочу скорятись перед темнотою й глупотою людей. Але не в цьому, видно, річ, а в тому, що ви просто нездатні на щось сильне, незвичайне, на боротьбу і жертву собою за свої переконання. І, очевидно для вас не таке вже щастя моя любов та ваше мистецтво, як ви говорили» [Винниченко 1930: 31].

Під впливом аргументів Наталії Арон робить спробу узгодити зі своєю сім'єю шлюб, для якого він мусить вихриститись, але наражається на емоційну та неоднозначну відсіч батька.

«Лейзер. Він мусить! Га? А повіситись ти не мусиш? А вбити нас ти не мусиш? Він мусить! Щоб грати на скрипці, він мусить таку ганьбу, таке страшне діло зробити. Ну, чи ви бачили таке?! Та ти збожсєволів!» [Винниченко 1930: 41]. Мати відмовляє сина, використовуючи свої аргументи: «Сара... Хіба вона тобі пара? Ти – бідний євреї, а вони – великі пани, гої... Сину, сину, не вбивай же нас і себе. Будь воно прокляте таке багатство, краще в бідності і праці, та чесно хліб свій їсти» [Винниченко 1930: 43].

Арон все ж таки починає усвідомлювати себе непересічним талантом, він хоче реалізуватись як особистість. На перешкоді йому стає національність.

«Арон. Я насамперед людина і хочу бути людиною! Всі люди можуть жити в згоді, без ворожнечі, без ненависти. Я не хочу бути ні християнином, ні євреєм, а тільки людиною і артистом!..

Лейзер, схоплюючись, люто. Що-о?! Ти не хочеш бути євреєм?! Ти не хочеш бути євреєм?! Геть! Геть з нашого дому! Геть зараз же!.. Геть, я тобі кажу! Нам не треба не-євреїв! І будь ти проклят!..» [Винниченко 1930: 43].

Проблема готовності та здатності до вчинку часто виникає в п'єсі. Персонажі другого плану, аналогічно Наті та Арону, теж постають перед необхідністю особистої оцінки добра та зла, своєї позиції в гострій критичній ситуації як морального базису для дій. Аронова сестра Мірра наносить візит Наті, маючи не просто проwerbіального «каменю за пазухою», вона за спиною покоївки «виймає з торбинки ніж і ховає його собі на груди за

жакет» [Винниченко 1930: 51]. Коли виснажена шестиденним голодуванням та стомлена психологічним тиском оточуючих Наталія *«одкидає голову назад, заплющує очі і лежить так»* [Винниченко 1930: 52], Мірра, така впевнена в своїй правоті, у своєму великому бажанні повернути Арона до сім'ї (читай «до лав єврейства взагалі»), незважаючи на наявність зброї, виявляє слабкість духу, відсутність твердості, рішучості, готовності до вольового акту і *«якийсь час дивиться на неї (Нату – В.Б.), хвилюється, обережно підносить руку до пазухи жакета, деякий мент тримає руку за пазухою, не одважується, опускає руку»* [Винниченко 1930: 52].

Прихильності автора, його ставлення до учасниць епізоду (а, може, й до представниць двох світів) характеризують обрані ним мовні засоби. Мірра, *«проста дівчина»*, з початку діалогу добровільно обирає безперспективну, приречену на поразку позицію прохача, в її нечисленних фразах постійно повторюються суплікації *«я хочу вас просити»*, *«я благаю вас, я тільки благаю»* [Винниченко 1930: 52].

Наталія навпаки веде діалог *«не розплющуючи очей»* [Винниченко 1930: 52], *«із блідою посмішкою»* [Винниченко 1930: 53], будує свої репліки на виразних та переконливих антонімічних парах: *«ваше нещастя»* – *«наше нещастя»*, *«гой»* – *«артист»*, *«щастя Аронове»* – *«для вас горе»*, *«я християнка, руська»*, *«я – не християнка і не руська»*, *«моя смерть»* – *«наше щастя»*, *«така ненависть»* – *«люблю вашого брата»* [Винниченко 1930: 52-53].

Ната доводить Міррі силу, щирість та альтруїзм свого кохання до Арона, і вчинок Мірри лишається не здійсненим: *«Мірра злісно, палко. Я прийшла, щоб ... Арон. Махає рукою і швидко, немов тікаючи, виходить із кімнати»* [Винниченко 1930: 32].

Соціальні та національні архетипічні принципи, подібні до Мірриних, звучать у зверненнях до Нати її батька, Петра Кончинського: *«Ти хочеш зламати вікові установи, ти хочеш стерти різниці, які утворювались тисячоліттями. Ми з Ароном Лейзеровичем люди різних рас, різних культур, різних світоглядів. Може, він прекрасна людина, але він – чужий нам. Розумієш ти це?»* [Винниченко 1930: 57].

Заради збереження расової, культурної, світоглядної інтегральності своєї родини батько готовий пожертвувати навіть життям доньки: *«Вона повинна почувати сильнішу волю! Голодуєш? Голодуй. Помираєш? Помирай!.. Не забувай, що в нас і другі діти є, моє становище і для них потрібне»* [Винниченко 1930: 61].

Намагаючись відмовити доньку від наміру вийти заміж за (радше, женити на собі) Арона Блюмкеса, Петро Кончинський вживає в мові зростаючі за емфатичністю антонімічні пари: *«Він прекрасна людина, але він – чужий нам», «дочка предводителя дворянства і якийсь єврейчик, якийсь...»; «предводитель дворянства, що рідниться з якимось євреєм-кравцем»; «мати за зятя якогось ... паршивого, пархатого єврея! Га? Старця, капцана якогось!.. А ще два тижні тому князь Урусов трохи не сватав свого сина», «замість княгині – мадам Блюмкес»* [Винниченко 1930: 57-61]. Емоційності його реплікам додають і синонімічні групи: *«поговорити спокійно і розумно», «голос здорового, твердого розуму»; «ти нам завдаєш турбот, страждання... А сором?»; «ти робиш мене смішним і небезпечним в очах правительства, якимсь дурним лібералом»* [Винниченко 1930: 56-58].

Синоніми, що їх у відповідь вживає Ната, емоційніші: *«я – не дворянка, я – не руська, я – не християнка, я – людина й більше нічого»; «розумний, талановитіший за вас усіх, добрий, ніжний, гарний, освічений»; «я себе уб'ю, – отруююсь, застрілюсь, повішусь»* [Винниченко 1930: 58-59].

Напруження сцени остаточно знесилоє дівчину і вона непритомніє. Є вчинок, є перемога в окремії баталії, але ж чи виграно кампанію?

Два роки подружнього щастя з Натою, успіх в артистичній кар'єрі змінили Арона, тепер – Миколу Леонідовича Блюмського. Як каже тесть, Петро Кончинський, *«його трудно впізнати. З цілковитою об'єктивністю можу сказати, що він зовсім переродився. Я не скажу, що він став руським або якимось завзятим християнином. Але він – європеєць. То, власне, що нам найбільше треба. Але єдине, що можу сказати вже з цілковитою впевненістю, це те, що нічого єврейського в нього не лишилось. Абсолютно!»* [Винниченко 1930:71].

Сім'я Кончинських радісно готується відзначити успіх зятя на концерті, на нього чекають скрипка роботи Страдіварі, лавровий вінок тріумфатора, любов Нати... Але життя вносить свої корективи, у місті вбито хлопчика. Преса назвала убивство ритуальним, за підозрою в його скоєнні арештовано Лейзера Блюмкеса, батька «людини і артиста»; газетна стаття стараннями Мітяхіна потрапляє до рук Арона, викликаючи відповідну реакцію. Жінка намагається його заспокоїти: *«Ти сам казав, що ти не єврей, а просто людина і артист... Арон. «Просто людина! «з просто – людьми я, дійсно, просто – людина, але з ненависниками мого народу я – єврей... Ти сама, того не знаючи, несвідомо, але глибоко й непохитно віриш, що людиною, справжньою людиною може бути тільки християнин: руський, француз, англієць, але єврей ні. Чекай! Ти ж до мозку костей – християнка, руська. Ти іншою і не можеш бути. Але ти думаєш, що ти можеш бути тільки людиною. Я ж, будучи євреєм, тільки людиною бути не можу...»* [Винниченко 1930: 78-79].

Слова Отто Вейнінгера роблять зайвими всілякі коментарі: *«Бывает иногда, что самый незначительный, никому не известный еврей, на которого возводится какое-нибудь обвинение, вызывает чувство живейшего участия среди всех евреев; они хотят непременно доказать его невинность и сильно надеются, что им это удастся. Но ни в коем случае не следует думать, что их интересует этот человек, как отдельный еврей, что их занимает эта индивидуальная судьба, как судьба единичного еврея, что он, как таковой, вызывает в них большие сострадания, чем несправедливо преследуемый арнец. Это далеко не так. Угроза всему еврейству, опасение, что этот факт может бросить невыгодную тень на всю совокупность евреев, лучше сказать, на все еврейство вообще, на идею еврейства – вот где кроется причина упомянутых явлений произвольного участия с их стороны»* (виділене автором – В.Б.) [Вейнінгер 1992: 342].

А ось які слова доручає Винниченко одному з персонажів «Кол-Нідре» Мітяхіну: «Так, єврейська нація вміє пристосовуватись. Але я, правду сказати, не вірю цим ... «європейцям». У кожному з них, прошу вибачити, я не про... про Миколу Леонідовича

кажу, в більшості з них, сидить усе той самий ...єврей. Як ви його не обтирайте, не вихрищуйте, він усе одно залишиться їм. Ви подивіться, як вони всі по всьому світі стоять один за одного. Європейці вже справжні, не впізнаєте, чи він американець, чи німець, чи француз, а спробуйте чіпнути десь єврея, ого, як усі ці європейці моментально загерготять і загвалтують по всьому світі. Ого!» [Винниченко 1930: 71].

У п'єсі виведено не стільки драму кохання, як, насамперед, двобій світоглядів, культур, духовностей, у якому, за словами Мітяхіна *«наша безпринципність, халатність і губить нас»... де «те страшно, що немає чуття боротьби, немає великого гніву, ненависті, патосу»* [Винниченко 1930: 11]. Реальність, життєвість конфлікту автор підкреслює, наділяючи його «тінню» (бо ж тільки привиди та безтілесні створіння не відкидають тіні) у вигляді партій у шахи, що фонові розігруються в першій та останній діях п'єси. Умовні битви між арміями чорних та білих фігур в площинності клітчастої дошки віддзеркалюють колізії персонажів п'єси у реальному житті.

«Памфілов... Ви, значить, синьйоре, під мого коника підбираєтесь? Хочете згамкати його, як Блюмкес пиріжки з яблуками?»; «От ще програю партію через того проклятого Блюмкеса»; «ти кажеш шах королю, а ми... скажемо шах вашій королевоньці» [Винниченко 1930: 14-15].

Зовні безвинні слова персонажа навіть не другого, а третього плану, звучать неприхованою погрозою двом головним фігурам: Арону і Наті. Під час цього Мітяхін, який тільки спостерігає за грою, *«підводиться, ходить по кімнаті, поглядаючи на Нату з усміхом»* [Винниченко 1930: 15]. Один з гравців робить хід королевою, в цей час *«Ната ... тихо й сердито щось говорить Мітяхину... Ну, я вас попереджаю»* [Винниченко 1930: 16-17], мимоволі вступаючи у небезпечну гру з Мітяхіним.

В останній картині першої дії професор Сухонін своїми щирими компліментами *«Та ви – артист, голубчику!.. Талановита, геніяльна нація! Надзвичайний талант»* [Винниченко 1930: 21-22] підносить Арона до рівня головної фігури епізоду, до рівня шахового короля. І одразу ж *«Костя сердито. Шах королю, кажу!»*

Чуєш? Памфілов. Зараз, зараз! Та невже шах?.. Але ж молодчинка Блюмкес, їй-богу. Просто, розумієш... Та невже шах?.. Гм... Дійсно... Погано. Поганенько. Гм!» [Винниченко 1930: 22].

У цей же час *«Мітяхін зразу перестас посміхатись»* [Винниченко 1930: 22]. Гра серйознішає, ситуація на шахівниці і в житті ускладнюється. На початку четвертої дії *«Костя сидить за шахівницею, рішаючи шахматну задачу по книжці»* [Винниченко 1930: 65], але час для тихих кабінетних ігор минув, про що каже йому постійний партнер з шахів Памфілов: *«Та йди ти к чорту! Тут діла державної важності, а він зі своїми шахами... Кинь к бісу свою задачу. Швидше»* [Винниченко 1930: 66].

Мітяхін, який знову посміхається, готує для Арона «приємний сюрпризик» на відміну від сюрпризу, що готує Аронові Наталія [Винниченко 1930: 66].

Дії Мітяхіна, що нагадують вдало проведену шахову комбінацію, – це удар підлий і несподіваний, але у смертельному герці немає чесних прийомів. Йому передують сказані до Нати *«немов цілком щиро»* виділені автором слова *«це ж таки ваша перемога, ваш успіх»* [Винниченко 1930: 68].

Крім шахів, Винниченко використовує образ скрипки, як символу душі людини, що тримає її в руках, грає на ній.

Намагаючись підкреслити меркантилізм єврейського народу, Мітяхін каже, *«що Арона Лейзеровича більше зацікавила скрипка з боку її товарної вартості»* але той *«раптом перестас посміхатись, непомітно вирівнюється і, серйозно дивлячись просто в лице Мітяхіну, каже: Ви гадаєте, що єврея можуть цікавити речі тільки з погляду їх товарної цінності?.. Ні, мене цікавить іменно звук скрипки»* [Винниченко 1930: 18-19]. Це відповідь на слова опонента про скрипку, що насправді сказані про людей *«з одного матеріалу – ціно одна, з другого – друга»* [Винниченко 1930: 18]. Скрипка для Арона – предмет дуалістичний, що існує і як матеріальний об'єкт, і як голос душі митця: *«Ні, божже мій, хіба можуть бути такі слова, щоб розказати, що я почуваю? Навіть скрипкою (виділено мною – В.Б.) того не можна сказати»* [Винниченко 1930: 26].

Останні моменти заключної дії п'єси поєднують предме-

ти-символи. Король скрипки, «шаховий король» Арон Блюмкес (в цій сцені він не вихрищений Микола Блюмський), *поспішно хапає скрипку, зриває з неї вінок* (лавровий вінок тріумфатора, корону шахового короля – В.Б.), *кидає його з люттю на підлогу», «грає все слабше, нарешті робить останній жагучий, завмираючий звук, хитається і помалу падає на підлогу»* [Винниченко 1930: 83].

Шахова партія скінчилась, скрипка знов стала бездушним матеріальним об'єктом, загинула особистість, у смерті возз'єднавшись зі своїм народом.

У критичній ситуації, що склалася, Ната дає чоловікові півгодини на те, щоб отямитись, щоб знову стати *«людиною і артистом»*, але принесена його сестрою трагічна звістка про погроми у місті, про загибель сім'ї виключає можливість такого виходу. Фінал п'єси мелодраматичний: Арон пришпилює прощальну записку до пелюшок сина, випиває отруту і, граючи на скрипці *«Пісню Ізраїлю»*, мелодію скорботи та жалю, умирає. Думаю, що в записці, підписаній *«Арон»* Блюмський-Блюмкес просить вважати свого сина Петрика нащадком своєї винищеної сім'ї.

Самогубство Арона Блюмкеса не ставить крапку в обговоренні теми роду та індивідуальності, навпаки, п'єса виглядає, як викладення умов завдання, варіанти вирішення якого – за читачем, глядачем, дослідником. Устами того самого Мітяхіна Володимир Винниченко каже: *«ми самі даємо євреям панування над нами, християнами... християнство тисяча дев'ятсот літ бореться з єврейством... Це – історична боротьба. Це боротьба двох світів»* [Винниченко 1930: 11].

Отто Вейнінгер теж вважає, що *«борьба близится к решительному концу, как и в первом году нашей эры. Перед человечеством снова лежит выбор между еврейством и христианством, гешефтом и культурой, женщиной и мужчиной, родом и личностью, бесценным и ценностью, земной и высшей жизнью – между Ничто и Богом, это – два противоположных царства: третьего царства – нет»* [Вейнінгер 1992: 367].

Представники описаних Вейнінгером *«царств»* – Арон і Ната. Перший гине; якщо слова Ната про своє кохання до Аро-

на правдиві, то загине, хай навіть і у непрямому сенсі, й вона. На наш погляд, соціаліст (а колись і комуніст) за політичними переконаннями, В. Винниченко натякає на можливість і третього «царства»: світової наднаціональної спільноти Людей. Доказами цього є: у п'єсах «Дизгармонія» та «Кол-Нідре» постійне протиставлення суто національного загальнолюдському; у решті творчого доробку В. Винниченка – його теорія «конкордизму».

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Вейнінгер 1992 – Вейнінгер О. Пол и характер: принцип, исследование: Перевод. – М.: Терра, 1992. – 480 с.
2. Винниченко 1929 – Винниченко В. Твори. – К.: Рух, 1929. – Т. 9: Дизгармонія. Щаблі життя. – 191с.
3. Винниченко 1930 – Винниченко В. Пісня Ізраїля (Кол-Нідре). – Харків, 1930.– 183 с.
5. Михида 1998 – Михида С. Мораль чи аморальність? (Особливості конфлікту п'єси Володимира Винниченка «Закон») // Наукові записки. – Випуск XV. – Серія: філологічні науки (літературознавство). – Кіровоград: РВГ ІЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 1998. – 172 с.
6. Панченко 1995 – Панченко В. Магічний кристал. Сторінки історії українського письменства. – Кіровоград: друкарня газети «Народне слово», 1995. – 234с.
7. СЭС 1982 – Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. – М.: Сов. Энциклопедия, 1982. – 1600 с.

МОВА ДРАМАТУРГІЇ В. ВИННИЧЕНКА ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДІВ МИТЦЯ*

Спираючись на тезу про те, що світогляд, переконання, світосприйняття автора зумовлюють не тільки тематику його творів, але й значною мірою і мову їх персонажів, нижче робимо спробу проілюструвати вірогідний вплив філософських поглядів В. Винниченка на лексикон його драматичних творів. Попередні дослідники творчості митця (М. Жулинський, В. Панченко, Л. Мороз, С. Михида, В. Марко та ін.) аналізували філософські та суспільно-політичні погляди В. Винниченка з суто літературознавчих позицій, для обґрунтування вибору тематики творів, добору персонажів та под. Наша ж стаття має лінгвокультурологічне спрямування.

Період зламу століть, а саме він став порою літературного дебюту Володимира Кириловича Винниченка, знаменується не тільки зміною дат, зазвичай він несе з собою нові погляди та теорії, нові провідні імена у сферах філософії, психології, соціології, літератури тощо. З точки зору нашого дослідження ключовими у цьому плані для ХХ століття є, зокрема, соціалізм, атеїзм, екзистенціалізм, психоаналіз, символізм, модернізм та такі імена, як Плеханов, Ленін, Бакунін, Прудон, Горький, Соловйов та ін.

Дослідники життєвого та творчого шляху Володимира Винниченка відзначають інтерес митця до питань «нової» моралі, які стояли гостро як на початку ХХ століття, так і сьогодні, коли людство вступає в III тисячоліття» [Михида 2002: 46]. Ровесник та літературний сучасник Джека Лондона та Оскара Уайльда, Олександра Блока та Джона Толкієна, Винниченко-драматург – один з плеяди європейських драматургів початку ХХ століття, виразна індивідуальність кожного з яких формувалась національною культурою його країни (Пшибишевського – Польщі, Іб-

* Віктор Білоус. Мова драматургії В. Винниченка як відображення філософських поглядів митця / Віктор Білоус // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наук. праць. – Вип. 18. – Ч. 2: Питання менталітету в українській літературі / Редкол.: А.В. Козлов (відп. ред.) та ін. – К.: Акцент, 2004. – С. 472-480.

сена – Норвегії, Гавптмана – Германії та под.). Поєднує ж творчість багатьох митців цього періоду спільність філософських поглядів, близькість позицій світосприйняття. Не заперечуючи значення розмаїтих надбань людського розуму на межі ХІХ–ХХ століть, хотіли б розділити думку одного з дослідників творчості В. Винниченка про те, що весь цивілізований світ на той час перебував під впливом відкриттів Зігмунда Фрейда та його колег у сфері підсвідомого. Не менш захоплюючими і впливовими стали в Європі ідеї надлюдини Фрідріха Ніцше. Звичайно, Винниченко не міг бути винятком [Михида 2002: 46–47].

Ніцше у своїй філософській системі на чільне місце ставить людину з її волею до життя, влади, могутності. Він зрікається християнства з його покорою та ідеєю рівності людей перед Богом. Одночасно виникають ідеї В. Дільтея (1833–1911 рр.) про неможливість пізнання закономірностей історичного процесу, про роль переживань «Я», про значення фантазії у художній творчості; суб'єктивно-ідеалістичні погляди батька герменевтики» Е. Гуссерля (1859–1938 рр.) та точки зору М. Гайдеггера (1889–1976 рр.), Е. Гартмана (1842–1906 рр.), Т. Адорно (1903–1969 рр.), Л. Вітгенштайна (1889–1951 рр.) та ін. [див. ФС 1980: 8, 52, 63, 81, 403]. Наявність у переліку книг, які студіював В. Винниченко, імен відомих психологів, філософів, істориків культури фон Яурега, Ренана, Бертеля, Гюйо; серйозна його спроба перекласти один з концептуальних творів Ф. Ніцше «Так промовляв Заратустра» на думку багатьох дослідників переконливо свідчать про те, що «очевидно, Винниченкові виявився близьким пафос заперечення філістерської моралі і переоцінки цінностей..., ідея духовного аристократизму» [Панченко 1995: 118] (див. так само Гнідан, Дем'янівська 1996; Мороз 1994; Гундорова 1997; Михида 2002 та ін.). Ці ідеї та погляди автор сміливо вносить до своєї творчої лабораторії, їх значення для створення п'єс підтверджене широким використанням у мові персонажів абстрактної лексики (кохання, ненависть, чесність, обов'язок та под.), наявністю у текстах складних метафор та біблійних алюзій (про що окремо). На увагу тут заслуговують навіть самі назви окремих драматичних творів: «Гріх», «Брехня», «Дизгармонія», «Щаблі життя».

Систему поглядів людини, розуміння нею засад свого існування у світі створює картина історії. Творчий процес можна вважати похідною історичної свідомості, історичного ґрунту митця. Періоди руйнації певних усталених історичних поглядів, стереотипів, цінностей є специфічними, оскільки активізують рушійні начала розуміння існування людини як такої, її самоосмислення. Мистецтво, у нашому випадку – драматургія В. Винниченка, є одним з фіксаторів особливостей часу, не виконуючи при цьому функцію простого віддзеркалення.

Видатний німецький філософ, сучасник Володимира Винниченка, Карл Ясперс (1883–1969 рр.) у своїй праці «Про сенс історії» пише: «Кожній добі притаманна своя велич... Бувають спокійні епохи..., бувають також поворотні епохи, які у своїй завершеності начебто зачіпають самісінькі глибини людського існування... Тому зі змінами в історії змінюється сама історична свідомість. Нашої доби її визначає усвідомлення кризи, що впродовж більш як ста останніх років поступово поглиблювалося й тепер перетворилося на спільну свідомість майже всієї людності... Своєї цілковитої повноти кризова свідомість набрала в К'єркегора та Ніцше... Після першої світової війни йшлося вже не про занепад Європи, але й про знічевіння будь-якої культури. З'явилося передчуття кінця не окремих народів або окремої людини, а й загалом усього людства, – передчуття, здатне спричинити або знищення всього подосі існуючого, або народження нового. Це не було ще кінцем у власному розумінні цього слова, проте знання про те, що кінець вже не забариться, ставало пануючим. Одні сприймали той очікуваний кінець зі здриганням і жахом, інші – цілком спокійно» [Ясперс 1996: 185]. У творчості письменників цього періоду, В. Винниченка зокрема, можна знайти підтвердження точки зору філософа. Бачимо героїв п'єс «Гріх», «Базар», «Пригвождені», «Між двох сил», «Великий Молох» крізь створену автором з граней особистісного та суспільного складну призму, яка не завжди дозволяє зробити однозначний, площинний висновок щодо життєвих позицій персонажів у непростий для вибору історичний час.

Заснована німецьким окультистом Р. Штайнером (1861–

1925 pp.) антропософія, яка певною мірою притаманна багатьом філософським школам періоду зламу століть, спричинює намагання звеличити людину, позбавити її іманентних почуттів покори вищим силам. Подібні погляди мали певне поширення і на теренах тодішньої Російської імперії: М. Бердяєв (1874–1948 pp.), який, критично сприймаючи марксизм, що підмінив людину класом, обстоював необхідність духовного вивільнення особистості, надання їй абсолютної свободи творчого розвитку. На таких підвалинах зростали еклектичні, не завжди послідовні теорії про доцільність поєднання марксизму з релігією, побудови нового суспільства на засадах «філософії колективізму», серед прибічників яких були, зокрема, Богданов, Луначарський, Горький [див. ФС 1980: 32, 38].

Твердження про «смерть Бога», ідеї звеличення людини поставили на провідне місце систему аксіологічних пріоритетів антропоса, призвели до виникнення філософії екзистенціалізму. К'єркегор у ХІХ ст., його послідовники у ХХ ст. (Бердяєв, Шестов, Ясперс, Гайдеггер, Сартр, Камю, Вейнінгер, де Бовуар та ін.) засуджували точку зору раціоналістів щодо протилежності суб'єкту та об'єкту, стверджували, що екзистенція являє собою неподільну єдність цих категорій.

На думку екзистенціалістів, апріорними формами особистості людини, її суб'єктивним буттям є турбота, тривога, страх. Щоб побачити, відчутти значимість, неповторність, насиченість кожного моменту життя, людина повинна зректися практичних цільових установок, усвідомити неминучість кінця екзистенції, побачити себе перед лицем смерті. Повсякденне існування притлумлює відчуття екзистенції, воно загострюється тільки у ситуаціях кризових, межових, коли віднайдення себе як особистості дає людині дійсну свободу. За теорією екзистенціалізму, свобода полягає в тому, щоб людина не була продуктом природної або соціальної необхідності, а «обирала» саму себе, формуючи себе кожним своїм вчинком. Тим самим вільна людина не виправдовується «обставинами», а приймає повну відповідальність за всі свої дії та їх наслідки. Звідси – нонконформізм, почуття причетності до всього, що відбувається у довіклілі. Метод безпосеред-

нього, інтуїтивного сприйняття дійсності, притаманний філософії екзистенціалізму, зближує її з мистецтвом, що й зумовлює значний вплив саме цих філософських ідей на літературу і мистецтво.

Творчість В. Винниченка, драматургія зокрема, багата на приклади трактування життєвих ситуацій саме з позицій екзистенціалізму. Хоча у вересні 1946 року він і занотує у щоденнику: «Existencialisme – нове «учення», нова немовби філософія життя у Франції. Пророк і апостол її – письменник. Він проповідує свободу. Хороше слово, але що саме воно містить у собі у цього навчителя, трудно зрозуміти. Свободу від обов'язків? Від того, що зв'язує життя?» [Щоденник 2000: 81], основним методом створення конфлікту митцем є все ж таки показ людини у межовій ситуації, вихід з якої нерідко – смерть, яка допомагає висвітлити несподівані сторони характеру персонажа. Саме на межі світла-тіні, кохання-ненависті, життя-смерті бачимо Зінька («Великий Молох»), Наталію Павлівну («Брехня»), Арона («Кол-Нідре»), Марію («Гріх») та багатьох інших героїв п'єс В. Винниченка.

На відміну від апологетів теорій колективізму, що теж набирали сили одночасно з екзистенціалізмом, В. Винниченко виокремлює своїх персонажів з-поміж маси подібних. Використані ним метафори «стада», «гурту» у опозиції до особових займенників створюють базовий фон для демонстрації необхідності переходу від зображення племені, народності, етносу до показу значення екзистенції окремої особистості.

Філософія екзистенціалізму не втрачає своєї актуальності, її ідеї проростають у творчий метод постмодернізму, що й зумовлює актуальність, «сьогоденність» тематики творів Винниченка та специфіки розвитку їх сюжету (див. Т. Гундорова, В. Марко, С. Михида, Л. Мороз, В. Панченко, Т. Свербілова та ін.).

Сучасна культура як сукупність принципів ставлення до світу, система норм і цінностей разом з механізмами їх реалізації, устрій духовного життя суспільства має на загал перехідний характер, що стало особливо помітним на рубежі ХХ-ХХІ століть. Припинення військово-політичної конфронтації капіталістичної та соціалістичної систем призвело до усвідом-

лення необхідності переосмислення загальнокультурних засад існування людства, прискорення адаптації до глобальних змін, до світогляду нової доби. Характерним для смислового стрижня нового світорозуміння на думку сучасних філософів «є нелінійне мислення. Воно найперше означає відмову мислити все існуюче згідно з логікою прямої, не порушуваної причинно-наслідкової послідовності, коли випадковість розглядається як щось побічне й неістотне, нестійкість системи і будь-яке відхилення від головної лінії розвитку – небажаними, а одиничне зусилля – неістотним для макросоціальних процесів. Натомість слід виходити з того, що світ не є однорідним полем наскрізної дії універсальних законів» [Нестеренко 1995: 322]. Згідно з такою вихідною позицією, людина у системі сучасної культури не претендує на прилучення до універсальної єдиної істини, а припускає існування множинності різних істин, розцінюючи відмінні між собою смисли з точки зору їх доповнювальності радше ніж суперечності. Таким чином, актуальними для сьогочасного людства стають питання взаємного обміну цінностями, смислової доповнювальності з метою створення глобального світогляду. У сучасній європейській культурі виникає логоцентризм як принцип орієнтації на мислення, слово, закон з вимогою більше наповнювати «філософію й усе духовне життя емоційністю, невизначеністю, запитальністю й будь-якого роду децентрованістю думки й почування – всім, що стверджує відкритість і непідвладність людського духу» [Нестеренко 1995: 325]. Виразні ознаки саме цих філософських принципів підходу до літературної творчості бачимо у драматургії Володимира Винниченка.

На думку відомого філософа сучасності Г. Маркузе, «існує первісний зв'язок... між наукою, мистецтвом і філософією. Існує свідомість протиріччя між дійсним і можливим, між позірною і справжньою істиною та зусиллям осягнути і оволодіти цим протиріччям» [Маркузе 1964: 111]. Свідомі цього протиріччя герої п'єс В. Винниченка розкривають свій особистісний потенціал якраз у процесі пошуку істини, нерідко ціною власного життя перекриваючи прірву між можливим і дійсним, стверджуючи почуття самототожності й цілісності [див. також Фромм 1968: 180].

Актуальності драматичним творам В. Винниченка надає його підхід до показу людської натури у різних її проявах. Знаний американський учений Еріх Фромм наводив приклади декількох визначень людини. Це і *Homo faber*, і *Homo sapiens*, і *Homo ludens*. Для багатьох персонажів п'єс В. Винниченка прийнятим є визначення «*Homo negans*» – «людина, здатна сказати «ні», коли більшість людей говорить «так», коли це потрібно для виживання або успіху. З урахуванням статистики людської поведінки, людину слід було б радше назвати «людиною, що каже «так». Але з огляду на людський потенціал людина відрізняється від тварин своєю здатністю сказати «ні», своїм ствердженням істини, любові, цілісності навіть ціною життя. Іншим визначенням людини було б *Homo esperans* – людина, що сподівається... «Якщо людина відмовилася од усякої надії, вона увійшла у ворота пекла – знає вона про це чи ні – і залишила позаду себе все людське» [Фромм 1968: 160]. Заради вищих людських цінностей герої п'єс В. Винниченка здатні сказати «ні»; жертвуючи власним життям, вони не позбавляють нас надії на торжество людського.

Розуміння філософських засад творчості В. Винниченка є для нашого дослідження необхідною складовою, важливим інструментом розкриття причин використання конкретних лексичних та фразеологічних одиниць, виявлення витоків тезаурусу автора, синхронного аналізу мови доби.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Михида 2002 – Михида С. Слідами його експериментів: Змістові домінанти та поетика конфлікту в драматургії Володимира Винниченка. – Кіровоград: Центральньо-Українське видавництво, 2002. – 192 с.
2. Панченко 1995 – Панченко В. Магічний кристал. Сторінки історії українського письменства. – Кіровоград, 1995.
3. Гнідан, Дем'янівська 1996 – Гнідан О., Дем'янівська Л. Володимир Винниченко: Життя. Діяльність. Творчість. К., 1996.
4. Мороз – Мороз Л. «...Сто рівноцінних правд». Парадокси драматургії В. Винниченка. – К., 1994.
5. Гундорова 1997 – Гундорова Т. ПроЯвлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація. – Л.: Видавництво «Літопис» 1997. – 297 с.

6. ФС 1980 – Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1980. – 444 с.
7. Ясперс 1996 – Ясперс К. Про сенс історії (цит. за Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки. Хрестоматія. Навч. посібник / Упор. В.В. Лях, В.С. Пазенок. – К.: Ваклер, 1996. – 426 с.
8. Щоденник 2000 – Сиваченко Г. Винниченкові щоденники (1926–1951) – чесність зі світом і з самим собою // Слово і час. – 2000. – №7. – С. 80-81.
9. Нестеренко 1995 – Нестеренко В. Г. Вступ до філософії: онтологія людини: навчальний посібник для студентів вищих учбових закладів. – К.: Абрис, 1995. – 336 с.
10. Фромм 1968 – Фромм Е. Революція надії (цит. за Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: Навч. посібник / Упоряд. В. Лях. – К.: Либідь, 1996. – 384 с.

ТЕКСТ П'ЄСИ В. ВИННИЧЕНКА «БАЗАР» ЯК ДЗЕРКАЛО МОВИ ЕПОХИ*

На матеріалі п'єси В.Винниченка «Базар» розглядаються деякі характерні особливості мови періоду початку ХХ століття.

The language of V. Vynnychenko's play «The Bazaar» is being analyzed in this paper with the aim to show it as a sample of the language of the era of drastic social changes at the beginning of the XX century.

Твердження про те, що зміни в історичному процесі, у соціальному обличчі людини та суспільства моментально здобувають відображення в мові, стало аксіоматичним. Питання «мови епохи» досліджували, серед багатьох інших, Гуревич П., Дешерієв Ю., Гальперин П., Глозман О., Семенюк О., Шаклеїн В. Про мову доби соціальних перетворень, яка знайшла відбиток у творах нашого харизматичного земляка Володимира Винниченка, сказано і написано немало. Жулинський М., Мороз Л., Ру-

* Віктор Білоус. Текст п'єси В.Винниченка «Базар» як дзеркало мови епохи / Віктор Білоус // Наукові записки. – Випуск 53. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2004. – С. 189–196.

санівський В., кіровоградці Куценко Л., Марко В., Михида С., Панченко В. та ін. приділили багато уваги дослідженню творчості В. Винниченка, зокрема глибокому літературознавчому аналізу рис та ознак мови його творів

Мета нашого дослідження – аналіз питання зв'язку «особливості епохи – особливості мови епохи» в плані лінгво-культурологічному, соціально-психологічному, яке висвітлене далеко не до кінця і потребує наполегливої комплексної праці ще багатьох мовознавців, психологів, істориків. Завдання нашої статті – розгляд мови п'єси «Базар» як репрезентанта характерних особливостей мови періоду драматичних соціальних змін в житті народів Російської імперії на початку ХХ сторіччя. Ця коротка розвідка являє собою частину більш широкого, але все ж таки відносно обмеженого дослідження особливостей мови доби того доленосного для України періоду.

П'єсу написано 1910 року. Революційні події 1905–1907 рр. лишили по собі похмільний синдром поразки, підкріплений так званою «столипінською реакцією». Зрілий революціонер, досвідчений конспіратор, людина, знана у соціал-демократичних колах, Володимир Винниченко проживає на чужині, намагаючись у спілкуванні з однодумцями оцінити результати революції, проаналізувати причини поразки, спрогнозувати подальший розвиток подій на батьківщині. Творчість митця підпорядкована тій же меті. Обрана нами у якості репрезентанта характерних особливостей мови доби п'єси «Базар» з точки зору аналізу синхронного матеріалу для вивчення визначних рис мови того періоду являє собою типовий об'єкт. Спробуємо підтвердити це прикладами з тексту твору, згрупованими за принципами схеми нашого дослідження.

Вибір п'єси «Базар» в якості прикладу мовних особливостей епохи зумовлений, зокрема, наявністю в ній розгорнутого опису тюрми як знакового образу тодішньої імперії. За авторською ремаркою вся дія розділу другого (а це не тільки суто тюремні сцени, але й напружені діалоги особистого характеру між Леонідом та Марусею, Марусею та Трохимом, тобто життя в його розмаїтті) розгортається на символічно похмурому тлі: «Тюрма.

Задня стіна сцени являє надвірну двоповерхову стіну тюремного будинку з низькими широкими ворітьми в ній. Стіна будинку займає половину задньої стіни сцени. На другій половині видно високий тюремний мур, за яким видніються інші будинки тюрми (розумій так, що тюрма всюди, В.Б.). Права стіна сцени являє також стіну тюрми, загнуту глаголем (образ кута, вийти з якого непросто, В.Б.)). Інші фрагменти опису картини – «вікна з ґратами», «вікна забиті дошками з середини», «два заґратованих вікна», «будка вартового», «хвіртка з вовчком» – підсилюють гнітюче враження безвиході і підводять до думки про можливість подолання її тільки методами активної боротьби, тільки засобами руйнування мурів [1, 108]. Акція, яку планує група – організація втечі з тюрми дванадцятьох товаришів – зовні дуже серйозна. План передбачає нейтралізацію вартових, підрив муру, але наївна пропозиція керівника: *«Потім, панове, я пропонував би всіх утікачів везти просто на вокзал і брать білети до перших станцій»* [1, 106], свідчить про дилетантизм діяльності групи, що не є революцією, а швидше небезпечною грою в революцію. Іменники зі зменшувальними суфіксами підкреслюють несерйозний, дитячий характер цієї діяльності: справу втечі починають обговорювати у *«ліску»*, на *«поляниці»* [1, 89-91]; учасників організації її керівник називає *«ех ви, дворянчики»*, *«любчики»*, *«голубчики»*; до деталей одягу Марусі входять *«стьожечка»*, *«бантичок»*, *«шляпочка»*; у Леоніда *«невеличка гарна борідка»*. Смертельною стає ця гра для неофітки Молоха революції Марусі, яка мріяла і щиро сподівалась нести *«світ правди народу»*, вивести *«людскість... з рабства тіла»* [1, 94].

Текст твору містить багато іменників, що, називаючи речі та явища, характерні тільки для того періоду, виступають в якості маркерів мови епохи. Це, насамперед, похідні від повсякденних, розхожих тоді аббревіатур назви політичних течій пов'язаних з ними партій: *«Трохим... Так есдек говорити не може... Це – есерство, анархізм, кадетизм, що хоче, але не соціал-демократична промова»* [1, 87]; іменники, що створюють своєрідне тло подій, серед яких політизовані лексичні одиниці узусу *«робітник (робітники)»*, *«народ»*, *«бомба»*, *«маса (маси)»*,

«воля», «боротьба», «жертва»; слова, що набули у ту пору додаткового значення і стали сприйматись як неологізми епохи: «організація», «гурток», «оратор», «Центральний Комітет»; лексичні одиниці суто розмовного характеру: «тюрма», «побачення», «нелегальщина» та под.

Не поодинокі приклади вживання персонажами слів абстрактної лексики, характерних для тезаурусу представників революційних угруповань того часу, що склались переважно з представників інтелігенції: «соціал-демократія», «воля», «жертва», «дух свободи, розуму», «імпульсивність», «колективність», «консиліум», «конспірація», «душа», «краса», «некоректно», «жорстокість», «сентиментальність», «*idee fixe*».

У тексті п'єси зустрічаємо пари іменників, що називають протилежні поняття, таким чином ще раз підкреслюючи роздвоєність суспільства, спонукаючи читача /глядача визначитись із соціально-політичною позицією, обрати свою сторону у боротьбі. Серед таких опозитних пар назви представників ворогуючих таборів («революціонери» – «юнкери», «панночка»; «панове» – «товариші», «панна – товариш»): «**Маруся**. Ну, нехай, коли я була там серед тих. Нічого дивного, коли юнкери говорять компліменти гарненькій панночці. Їм більше нічого робить... Революціонери, настоящі революціонери не такі! Не такі, не такі!»; «**Оксана**... Мені ...надокучили твої нотації за цю панну. **Леонід**. Вона – товаришика». Аналогічним чином протиставляються іменники абстрактного значення «душа» – «тіло», «брехня» – «правда» та под.: «**Цінність Маркович**. В даному разі ваша правда не годиться, бо попсоє справу. А брехня поможє» [1, 93-94, 97, 96].

Політичні кліше «настоящі революціонери», «дух свободи», «проводирі партії», що ними користується молода революціонерка Маруся, свідчать про певну заангажованість та стандартність її поглядів, екзальтоване відношення до справи революції, яка поступово перетворюється дійсно на банальну «справу». Керівник групи Цінність Маркович ненадарма часто вживає це слово: «голубе.., не псуйте справи», «не гальмуйте справи», «Центральний Комітет доручив мені цю справу», «маленька

справа єсть», «*справа, бачите, така... Справа з цим побігом*», «*як скінчиться справа*» [1, 89-96]. Заорганізованість діяльності групи підкреслює «революційний» канцелярит, який звучить на зібраннях організації: «*це – причина, яку б я не зважився в про-токолі засідання записати*» [1, 88]; «*засідання*»; «*я пропоную вибрати председателя, щоб самі не балакали*»; «*я беру собі слово*»; «*председатель може робить мені замічання*»; «*пропозиція... не видержує критики*»; «*питання скінчене*»; «*прошу слова, председатель*»; «*ви обоє не маєте голосу*»; «*я корюся постанові*»; «*зачиняю зібрання*»; «*беру свою пропозицію назад*» [1, 104-106, 126]. Основна частина наведених в якості прикладів лексичних одиниць несе на собі помітні навіть для неозброєного ока ознаки впливу революційної риторики російськомовного походження. Це явище характерне для того часу, оскільки мовою революційних ідей була майже виключно російська, а відповідна література, інші друковані засоби інформації російською ж поступали на територію України саме з Росії.

Роль російської як мови спілкування різних народів імперії виразно показано на перенасичених каліченими русизмами прикладах мовлення «тюремних»: «*січас визову помошніка*»; «*ваше благородіє! Не верте*»; «*ти знаєш, хто січас сюда ідють? Думаєш, губернатор? Нет, брат, баришняя наша ідють! Сликав? Федька, дальоко?*»; «*пойді, мілий челаєвек, погуляй*» [1, 110-114]. Зверхність російської підкреслює репліка помічника начальника тюрми: «*Человеческим языком говорю вам*» [1, 114].

Аналогічну оцінку, до речі, знаходимо і у п'єсі «Між двох сил»: «**Вартовий.** *Я твоего дурацкого языка не понимаю, говори по-человечески!*» [2, 543] (виділене мною, В. Б.).

Мова в'язнів – приклад могутнього засобу підбадьорювання, самозаспокоєння в умовах позбавлення волі та непевності подальшої долі. Саме таку функцію виконують, на наш погляд, зовні хвацька й безшабашна фразеологія та інвективи, за допомогою яких маскується суворість становища: «*Я плював на тебе й на твого помішника разом з твоєю бабушкою. Чув?*»; «*рушив розумом, як здохле теля хвостом*», «*так спужався, що аж ноги мені вивернуло п'ятками назад*»; «*потягни мертвого татарина*

на за ніс»; «кланяйтесь тьоті, хай сидить без заботи»; халяву роззявив»; «шмара», «масалка», «гад смердючий», «сука конотопська», «сволоч» [1, 109-116].

Домінацію зловісного всюдисутнього образу тюрми над розвитком сюжету підкреслюють введені автором у ремарках фонові звуки: «чути пісню», «публіка шепочеться й поглядає на вікна», «чути глухе гукання», «з вікон спів» (розділ другий); «іноді виразно, хоча дуже глухо, чути, як перегукуються в'язні між собою. Можна часто розібрати окремі слова. Ввесь час цього розділу перегукування не перестають», «пісню прорізає різкий, тужливий свист вартового», «чути невизначений, сумний спів і далекі перегукування», «свист вартового, протяжний, виючий», «тягучий свист вартового», «в тюрмі чути вистріли, многоголосий далекий крик і довгі, тривожні свистки вартових» (розділ четвертий).

Для епохи соціальних зрушень характерною є так звана «мітингова, ораторська лексика» з поширеним вживанням дієслівних форм та їх корелятивів. Подібні конструкції у п'єсі «Базар» виконують функцію не тільки «слів епохи», але й ефективних мовних засобів створення образів; персонажів. Мові молодих революціонерів притаманні фрази дещо патетичні, з «надривом», зумовленим серйозним сприйняттям запропонованої їм жерцями Молоха революції гри. Окремі репліки Марусі підтверджують це: «я більше ніколи не буду промовлять перед масою», «в партії мені робить неможливо. Або вийти і вернутись до панства, або знищить свою красу», «це можуть герої, а я ... на великий жаль тільки підла буржуйка», «він не буде кидати товариського обов'язку через ревність», «із-за ревності він жертвує свободою дванадцяти товаришів?», «дивись на це, як на жертву» та под. Керівник групи Цінність Маркович, навпаки, розмовляє про подібні речі з певним відтінком іронії: «у маси треба перш усього з-під мусору виковирнуть соціальному сльозу», «трошки набріхує на соціал-демократію», «програму перебріхує», «їй ваша правда потрібна як сироті тряця». І тільки коли він хоче, щоб Маруся зрозуміла і згодилась на його пропозицію, то переходить на її мовний код: «В даному разі ваша

правда не годиться, бо попусе справу. А брехня pomoже. Будьте ж справжньою революціонеркою і принесіть у жертву колективності свою правду... Вибирайте, що важче, а що легше, коли хочете накладати на свої плечі жертви» [1, 96].

Вжиті у теперішньому часі замість майбутнього дієслова створюють ілюзію причетності до подій, співучасті, а у деяких ситуаціях є також прийомом мовного програмування: *«У них уже все наготовлено. По першому знаку нашому вони підпоюють дозорця, в'яжуть і виходять у двір» [1, 103]; «Значить, ви потім вертаєтесь на цей пост. Маруся співає сигнал, їй відповідають, тоді ви йдете. Так. Валяйте тепер...» [1, 133].*

Метафори п'єси «Базар» ґрунтовані на характерній для того періоду лексиці. Оскільки одним з головних питань кожної революції є питання про переоцінку цінностей, зміну аксіологічних орієнтирів при аннулюванні деяких з них, на передній план виходять слова «товар», «торгівля», «цінність». Метафоричною є і сама назва п'єси – «Базар» – з резонерською тирадою персонажа на промовисте ім'я Цінність Маркович: *«Життя, любчику, базар. Хочеш бути багатим? Виходь з товарами, торгуйся, обмінюй, рости, сам давай і у других бери. А як сам не маєш ні чорта, то й візьмеш чорта пухлого. Так було, так буде до кінця віку» [1, 91]. На створений революцією «базар» молодь приносить свої «товари»: красу, душу, кохання, свободу, життя, бо «все – цінність. І краса, і розум, і травка, і книжка, і дерево... все цінність» [1, 94]. Автор полишає читачеві глядачеві самому вирішити, яку платню чи які еквіваленти отримує за це молодь революції.*

Найвиразніше особливості мови того періоду проявляються при створенні автором образу Цінності Марковича, одного з «проводирів партії», кого вона, партія, послала для організації «справи» втеч, «товаришів» з тюрми з допомогою маленької групи революціонерів-однотумців. При розгляді цієї теми неможливо не згадати, що під час своїх вимушених політемігрантських мандрів Європою В. Винниченко бував острові Капрі, де особисто зустрічався з лідерами тодішнього соціал-демократичного руху. Дозволимо собі зробити в зв'язку з цим припущення, що Цінність Маркович міг мати досить реального прототипа.

Звернімось до матеріалів тексту. За авторською ремаркою [1, 87], *«Цінність Маркович – людина літ 32-34 (тобто, виходячи з часу створення п'єси, приблизно 1870-х років народження, В.Б.), з кучерявою борідкою й великим лобом. Очі уважні, бігаючи; відчувається не раптова, але вперта завзята енергія. На лиці переважна ділова заклопотаність»*. Минуле цієї людини – в її словах: можливе перебування у тюрмі або на засланні – *«з такою конспірацією ми всі ввечері, завтра будемо там, де революціонерові негарно буває»* [1, 124]; *«ні в одній опері я не чув ніколи співів з таким чуттям, як в тюрмі»* [1, 132]; знайомство з театром – *«публіка в тюрмі хвилюється», «публіка в тюрмі дуже хвилюється»* [1, 90, 103]; *«артисти перед спектаклем п'ють», «ні в одній опері я не чув»* [1, 132]; певний досвід контактів з різними людьми – *«треба бути терплячим до людей»* [1, 87], *«я всяких людей бачив», «я перший раз в своєму житті натрапляю на таку історію. Я перший раз розтервся»* [1, 122]. Картярське *«не талія»*, біндюжницьке *«закрутіть віжки на руку»* [1, 89] та церковне *«аз єсмь перший»* [1, 93] коментарів, на наш погляд, не потребують. Цінність Маркович – професійний *«гастролюючий революціонер: «після розгрому вашої організації треба було з мікроскопом розшукувати вас»* [1, 89]; [1, 91], *«от як ще трохи повозюсь з такими організаціями, як ваша, та попаду в тюрму», хто зостанеться на розпід організації»* [1, 125], *«ех, якби вже швидше мені втекти від вас...Ех»* [1, 132], людина цинічна: *«яке нам діло, через що у маси очі горять? Нам треба, щоб вони горіли»* [1, 88]; *«Михайло не годиться... Як щось станеться з ним, покине нам жінку з трьома дітьми»* [1, 89], *«та де ліс рубають, там і тріски летять»* [1, 90]; навіть безжалісна: *«з надвірного боку вартувий уже підкуплений. Значить, той, що з середини, погине. Ну, тут же...»* [1, 103]. Ці якості він вдало маскує надмірним вживанням фразеології, яке допомагає йому постати перед оточенням у машкарі такого собі простого дядька: *«не вигадуйте чорт батька зна чого»* [1, 88], *«не кладіть же мені свині»* [1, 90], *«візьмеш чорта пухлого»* [1, 90], *«не в тім річ, що в хаті піч»* [1, 96].

Революційний рух завжди приваблював людей принижених,

гноблених. В умовах Російської імперії, а особливо її південних районів, таким упослідженим прошарком суспільства було єврейство. Тисячі шевців, біндюжників, кравців, дрібних ремісників та їх дітей пішли до лав есерівських, ескеківських, бундівських організацій, мріючи вибороти для свого народу рівні соціальні права. Володимир Винниченко, людина, яка зросла на єврейській околиці Єлисаветграду, яка мандрувала Півднем України, була особисто знайома з революційними діячами, що поміняли свої прізвища походженням з межі осідлості на гучні партійні псевдоніми, натякає на національність цього персонажу, що по-батькові «Маркович», даючи йому ім'я «Цінність», німецькою та на ідиш «preiss». Підтверджує це припущення і мова героя, яка несе на собі певні риси єврейської в лексиці: «*слухайте, радість моя*», «*слухайте, серце*» [1, 88], «*Михайло, серце*» [1, 89], «*ви, серце, перебільшуєте*» [1, 93], «*він, серце, не сердиться*» [1, 96], «*ша, кіндер*» [1, 104]; та в синтаксисі, що проявляється у частому закінченні речень риторичними запитаннями: «*Марусі бомби не давать. Чуєте?*» [1, 91], «*не строїть дурниць! Чуєте?*» [1, 92], «*поки не настане черга нашого вартового. Розумієте?*», «*Трохим це знає. Правда?*» [1, 103], «*Та що таке? Яка корова? Що ви робите?*» [1, 121].

Майстерне використання автором характерних лексичних одиниць епохи для змалювання національних, гендерних, політичних рис образів персонажів широко підтверджує навіть побіжне прочитання п'єс В. Винниченка, але наразі це не є нашим завданням.

Викладене вище дає підстави стверджувати, що, описуючи лише один епізод з діяльності рядової революційної групи, створюючи низку виразно-типових для того часу образів, Володимир Винниченко змальовує також лінгвокультурну і соціально-політичну ситуацію в країні в цілому, використовуючи для цього, зокрема, широку палітру характерних для доби мовних засобів. Персонажі п'єси «Базар» та її сюжетні лінії вирізняються помітною мовною самостійністю, що є об'єктивним відзеркаленням структури тодішнього суспільства. Показуючи соціально-політичні зміни в мові дійсності, драматург прозорливо

готує реципієнта твору до майбутніх кардинальних, вибухових за характером, змін загальної картини світу. П'єса «Базар» – не тільки показ конкретних дій революційних груп, так би мовити, «тупоту ніг» та «розмахування прапорами». На наш погляд, це – одна з спроб авторів початку ХХ сторіччя змалювати «серце» революції яка вже зародилась і, на добре чи на зле, швидко розвивалась у лоні Російської імперії того часу.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Винниченко В.К. Вибрані п'єси / Упоряд.: М.Г. Жулинський, В. А. Бурбела; Авт. вступ. ст. М.Г. Жулинський. – К.: Мистецтво, 1991. – 605 с.
2. Винниченко В.К. Твори в двох томах: Том перший. – К.: Дніпро, 2000. – 584 с.

ОПОЗИЦІЯ «СВІЙ – ЧУЖИЙ» У МОВІ ДРАМАТИЧНИХ ТВОРІВ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА: ЛЕКСИЧНИЙ АСПЕКТ*

В статье рассмотрены некоторые характерные для языка драмы Владимира Винниченко, приемы использования лексических единиц для отображения оппозиции «свой – чужой».

Лингвокультурологический подход автора статьи к анализу текстового материала имеет целью создание инструментария и следования особенностей конкретного исторического периода посредством рассмотрения языка этой эпохи.

This paper describes the use of lexical units in denoting opposition «friend or foe». The subject of analysis is V. Vynnychenko's dramas of

* Віктор Борисович Білоус. Опозиція «свій – чужий» у мові драматичних творів Володимира Винниченка: лексичний аспект / Віктор Борисович Білоус // Наукові записки Луганського національного педагогічного університету. Вип. 5. – Т. 2. – Серія «Філологічні науки»: Зб. наук. праць [Поліетнічне середовище: культура, політика, освіта] / Луган. Нац. Пед. Ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ: «Альма-матер», 2004. – С. 267-272.

the first quarter of the XXth century. Lingoculturological aspect of the author's approach aims at providing a researcher with instruments and examples of understanding a certain period in the history of a country through the distinctive features of its language.

Драматичний доробок В. Винниченка практично весь створено у 20-х роках ХХ сторіччя. Мова його п'єс є характерним відображенням особливостей мови тієї епохи, символом кардинальних змін у житті держави. Певні періоди в житті суспільства знаходять своє відображення в мові, найбільш повно – у її лексичному складі. Саме лексикон є місцем «проживання» денотатів нових понять (*більшовик, есдек, совен*), саме з глибин лексикону підіймаються до рівнів сучасного узусу та переосмислюються слова зі, здавалося б, іншим значенням (*ударник, стачка, оратор*), саме лексикон приймає та легко асимілює актуальні іншомовні слова (*страйк, штрейкбрехер, кадет*). Для певних часів характерним є використання вже наявних, самих простих, звичайних слів, що віддзеркалюють особливі риси саме цієї пори розвитку суспільства.

Револуційні епохи висувають необхідність підкреслення різниці ідей та людей, протиставлення самих ідей, їх носіїв та прибічників, об'єднання антагоністичних груп «наших» і «ваших». Накреслені мечем (чи факелом) революції розділові лінії чітко визначили у суспільстві «своїх» і «чужих», зумовивши необхідність виникнення нових номінативних конструкцій, створених на основі лексичних одиниць, що вже існували в мові, за допомогою стандартних норм словотворення.

Частота вживання у текстах п'єс про революційні події іменників «агітатор», «буржуй», «есдек», «бундовець», «есер» та под. не дивує і видається цілком мотивованою, але репліка Остапа з «Великого Молоха»: «*Не все одно, чи індивідуаліст, чи соціаліст, чи анархіст?.. Хіба в цьому суть? Суть у тому, щоб чоловік міг сміятись*» [1, 33] переконливо свідчить: усі ці назви є суто умовними, штучними; всі вони – синоніми до слова «чоловік», «людина», а ця істота, незалежно від політичних переконань і поглядів, прагне щасливого життя.

Англомовна аббревіатура IFF (identification friend or foe) у військовій авіації означає «ідентифікація свій – чужий». Процес визначення приналежності літака здійснюється автоматичним пристроєм, що в разі неправильної відповіді на запит спричинює вогонь на знищення. Схожа ситуація існує у періоди значних змін у житті суспільства, коли маси населення діляться на «своїх» і «чужих», знищуючи одне одного за сигналом створеного ідеологами приладу – ідентифікатора сумнівної об'єктивності.

Прийоми створення стилістично забарвлених конотацій стандартних лексичних одиниць з метою позначення політичної приналежності дійових осіб включають використання займенників у виразному стилістичному протиставленні, створення ад'єктивних конструкцій з поширеним застосуванням димінутивних суфіксів, навішування політичних ярликів, специфічні форми звернення, вживання відверто дерогативної (інвективної) лексики.

Члени революційної організації підкреслюють свою єдність використанням займенників «наш», «наша», «ми»: *«**наш** гурток», «**наш** оратор», «**наша** Марусенька»* [2, 107]. Опозиційні сили, відповідно, «вони»: *«Оля... **вони**... привезуть солдатів і всіх нас арештують та перестріляють... Битись з **ними** ми не можемо... Хай беруть паровоза. Тільки **вони** на ньому не поїдуть. **Ми** його попусємо»* [2, 335]. *«**Сталінський**... а через що саме ви мене вбили, то це стане відомо й **вашим** і **нашим**. Цим **ви** не сховаєте, ким **ви** були для них... Того, хороша моя, що **ви** виступаєте проти **своїх**, а я виступаю проти ворогів. **Ви** продаєте **своїх**»* [2, 524, 526].

Революціонери у п'єсах В. Винниченка, носії та втілювачі передових ідей, при спілкуванні вживають переважно займенник «ви», а не «ти», хоча іноді відчувається, що ця показова ввічливість, а у деяких випадках – ототожнення окремої особи з цілою організацією, навіть висміюються автором: *«Ви... дурень!.. Ви – скот!.. Та ви знаєте, що за це морду б'ють?»* [2, 127-128]; *«**Ангелок**. Ми повинні серйозно обмірковувати... Ми вам той, ми аспірину... Ми рішуче настоюємо, щоб ви...»* [2, 510, 516].

Для героїв створеної Винниченком у 1906 році п'єси «Диз-

гармонія» *«ідеал соціалізму є гармонія життя, життя широко-го, повного, великого»*, але ця велика ідея попадає *«до маленьких людей. Спершу ці маленькі люди жахаються її, ненавидять, бояться, соромляться дивитись на її блискучу наготу. Далі вони насмілюються. От тоді настає каюк її. Вони тягнуть її на 2, одягають її кожний в своє лахміття й так завішають її своїми брудними латками, що творець її напевне не пізнав би»* [3, 24]. На наш погляд, автор свідомо створює протиставлення «великий» – «маленький», підкреслюючи думку про те, що втіленням в життя великих ідей повинні займатись великі люди. Відповідно, якщо ці люди маленькі, ниці, то й ідеї у них нікчемні. Спробуємо підтвердити своє припущення прикладами оперування автором відповідними іменниками та прикметниками з димінутивними (зменшувальними) суфіксами.

Одна з героїнь п'єси «Великий Молох» Катря, вірний адепт цього кривавого ідола, називає свого бога **«великим», «прекрасним», «могучим»**. Для неї людське «я», символ індивідуальності особистості, без Молоха **«жалке, трусливе, брехливе»**, а прибічники «я» – **«хворі, миленькі люди з своїми манюсінками переживаннячками, з манюсінками мозочками, з манюсінками язвочками! Яка сила розплодилась їх тепер, як вони хочуть свої ці переживаннячка, манюсінки, сіренькі зробити достойними уваги всіх»**. У запалі полемічного діалогу з Остапом Катря порівнює **«декадентиків», «знервованих буржуйчиків», що ховаються за свої «маленькі переживаннячка» до цуцика, який «краде з-під столу цього самого Молоха крихти, що гризе потім у себе»**. Обстоюючи свою точку зору, Остап теж вдається до зменшувальних іменників: **«...Всі ж ви, як ми грішні, поощетесь в поганеньких калюжках брехень, зависти, спльоток, розпусточки...»** [1, 68–70].

Катря зневажлива не тільки по відношенню до політичних опонентів. Свою суперницю у особистому житті вона іменує **«пушистою самочкою»**, тим самим підкреслюючи свою жорстокість, холодність, зверхність навіть у таких питаннях.

Справедливості ради слід визнати високу життєздатність подібної практики створення та навішування політичних яр-

ликів. Ще живі представники покоління, що чуло (та й користувалось!) означеннями «ворог народу», «прихвостень буржуазії», «кулацький поплічник», «безродний космополіт», «агент міжнародного імперіалізму», «гнилий дисидент» та под.

Зменшувальні іменники у репліках Остапа мають теплі відтінки пестливості: «моя **мишко**», «есерівська **мишко**» (до молодшої сестри, [1, 34, 36]); самоіронії «а правда, мамаша, я **душончик**?»; «мамо, не забудьте мені на дорогу хоч з **пляшечку** «для внутреннего употребления», покладіть у **чемоданчик**» [1, 78-79].

На тлі суто сімейної розмови з по-домашньому добрими іменниками «дитинча», «хлопчик», «дитинка», «мамуня», «голубчик» холодною крицею смерті звучить репліка Марка: «Ех, та й **ловкенька винтовочка, Тихоне! Подивись. Га? Большевичків як травичку коситиме**» [4, 516-525].

Мову ввічливої, вихованої людини, особи, яка займає певне визначене місце у соціальній структурі свого суспільства, характеризує, зокрема вживання звернень типу «пане директоре», «господин адвокат», «Mister Brown». Саме диференційоване вживання цих звернень і становить, на наш погляд, одну з характерних рис мови революційної доби, з імманентним для неї різким, без напівтонів, поділом на протиставлені, а частіше – ворогуючі соціальні групи. Той чи інший тип звернення є своєрідним ідентифікаційним кодом у системі розпізнавання «свій – чужий».

Значення деяких з цих слів автор вводить через контекст: «**Грінберг... Я страшно радий, що ми маємо таку чудову, таку... прекрасну товаришку**»; «**Софія... Що я, панночка яка-небудь, од вистрілу в істеріку впаду?.. Я – буржуйка, ніяких партій не розумію**» [4, 522-523]. На рівні повсякденного спілкування навіть загальні звернення вже мають політизований характер: «**Господин, помилуйте, зжальтеся...! ...Товарищ!.. Сударыня, что вы, что вы!.. Товарищ, да поднимите же вашу мать...! ...Сударыня, встаньте, я вас прошу**»; «Ну, довольно, **господа**, довольно... Выходьте»; «Вот, **товарищи**, позвольте познакомить вас с **товарищем**, которому мы обязаны таким быстрым и полным успехом» [4, 548-549, 550]. Звернення ж «товарищ Подкопаев»,

«товариш Грінберг» чітко визначають партійну приналежність згаданих осіб. Саме з метою підкреслити удавано відсторонену, об'єктивну позицію Софії, яка призводить до трагедії в її сім'ї, Панас звертається до неї «дама», «судариня», «мадам» [4, 553-554].

У палкій суперечці про «ми» та «я» Катря чітко відмежується від Остапа за допомогою одного лише слова: *«Буває, товаришу... Чи то пак! вибачайте: добродію...»* [1, 70]. Її ж однорідні – «товариші»: «товариш Василь», «товариш Абстракт».

Розширення суспільства знаходить виразне відображення у зверненнях: *«Жвавий добродій... Товарищи!.. Граждане и граждане!.. Товстий поліцей... Господа!.. Р-разойдись!»* [3, 58]. Паралельно існують і свого роду поєднувальні звернення: *«Слиште, земляки», «ви, дядьки, не вірте йому», «да ви, брати, на його не той», «нечого, брат»* [3, 35, 55].

Інвективна лексика – показник напруженості протистояння різних соціальних прошарків, політичних угруповань у період важливих зрушень у житті суспільства. Її вживання автором підсилює емоційну складову творів, водночас створюючи виразну картину подій того часу: *«сукини сини», «падлюки», «мерзотні створіння», «старий душогуз», «старий катюга», «старе стерво», «старий мерзенник»; «Каїн», «диявол», «нечистий дух», «сатана»* (про жандармів) [2, 350-354, 495]; *«Юда христопродавець», «сукини сини»* (про зрадника) [2, 513].

Синхронний аналіз мови певної доби, проведений на матеріалі художніх творів харизматичного автора, дає можливість відтворення панівних для того періоду філософських та суспільно-політичних поглядів власне історичної ситуації, духу часу. Дослідження, спрямовані на розробку засад та принципів лінгвокультурологічного аналізу художніх текстів, мають на меті створення інструментарію для розкриття індивідуальної та національної картини конкретного історичного періоду.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Винниченко В. Твори. – К., 1929. – Т. VII.
2. Винниченко В. Вибрані п'єси. – К., 1991.
3. Винниченко В. Твори. – К., 1929. – Т. IX.
4. Винниченко В.К. Твори: У 2 т. – К., 2000. – Т. I.

ГЕРМЕНЕВТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДРАМАТИЧНИХ ТВОРІВ В. ВИННИЧЕНКА ЯК ОДИН З МЕТОДІВ РОЗКРИТТЯ ВИТОКІВ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНСТВА ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ*

У статті розкриваються теоретичні засади та доводиться практична необхідність герменевтичного аналізу драматичних творів Володимира Винниченка з метою відтворення тогочасної картини світу.

В статье раскрывается теоретическая база и доказываются практическая необходимость герменевтического анализа драматургического наследия В. Винниченко с целью воссоздания современной ему картины мира.

The article intends to give theoretical background and practical reasons for interpreting V. Vynnychenko's dramas as a source of reproducing the picture of his time.

Історія антропогенезу – не тільки опис складного шляху становлення людини як соціальної істоти, але й поліваріантні тлумачення практично кожного знаку на цьому шляху. Історія герменевтики – мистецтва й теорії виявлення значення текстів на основі їх об'єктивних та суб'єктивних характеристик – значно молодша, втім і вона налічує тисячоліття, оскільки практикувалась ще давніми греками для потреб навчання при тлумаченні та критиці текстів Гомера та інших поетів грецького Просвітництва. У ХХ сторіччі герменевтика поступово стає однією з провідних філософських процедур (екзистенціалізм Гайдеггера), перебирає на себе функції онтології та соціальної філософії (Гадамер), утримуючи таким чином філософію в колі мови (Горкгаймер, Адорно, Маркузе). Відношення концепції інтерпретації до теорії розуміння «перетворює проблему техніки текстової екзегези в загальнішу проблему значення і мови» [Рікер 1996:230].

* Віктор Білоус. Герменевтичний аналіз драматичних творів В. Винниченка як один з методів розкриття витоків ментальності українства початку ХХ сторіччя / Віктор Борисович Білоус // Духовність українства ХХІ століття: Збірник наукових праць. Випуск десятий / Ред. кол. О.М. Барно, Ю.М. Білодід та ін. – Кіровоград, 2006. – С. 57-59.

Мова, література як процес розгортання, пластичного оформлення, одухотворення архетипів (за К.-Г. Юнгом) дають змогу «охарактеризувати епоху, в якій народжується твір мистецтва, і дух часу, на формування якого і впливає мистецтво, оскільки забезпечує його тими фігурами, символами та образами, яких він потребує» [Зубрицька 1996:91]. Розуміння символів та образів епохи, під час якої народились драматичні твори В. Винниченка, виявлення характерних для того періоду мовних засобів зображення, «фігур», вивчення особливостей їх спрацьовування, функціонування у текстах допоможе глибше зрозуміти як саму епоху, так і її мову.

Автор тексту прагне до увиразнення свого індивідуального світу, до об'єктивізації своєї особистості, використовуючи мову в якості знаряддя духовної творчості індивідуума. «Людина вдається до мови, передаючи досвід, рішення чи настрої. Мова служить для порозуміння... Вона є знаряддям, яким людина володіє, як і багатьма іншими, однак мова взагалі створює можливість самого перебування у відкритості сущого. Тільки там, де є мова, і постають твори, місце дії і відповідальності, а також сваволі й галасу, занепаду і замішання. І тільки там, де є світ, є й історія. Мова є благом більш первинним, ніж просто знаряддя: це завдяки їй людина має змогу бути історичною» [Гайдеггер 1996:200]. Драматичні твори (навіть більше, ніж його політична діяльність) В. Винниченка дали автору можливість стати «людиною історичною», оскільки їх сюжети з дією та відповідальністю, а особливо ж – мова «сваволі й галасу» перетворень першої чверті XX століття і зараз дають читачеві / глядачеві відчуття себе сучасником (ба навіть учасником!) зображуваних у них подій.

П'єси В. Винниченка, стверджуючи непросте за насиченістю існування автора під час величких і багато в чому трагічних перетворень періоду початку XX сторіччя, фіксують події й виносять їм свій вирок, віщують спасіння шляхом піднесення особистості. Основним своїм завданням у цьому дослідженні бачимо аналіз мови обраних у якості прикладу п'єс для проникнення у світ автора, його «ужилисть». Характерним для реципієнта будь-якого явища є наявність горизонту, виднокола, своєрідної

межі, що спричиняє парціальність акту рецепції й розуміння за рахунок минулого чуттєвого і інтелігібельного досвіду. Горизонт цей можна розглядати і як межу незавжди замкнено, і як плинну, таку, що розкривається з кожним новим кроком пізнання. З позицій герменевтики цим двом видам горизонтів – замкненому горизонту сподіваного і відкритому горизонту поступово – відповідають розуміння як упізнавання знаного, одкровенного, наперед-даного та розуміння *quest* (англ. – героїчний пошук), віднайдення множинних сенсів, випробування їх на життєспроможність шляхом можливості одночасного перебування на позиціях «тут-і-зараз» і «там-і-тоді».

Наш сучасник лінгвіст Ганс Роберт Яусс, доводячи залежність рецепції тексту від часового і просторового бачення світу, стверджуючи її інтерсуб'єктивний характер, вважав за необхідне ввести до методологічної рефлексії і поняття горизонту саме у такому сприйнятті, «оскільки він, як історичне обмеження і водночас як умова можливості досвіду, конститує кожне витворення сенсу в людських вчинках і первинному розумінні світу» [Яусс 1996:279]. На думку дослідника, історичне розуміння твору мистецтва стає можливим тільки за умов свідомого поєднання первинного горизонту минулого життя і пізнішого горизонту сучасності, горизонтів автора і інтерпретатора. Діалогічний характер літературної комунікації передбачає взаємну готовність пізнання і визнавання іншого в його інакшості, незважаючи на об'єктивне існування альтеральності між особами, епохами, культурами автора твору і його реципієнта.

Одним із засобів творення цієї альтеральності є вживання авторами текстів мови епохи, використання ними лексичних і граматичних маркерів конкретного історичного періоду. Наш виступ на цій конференції є скерованим на виявлення мовних (лексичних у першу чергу) засобів відтворення колориту епохи у драматургічній спадщині Володимира Винниченка, прийомів прояву автентичної, харизматичної авторської особистості у її альтеральності до множинних особистостей реципієнтів творів.

Численні дослідники літературного доробку В. Винниченка (див. Жулинський, Марко, Михида, Мороз, Панченко та ін.)

відзначали відчутний присмак соціального замовлення у творчості нашого видатного земляка. Не заперечують такої позиції, зазначимо, що кожна п'єса В. Винниченка є реакцією на події у навколишньому світі, своєрідним висловлювання сучасника, а суттєвою ознакою висловлювання є його зверненість до когось, його адресованість. Саме ця особливість визначає стиль твору, його експресивність, глибину розкриття внутрішніх глибин героїв. За Бахтіним, «для кожної епохи, для кожного літературного напрямку та літературно-художнього стилю, для кожного літературного жанру у межах епохи напрямку характерні свої особливі концепції адресата літературного твору, особливе відчуття та розуміння свого читача, слухача, публіки, народу». Володимир Винниченко писав для сучасників, але його твори, зокрема драми, продовжують знаходити співбесідників і зараз, тому що «кожне велике і творче словесне ціле – це дуже складна і багатопланова система відносин. При творчому ставленні до мови безголосих, нічийх слів немає. У кожному слові – голоси іноді нескінченно далекі, безіменні, майже безособові (голоси лексичних відтінків, стилів тощо), майже невловимі і голоси, які звучать близько й одночасно». Авторське висловлювання живе довго, якщо передбачає, крім другого, ще й третього адресата, вищого, абсолютно справедливе розуміння яким тексту-послання передбачається у далекому історичному часі, певній метафізичній даліні [Бахтін 1996:310–316,322]

У своєму виступі хочемо підкреслити, що ставимо за мету шляхом аналізу мови п'єс Володимира Винниченка, герменевтичного трактування текстів цих творів непростой епохи соціальних катаклізмів виявити характерні, типові для тієї доби лексичні та фразеологічні одиниці, тропи, інші мовні засоби відтворення картини сучасного авторові світу, важливими рисами якої є ментальність та духовність носія мови, тобто широкого українського загалу початку ХХ сторіччя. Результати цієї роботи зможуть, на нашу думку, розширити межі розуміння мови того періоду, зробити певний позитивний внесок до створення основ порівняльного аналізу глоттогенези сучасної української, продовжити життя авторського висловлювання, дати можливість «безособовим», «безіменним» колись голосам зазвучати поруч з нами.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Бахтин Михаил. Эстетика словесного творчества. – М., 1979. – С. 245–255, С. 281–300 (цит. за: Слово Знак Дискурс // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. за редакцією Марії Зубрицької. – Львів, Літопис, 1996. – С. 633).
2. Гайдеггер Мартін. Тельдерлін і сутність поезії (M. Heidegger. Holderlin und das Wesen der Dichtung // Erläuterungen zu Holderlins Dichtung. Gesamtausgabe. Band 4. – Frankfurt am Main, 1981. – S. 33-49).
3. Зубрицька Марія. Переднє слово до перекладу статті К.Г. Юнга «Психологія та поезія». Слово. Знак. Дискурс. // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. за редакцією Марії Зубрицької. – Львів, Літопис, 1996. – С. 91 (цит. так само).
4. Рікер Поль. Конфлікт інтерпретацій: герменевтичні есе (Paul Ricoeur. Le conflit des interpretation: Essais d'hermeneutique. – Paris, 1969 (цит. так само).
5. Яусс Ганс Роберт. Естетичний досвід і літературна герменевтика (Jauss Hans Robert. Aesthetischer Erfahrung und literarische Hermeneutik. Suhrkamp Verlag. – Frankfurt am Main, 1991. – P. 657-680 (цит. так само).

МОВНЕ ТА ЗВУКОВЕ ПРОГРАМУВАННЯ РЕЦІПІЄНТА У ПРОЦЕСІ СПРИЙМАННЯ ДРАМАТИЧНОГО ТВОРУ*

(на прикладі текстів драматичних творів В. Винниченка)

Людина сприймає навколишній світ за допомогою декількох репрезентативних систем: візуальної (вона бачить), аудіальної (вона чує), кінестетичної (вона відчуває). Синкретичний характер драматичного твору зумовлює необхідність максимально повного задіяння цих систем у глядача / читача п'єси. Аристотель у «Поетиці» зазначав: «Оскільки наслідування в трагедії відбувається в дії, то першою за необхідністю частиною тра-

* Олег Семенюк, Віктор Білоус. Мовне та звукове програмування реципієнта у процесі сприймання драматичного твору (на прикладі текстів драматичних творів В. Винниченка) / Олег Семенюк, Віктор Білоус // Література. Фольклор. Проблеми поетики. Зб. наук. праць. – Вип. 28. – Ч. 1 / Редкол.: А. В. Козлов (відп. ред.) та ін. – К.: Твім інтер, 2007. – С. 53-59.

гедії було б декоративне оздоблення, потім музична композиція та мовне висловлення: саме в цьому відбувається наслідування. Мовним висловленням я вважаю власне сполучення слів, а музичною композицією – те, що має очевидне для всіх значення». Авторські ремарки про зовнішність персонажів, доповнені ідеями режисера та художника п'єси щодо костюмів та декорацій, створюють візуальний фон розвитку сюжету, «декоративне оздоблення». «Мовне висловлення» та «музична композиція» утворюють аудіальний чинник впливу на реципієнта, що складається з мови персонажів та певного набору фонових звуків, значною частиною музичного характеру. Проілюструємо останнє коментованими прикладами з текстів деяких драматичних творів В. Винниченка.

П'єсу «Базар» написано 1912 р., фабула її проста: група революціонерів готує втечу товаришів з в'язниці. Одна з героїнь твору, Маруся, що почала розчаровуватись у деяких повсякденностях революційної діяльності, гине, підірвавши бомбою разом з тюремним муром і себе. На початку п'єси ми ще не бачимо Марусі, але про її присутність та про емоційність поведінки свідчить авторська ремарка: *«Нема нікого. Зліва недалеко десь чути жіночий палкий голос; по тону помітно, що говориться про мову. Часом виривається гомін оплесків»* [Винниченко 1991: 87]. До сприйняття виходу Марусі нас готує репліка іншого персонажа, Цінності Марковича: *«...ви подивіться, як її слухають... Багато ви бачили, щоб з такими роззявленими ротами слухали ораторів?.. Ач, як завмерли... Ротами слова ловлять... А гарна, канальська дівчина: що гарна, то гарна!»* [Винниченко 1991: 88]. Плеонастичне вживання прикметника «гарна» нав'язує нам певну оцінку Марусі, а повтор дієслова «слухати» та його фразеологічного варіанту «ловити слова ротом» сприймаються як наказ.

Фонові звуки, зазначені в авторських ремарках, мають створювати у глядача / читача враження, що діяльність революційної групи проходить з певним позитивом: *«Весь час за сценою чулись співи, то змовкаючи, то знов починаючись новою піснею. Співають якоїсь веселої. Чути ляскання в долоні, ухкання й ніби вибивання по землі. Чується вибує сміху, що відразу стихає»* [Винни-

ченко 1991: 98]; «Хор співає. – Слава! – Слава нашій Марусеньці! Слава!»; «Цінність Маркович... (Сам співає і притопує ногою... Бере Марусю під руку й веде вліво крізь масу, співаючи... Хор, співаючи, повертається в лісок)» [Винниченко 1991: 107–108].

Другий розділ п'єси починається з опису тюрми. Візуально це високі стіни, заграбовані вікна, хвіртка з вовчком, обличчя арештованих, публіка, що чекає побачення. Перший звуковий компонент картини – пісня, яку співає невидимий нам в'язень («видно звішену надвір руку»): «Отця я зарезав, мати свою убив...» Ламана мова «вокальної партії» доповнюється жаргоном в'язнів: «Мося... цинтує в Умані»; «застукали»; «масалка», «стірки», суржилом та бравадною фразеологією: «хто січас сюда їдьоть», «щоб я слободи не імел», «я плював на тібе й на твого поміщика разом з твоєю бабушкою»; «рушив розумом, як здохле теля хвостом»; «так спужався, що аж ноги мені вивернуло п'ятками назад» [Винниченко 1991: 108–110].

У тюрмі дві категорії в'язнів – політичні та кримінальні («політиканам сьогодні свіданій нету, ...сьогодня для нас, фартових») спілкування здійснюється російською та українською, але вони представники одного народу, про що свідчать українські пісні: «З **вікон** (дружно вибухає спів): Гей, не дивуйте, добрії люди, що на Вкраїні повстало...»; «плачуть, тужать козаченьки в турецькій неволі» [Винниченко 1991: 112, 117]. Пісня як вияв національного не може бути дозволеною в імперському каральному закладі, тому «**Помічник** (зачувши спів, задирає голову і кричить). Прекратить! Часовой, ты зачем смотришь? А вы, мерзавцы, я вам сейчас...» [Винниченко 1991: 117].

Пісня про козаків-бранців та її сприйняття Марусею підкреслюють героїко-революційний романтизм дівчини. Один з персонажів, Леонід, освідчується їй, просить бути його жінкою, але Маруся практично його не чує, вона живе піснею: «Гей, ви, хлопці-запорожці, сини вольной волі, чом не йдете визволяти нас з тяжкой неволі...» **Маруся** (задумливо). Як вони гарно співають... Страшенно люблю цю пісню. Уявляється Турція, полонені козаки, море... Запорожці були справжні герої...» [Винниченко 1991: 117].

Для фінального розділу п'єси на сцені знову з'являється декорація тюрми: *«Ніч. Поле. На заднім плані видно тюремну стіну; за стіною тюрма, збудована на кшталт літери П. Вікна її жовтіють у темі квадратами: з деяких видно голови в'язнів, які то ворухнуться, то зникають, то непорушно темніють у них... На сцені нікого»*. Візуальний компонент органічно доповнюється звуковим: *«Іноді виразно, хоча дуже глухо, чути, як перегукуються в'язні між собою. Можна розібрати окремі слова. Весь час цього розділу перегукування не перестають»* [Винниченко 1991: 130]. Важливість постійного звукового фону для сприйняття подій автор підкреслює повторюваним ремарками: *«Чути невиразний, сумний спів і далекі перегукування»*, *«Свист вартового, протяжний, виючий»* [Винниченко 1991: 134]; *«Чути вистріли, крики, свист вартових»* [Винниченко 1991: 141]. Власне, останнім реченням тексту п'єси є ремарка про фонові звуки: *«В тюрмі чути вистріли, многоголосий далекий крик і довгі, тривожні свистки вартових»* [Винниченко 1991: 142].

Пісні, що звучать у четвертому розділі твору, чітко фіксують етапи розвитку сюжету та налаштовують реципієнта на його відповідне сприйняття. Натяком на трагічність особистого життя героїні є пісня, яку виконують жіночий та чоловічий голоси: *«За тучами, за хмарами сонечко не сходить, – за лихими ворогами мій милий не ходить»* [Винниченко 1991: 130]. Спільність долі всіх в'язнів підкреслено російськомовною *«Эх, ты доля, моя доля, доля горькая моя, гей, не ты ли, моя доля, до Сибири довела»* [Винниченко 1991: 132]. Прощанням зі світом, останньою молитвою звучать у виконанні Марусі *«Зоре моя вечірняя, зійди над горою, поговорим тихесенько в неволі з тобою»* та *«Ой повій, повій, та й буйнесенький вітре, та понад морем, та й винеси нас із кайданів, з неволі»* [Винниченко 1991: 135, 136]. Сигнал до втечі – слова з пісні *«Сбейте оковы, дайте мне волю»* – повторюється чотири рази, поки нарешті *«чується страшенний вибух, вся тюрма на мент освітлюється»*. Маруся гине, в такий спосіб позбавляючись «оков», що стримували щирі пориви її душі, набуваючи «волю» від цинічного й жорстокого світу.

Скрипка – музичний інструмент, звук якого близький до зву-

ку голосу людини. Саме цим, скоріш за все, пояснюється її популярність, саме тому в декількох п'єсах В. Винниченка голос скрипки стає ще одним персонажем. Автор майстерно використовує скрипку і як предмет: кожного разу, коли її беруть в руки, вона має щось сказати про свого володаря або від його імені.

У п'єсі «Чорна Пантера і Білий Медвідь» скрипка відіграє роль провісника долі героїв: *«Рита... (Десь чується тиха приглушена гра на скрипці). Хто то грає? Ах, то італіянець-композитор... Він грає нам»* [Винниченко 1991: 306]; *«Здалека чується гра на скрипці. Корній (тихо). Знов грає... Сніжинка. Це той італіянець... Він тільки вночі може грати... Корній. Так, вночі. Вночі – тихо...»* [Винниченко 1991: 321]. Звук скрипки тихий, фоновий, але його не можна позбавитись. Він як голос сумління, як стогін душі особливо впливає вночі, коли притлумлюються або зникають інші звуки. Це відчуття знайоме багатьом із власного досвіду, його напевне поділяють реципієнти п'єси, саме тому автор використовує прийом поєднання спільними почуттями персонажів та глядачів.

У фінальній сцені авторські ремарки передбачають, що мелодія скрипки стає реквіємом: *«Далеко знову чути тужну гру скрипки. Лицем Рити перебігає мука і в болючій скорбі застигає... Скрипка грає... Знову скрипка грає тужно і скорбно. Рита все більше схиляється на труп... Скрипка все грає, тужно і жалісно. Рита раптом здригається, тихо встає і йде до полотна,, знімає його з мольберта, бере з столу ніж і розрізає...»* Як і у прикладі з п'єси «Базар», автор останнім реченням тексту твору робить ремарку: *«Скрипка грає серед мертвої тиші»* [Винниченко 1991: 327-330]. Печальний плач скрипки залишається з читачем і глядачем п'єси, стимулюючи його роздуми та співпереживання з героями твору.

«Кол-Нідре», Пісня Ізраїля, «пісня скорботи й туги» – лейтмотив однойменної п'єси В. Винниченка. Коли герой твору Арон *«прикладє скрипку до плеча»*, він *«вирівнюється»*, стає *«серйозним»*. Мелодія про сумну долю єврейського народу, що лунає у першому акті п'єси, нагадує про себе при кожній появі скрипки. Дома Арон грає єврейські мелодії. Скрипка – голос Арона, але

інколи почуття, що ним оволодівають, настільки сильні, що *«навіть скрипкою того не можна сказати»* [Винниченко 1930: 26].

Щоб мати можливість розвивати свій талант музиканта, він приймає християнство, одружується з росіянкою, але при цьому пориває з батьками, сестрою. Жінка забороняє йому грати «Кол-Нідре», замість старої скрипки у Арона – «Страдіваріюс», тобто його позбавили рідного голосу, підмінили душу. У фіналі п'єси Арон грає «Кол-Нідре» на «Страдіваріюсі», таким чином знайшовши сили повернутись до свого коріння. Стара мелодія неначе набуває слів: вона розповідає про погроми й пожежі у місті, про загибель рідних Арона. Нею він просить пробачення перед батьками, перед маленьким сином, перед жінкою, перед зраженою ним вірою свого народу. Сила впливу мелодії така, що кожен глядач / читач твору знаходить для неї свої слова. *«Арон грає все слабше, нарешті робить останній плачущий, завмираючий звук, хитається і помалу падає на підлогу. У вікні видно сяйво пожежі»* [Винниченко 1930: 83].

Виразною є й музична композиція п'єси «Memento». Орися бере непов'язані між собою акорди на піаніно. *«Орися сидить за піаніно і бере акорди. Зачіска у неї скудовчена. Вихраста, але лице сумовито-задумливе... шумно вдаривши по клавішах, встає»* [Винниченко 1991: 35-36]. Факти та події життя, як і клавіші піаніно – чорно-білі. Їх дуже важко гармонізувати, звести до «єдиної мелодії». Тут нестройні акорди, перебирання чорно-білих клавішів символізують внутрішній дисонанс в душі персонажа, налаштовують реципієнта твору на сприйняття Орисі як людини імпульсивної, непередбачуваної, з наявністю певного душевного дискомфорту, неузгодженості.

Втім, В. Винниченко іде далі у своєму бажанні налаштувати глядача / читача твору на сприйняття прихованих відтінків авторських думок та поглядів. Виконувані персонажами пісні не залишають сумнівів щодо їх психологічних станів. Вагітна Антонина передчуває щось погане у відносинах з батьком своєї майбутньої дитини і просить, щоб їй заспівали «Коли розлучаються двоє». Настрій її погіршується і вона замовляє «Як умру, то поховайте...». Слухаючи, «Антонина лягає, закидає руки за голову тісно стуливши губи, скорбно дивиться вперед. На лиці мука...

при кінці співу закриває лице руками і голосно ридає» [Винниченко 1991: 42].

Художник Кривенко – особистість багатопланова, тому автор дає йому в руки бандуру, інструмент з багатьма струнами (згадаймо «струни душі»). Автор хоче передати нам думку про те, що проблеми Кривенка, його душевний неустрій є характерними для української інтелігенції того часу. «Українськість» образу Кривенка у вишиванці з чорно-червоними узорами (як у пісні: «червоне – то любов, а чорне – то жура»), у бандурі, у звичці пити, у піснях. **«Кривенко... Ех, дайте-но сюди бандуру...** (бере бандуру, пробує, якийсь мент сидить непорушно. Стріпує головою і співає, ударивши по струнах): *За Сибіром сонце сходить, гей, там і заходить, гей, там славний Кармалюка десь по світі бродить...* (Зупиняється й говорить). *Люблю цю пісню. Сильна й сумна... Чудний наш народ: і сильний, і сумний»* [Винниченко 1991: 55-56].

«Музична композиція» твору, будь це пісні, мелодії, або ж просте перебирання струн чи клавішів, носить все ж таки цивілізований, гуманістичний характер. Коли ж у фіналі Кривенко убиває власну дитину, драматург залучає до чинників впливу на реципієнта твору елементи дикої стихії: до кімнати, де щойно з-під клавішів піаніно лунала колискова, вривається крижаний зимовий вітер. Він виє, у його витті – голоси невинно згублених душ. Він же – натяк на нелюдськість вчинку Кривенка.

Таким чином, можна стверджувати, що найбільшого ефекту впливу на глядача / читача драматичний твір набуває тоді, коли у ньому органічно поєднані усі можливі чинники дії на реципієнта – і зміст, і «декоративне оздоблення», і «музична композиція». У такий спосіб відбувається своєрідне «програмування» особистості для більш глибокого сприйняття авторської концепції мети дійства.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Винниченко 1991 – Винниченко В.К. Вибрані п'єси /Упоряд.: М.Г. Жулинський, В.А. Бурбела; Авт. вступ. ст. М.Г. Жулинський. – К.: Мистецтво, 1991. – 605 с.
2. Винниченко 1930 – Винниченко В. Пісня Ізраїля (Кол-Нідре). – Харків, 1930. –183 с.

РЕПЛІКА ПРО ВИННИЧЕНКОВУ МЕТАФОРУ*

Художній текст завдячує метафорі як поліфункціональному інструменту створення лексичної виразності та системи рельєфних образів. Аристотель у «Поетиці» підкреслював важливість майстерності в метафорах, оскільки її неможливо перейняти від інших; це є ознакою таланту, тому що скласти гарні метафори означає підмічати подібність. Метафора розрахована на небуквальне її сприйняття, на стимулювання реципієнта до розуміння створюваного нею образно-емоційного ефекту, це «один із основних тропів, який полягає в уподібненні й перейменуванні явищ, у перенесенні властивостей і ознак одного явища на інше на основі подібності. При цьому ознаки ці зливаються в яскравий образ» [4, с. 118-119].

Використання тих чи інших тропів (у нашому випадку метафор) залежить від особистості митця, специфіки його світосприйняття, особливостей життєвого і творчого шляху, в історії української літератури ХХ ст. однією з виразних постатей є Володимир Винниченко – «яскрава індивідуальність, у якій поєдналися найсуттєвіші риси перехідної доби – від критичного реалізму до модернізму. У своїй творчості йому судилося перекинути своєрідний ідейно-естетичний «місток» до нової, стимульованої європейським мистецтвом української літератури і створити оригінальний **мистецький світ**» [3, с. 253-254].

Академік В. Русанівський писав: «Метафора – це ознака художнього стилю... Художній твір відрізняється від побутового мовлення тим, що в ньому метафори не репродукуються, а творяться. У художній метафорі відбивається характер образного мислення художника, його вміння побачити в звичному незвичне...» [6, с. 44].

Винниченкові метафори – це не лише поетичний засіб, а й своєрідне мовне віддзеркалення етнокультурної ситуації початку ХХ ст. з його соціальними зрушеннями, химерно-еклектичними

* В.Б. Білоус, В.В. Білоус. Репліка про винниченкову метафору / В.Б. Білоус, В.В. Білоус // Український смисл. Науково-популярний лінгвокультурологічний щоквартальник. – 2008. – № 1-2. – С. 79-84.

картинами політичних, соціологічних, релігійних учень, течій та вірувань, поліваріантною картиною світу.

Торкнемося лише одного аспекту метафоричності текстів Винниченкової драми, який умовно можна назвати «дзеркало й картина: пошуки «іншого».

Метафоричність передбачає можливість порівняння з чимось еталонним, знайомим, рідним та близьким. В умовах напруженої текстуральності п'єс В. Винниченка персонажі змушені шукати об'єктивні орієнтири, своєрідні якорі закріплення індивідуальності особи. Цю рятівну роль відіграють предмети реального світу, що мають здатність повертати своїм власникам певний ступінь душевної стабільності, виступають як «другий (стосовно мовця) член мовленнєвого спілкування» [1, с. 311]. Таким предметом для багатьох персонажів п'єс В. Винниченка є дзеркало, що подвоює зображення, створює ілюзію діалогічності спілкування. Почувши «ідею пані Мустащенко», *«Мустащенко сам, схвильовано ходить по хаті, знизує плечима, мимоволі зупиняється перед дзеркалом, оглядає себе, причісує волосся, але тут же ловить себе на цьому; знову обурено знизує плечима, посміхається, хмуриться й нетерпляче поглядає на двері»* [2, с. 551]; перед візитом Кривенка *«Орися <...> все з тою ж мовчазною посмішкою хутко підходить до дзеркала, поправляє зачіску і, обернувшись, спирається на туалет. Зачіска в неї проста, скромна, а на губах грає хвацька, задирлива посмішка; це робить чудний дисонанс»*; *«Орися похмурюється, підходить до дзеркала і мовчки поправляє зачіску, <...> обертаючись від дзеркала і прямуючи до дверей у сіни, звертається до Антоніни»* [2, с. 20-21, 38]. Ситуація формальної відсутності мовлення все ж таки створює відчуття діалогу, консультації із «собою – іншим» з якихось кардинальних питань або й просто психологічної стабілізації.

Дзеркало додає людині впевненості, допомагає позбутися небажаних комплексів. Персонаж п'єси «Закон» Круглик має досить непривабливу зовнішність, що не заважає йому звабити дружину головного героя, Панаса Мустащенко. **«Круглик.** *Вас смішить, що я такий негарний і смію мати надію? Але ж негарність, Інно Василівно, – дурниця. Запевняю вас! Треба тільки*

звикнути до мене, частіше бачити мене. Я ж звик до себе, бо щодня бачу себе в дзеркалі, потрошки, потрошки людина звикає, притерплюється їй, дивись, уже не помічає ні того, ні цього. А потім і оцю саму лисину цілує» [2, с. 542].

Акторка-аматорка Інна Мустащенко, вочевидь, постійно працює з дзеркалом, тому навіть за його відсутності демонструє низку театралізованих іміджів (так має виглядати її «дзеркальне відображення» для глядачів), що, на її думку, відповідають ситуації: *«Інна сама; закинувши руки за голову, похмурившись, швидко ходить по кімнаті. Потім іде до дверей направо, потихеньку відчиняє їх, слухає, причиняє і швидко йде до столика з кавою. Поспішно наливає в чарки лікер, у чашки каву; сідає в фотель; згадує, закурює цигарку й прибирає недбалу позу. Прислухається. Тихо. Перестає курити, ставить чарку на стіл, обкидається на спинку фотеля і, заплющивши очі, суворо похмуривши брови, непорушно сидить. Зачувши гомін голосів, раптово випростовується і знову прибирає загонисту позу, взявши цигарку в рот. Входять Круглик і Мустащенко» [2, с. 544]. Збереження зафіксованих візуальних образів є дуже важливим для Інни, тому, ідучи з дому, вона «бере фотографію зі столу, виймає її з рамок і кладе собі на груди» [2, с. 595].*

Конструкт своєї версії сцени, на якій відбуваються події життя, В.Винниченко перспекціоналізує, робить виразно об'ємним, уводячи картину як своєрідний «текст у тексті». Метафора картини як своєрідного відображення певних авторських інтенцій набуває статусу персонажа з власним життям, метаморфозами, смертю. У п'єсі «Чорна Пантера і Білий Медвідь» на шедеврї Корнія Каневича видно *«фігуру жінки, схожої на Риту, що схилилась над дитиною. На стінах не видно малюнків, тільки рисунки вуглем або олівцем» [2, с. 273].* Коротка ремарка переконливо свідчить про те, що віталістичний центр митця, його сім'ї – тільки одна ця картина. Навіть жартівлива фраза Сніжинки про те, що Корній хоче замінити Ритину фігуру Сніжинчиною, приводить Чорну Пантеру до стану тваринної люті, бо, відчуваючи силу суперниці, вона розуміє, що, позбуваючись місця на картині, може реально втратити чоловіка, дитину, сім'ю. Після смерті сина вона, незважаючи на стан афекту, *«цілком усвідом-*

лено готується до помсти. Готується, присипляючи увагу, сховавши кігті, для того, щоб у потрібну хвилину випустити їх, загнавши в серце Корнієві» [5, с. 108]. Смерть сім'ї Каневичів фабульно завершує твір, а розрізана Ритою картина до того ж руйнує перспективу, зводячи її до точки в безмежному просторі людського життя.

Виразну метафоричність якоїсь звичайної безіменної картини відчуваємо навіть у начебто «прохідному» епізоді з першого акту п'єси «Закон»: **«Люда.** (Обережно підходить до стіни й поправляє картину, що криво висить). **Марія Андріївна.** *А то для чого? Люда.* *А вона криво висіла.* **Марія Андріївна.** *А вас хто просив поправлять? Люда.* *Так криво ж!* **Марія Андріївна.** *Так вам, кажу, яке діло? Може, тут так і треба, щоб усе криво було»* [2, с. 539]. Сцена містить прозорий натяк на те, що «щось неладно в королівстві Мусташенків», що Люда могла б якимось чином посприяти виправленню ситуації, але Марія Андріївна проти цього. Подальші події розгортатимуться саме в цьому ключі.

Картину Кривенка в п'єсі «Memento» з лиця ми так і не бачимо, хоча знаємо її назву – «Майбутнє». Багатозначність цієї метафоричної назви дає можливість одним сказати про неї: *«Вона радістю своєю всмоктує в себе душу»* (Оріся), а іншим – *«картинка ваша похуже сальтісона... Чи дівчина, чи дитина... не розбереш. Цвіти...»* (Козолуп) [2, с. 61, 60]. Розрізаючи картину ножом, Кривенко нищить «майбутнє»: своє, дитини, мистецтва. Натомість залишається неушкодженим антипод його твору – вивіска для лавки ковбасника Софрона Козолупа. Сумна, але промовиста перспектива майбутнього, і не лише для Кривенка!

Роль неоднозначних символів, партнерів-«співрозмовників», психологічних стабілізаторів відіграють знайомі та близькі для персонажів речі (пенсне професора Мусташенка, пензлі та фарби художників Кривенка й Каневича), музичні інструменти: це й піаніно Орісі, й бандура Кривенка, й скрипка Арона. Вони теж створюють ефект віддзеркалення, виявлення «другого», у такий спосіб розширюючи варіантність трактування конкретного контексту, виключаючи при цьому можливість прямого відтворення моноплосчинної раціонально побудованої моделі буття.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Бахтін М.М. Висловлювання як одиниця мовленнєвого спілкування // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – Л., 1996.
2. Винниченко В.К. Вибрані п'єси. – К., 1991.
3. Історія української літератури ХХ століття: У 2 кн – Кн. 1: І половина ХХ ст. / За ред. В.Г. Дончика. – К., 1998.
4. Лесин В.М. Литературоведческие термины: Справочник. – К.: Рад. шк., 1985.
5. Михида С.П. Слідами його експериментів: Змістові домінант та поетика конфлікту в драматургії Володимира Винниченка. – Кіровоград, 2002.
6. Русанівський В.М. Сила і краса (Особливості мови творів В. К. Винниченка) // Українська мова і література в школі. – 1992. – № 2. – С. 41

ПРОБЛЕМА МИТЦЯ ТА МИСТЕЦТВА У ДРАМАТУРГІЇ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА*

У статті осмислюється проблема митця і мистецтва у драматичних творах В. Винниченка. Утверджується думка про несумісність духовного і тілесного та трагічність долі митця

Ключові слова: В. Винниченко, проблема митця і мистецтва.

This paper deals with the problem of art and artist in some of V. Vynnychenko's plays. The author suggests that V. Vynnychenko intended to show that art and process are inconsistent with corporal satiation and that artist's destiny is always tragic

Key words: V. Vynnychenko, the problem of art and artist.

Тільки нещодавно занесено до пантеону слави українського красного письменства ім'я Володимира Кириловича Винниченка, митця й політичного діяча, обдарованої людини й патріота.

* Віктор Білоус. Проблема митця та мистецтва у драматургії Володимира Винниченка / Віктор Білоус // Наукові записки. – Випуск 92. – Серія: Філологічні науки (літературознавство, мовознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. – С. 288-293.

Поглиблене вивчення різноманітного творчого доробку цієї талановитої людини і яскравої, самобутньої особистості, безперечно, збагатить духовний світ молодшої людини, відкриє не тільки змальовані у виразній кольоровій гамі картини колізій почуттів, але й дасть тривимірне відчуття тієї історичної, політичної, психологічної та лінгвокультурної ситуації першої третини ХХ сторіччя, що, на наш погляд, зможе тільки розширити діапазон змісту й урізноманітнити настрій занять з української мови та літератури.

Гасло «мистецтво належить народові» набув сили після подій 1917 року, але з його автором В. Винниченко був знайомий ще з початку ХХ століття. Період після першої російської революції 1905 – 1907 рр. був, за свідченнями істориків, багатим на теми для обговорення, особливо напруженого характеру набували ці дискусії серед представників інтелігенції на острові Капрі. В. Винниченко бував на Капрі, брав участь у дискусіях, але ж чи поділяв він вищезгадану думку про належність мистецтва?

Спробуємо проаналізувати ставлення видатного українського митця до цього питання, розглядаючи його п'єси «Мемепіо», «Чорна Пантера і Білий Медвідь», «Кол-Нідре». Дійовими особами першого плану в них є пов'язані з мистецтвом люди: художники («Мемепіо», «Чорна Пантера і Білий Медвідь») та музикант («Кол-Нідре»).

Митець – кров від крові, плоть від плоті свого народу. Він з «пороху земного, а від широкого загалу відрізняється оголеними нервами та чутливістю душі, які допомагають йому сприймати надчуттєве, недоступне масам. Митець живе просто, навіть бідно, не дозволяючи собі зажити у матеріальних статках. Такий музикант Арон Блюмкес (п'єса «Кол-Нідре»): *«Кравецька майстерня у Блюмкесів. Обстановка проста, бідна. Арон... Вибачте мені, у нас так ... бідно, убого ... Мені соромно»* [3, с. 25], художник Корній Каневич, «Білий Медвідь», живе в умовах постійного безгрошів'я, продаючи свої малюнки, *«бо у Лесика пелюшок не було, бо Лесику було холодно і треба було дров купити, бо Рита заслабла»* [2, с. 293]; *«обстановка убога»* і в ательє Кривенка [2, с. 52]. Обставини, що оточують, іноді вимагають від митця злиття з ними, і тоді Корній Каневич замовляє у

кабаре «пляшку коньяку і дві чарки» [2, с. 293]; іноді – їх ігнорування, і тоді Арон Блюмкес, що «раз-у-раз голодний», їсть залишений його учнем пиріжок «так швидко-швидко, аж давиться» [3, с. 12]; іноді – протиставлення, і якщо Оріся просить купити їй коньяку, лимонів, цукру (вона походить з панської родини), то Василь Кривенко демонструє свою близькість до народу: «*Коньяк. Не хочу коньяку. Хочу простої... Пошлю ще за монополькою. Хочу бути п'яним*» [2, с. 37, с. 53].

Творчість, мистецтво й ситість – поняття несумісні. Показовим у цьому плані є діалог між персонажами другого плану, теж митцями (п'єса «Чорна Пантера і Білий Медвідь»): «**Мігуелес** /палко до Блека/. *Мистецтво мусить відбивати все! А найперше страждання, радість людей!* **Блек** /спокійно/. *Дуже прошу. Я вчора страшенно страждав животом... Я як був малим, то тільки і знав, ще страждав на шлунок. Мігуелес* /обертаючись туди, до Блека/. *Ти подивись: ну що варті всі ваші казочки, голі тіла, фантасмагорії перед цим великим ... Ну, ти, шлунок, подивись!.. Бачиш, шлунок?* **Блек**. *Їж кашу, Мігуелес, бо буде порожній шлунок*» [2, с. 279-281].

Отож, у аскетичній обстановці, з порожнім шлунком, а іноді ще й під впливом алкоголю готується до самовираження митець. Глядач чекає від нього сповіді, якогось душевного характеру: «**Кривенко...** *не бренькайте тільки для себе... Художник повинен свою душу вивертати для всіх. Як кожуха. Дивіться, мовляв, як ловко вивернуто. Антонюк. Да, котику, картина твоя ловко вивернута. Притягує душу. Кривенко. Я вірю. Тільки яку душу покорила, ту, що в грудях, чи в кишені*» [2, с. 54-55].

Полотно, що його творить «Білий Медвідь, показує, що в автора велика сила», у ньому «історія людей», «абстракт всякої любові, краси [2, с. 281]. Смішний і незграбний Арон Блюмкес, «геніальний музикант», «чудово», «знаменито», «надзвичайно», грає на скрипці *Пісню Ізраїлю, пісню «скорботи і туги»* [3, с. 20-21].

Драматург, митець, який на власному творчому шляху зустрічається з різними (іноді полярними) оцінками своїх п'єс, дає нам можливість зіставити два погляди на мистецтво.

Корній Каневич («Чорна Пантера і Білий Медвідь») про свою

картину каже: *«Я не можу дрібничок... От це полотно, я хотів дати щось таке, що мусить ... що віки життя мусить пронизати одною ниткою Провести нитку через усе життя як бульбик нанизати на неї те, що в усіх віках було й буде»* [2, с. 294]. Коли постає питання про її продаж, колега-митець кричить: *«Мігус-лес /грізно/. Продать?! Що продать?! Це полотно? Зараз? До Мулена. Ану, спробуйте, мес'є, купити його! Ану! Це полотно купити? Та ви знаєте, що в цьому полотні? Ну? А! Ви, критики! Тут імпресіонізм, реалізм, натуралізм? Правда? Тут – бог! Розумієте? Ви можете бога купити?»* [2 с. 280]. Картину хотів би придбати Мулен, критик і журналіст, який вагається *«між двома родами краси»* – полотном і грішми. Вся краса для нього *«пляшка вина, добрий ростбіф і пікантна проститутка»* [2, с. 278]. Ситуація драматично загострюється: *«або смерть Лесика (маленького сина Каневичів, В.Б.), або продаж полотна»*, близькі люди (мати і жінка) називають картину *«мертвим рядом»* і вимагають продати її, але картина для митця – не просто холст, що має тільки певну грошову вартість: *«Корній... Та ти подумай же, як я можу це зробити? Ну? Так зразу.. На, трах, продав, нема нічого, порожній весь. Рита. Ти не порожній... Ти знов будеш. Син – один, а полотен ти можеш написати багато... невже ти можеш допустити, щоб це твоє живе, рідне тобі створіння поггло? Це ж ти, частина тебе. І ти оддаси за те мертво рядно?.. Корній. Ну, це ти... То не мертво... І то частина мене... А Боже, Боже!»* [2, с. 283-284] (про жорстокого бога мистецтва мова ще попереду, В.Б.). Уже в кінці п'єси Рита скаже: *«Мистецтво вище всього! Я вже вірю тепер»* [2, с. 327], але чи це зміна погляду, чи часткове божевілля у зв'язку зі смертю сина – напевне судити важко.

Василь Кривенко («Memento») не висловлює прямо свій погляд стосовно написаної ним картини під назвою «Майбутнє». Ми можемо судити про полотно тільки зі слів близьких знайомих художника. Найвищу оцінку дає колишня коханка Кривенка, який він і досі небайдужий: *«Орися /довго дивиться на картину. Тихо/. Вона радістю своєю всмоктує в себе душу* [2: 61]. Товариші Кривенка теж високо цінують картину: *«Піддубний. Без-*

умовно, чудова річ! Безумовно!.. Такої картини ще ніхто не намалював. І не намалює! Безумовно! Без-зу-мовно не намалює!»; **Антонюк...** Картина чудова, тільки чим же ми винні в цьому?» Ці оцінки можна було б узяти до уваги, якби не ситуація, в якій вони даються («стіл, уставлений пляшками з вина, пива, горілки; склянки, тарілки, папір від закусок»), та опис «мистецтвознавців» (Антонюк – ясний блондин з холодними очима і дуже червоними губами. Уважно і серйозно їсть... Піддубний... довге волосся, худе лице, сирий рипучий бас», підкреслено мною, В.Б.), які викликають сумніви в щирості цих слів. Відчувши фальш, Кривенко «в'яло підносить руку з ножем і помалу розрізає картину згори донизу» [2, с. 52-54]. «А Ісус знову голосом гучним іскрикнув, – духа віддав ...І ось завіса у храмі роздерлась надвоє – від верху аж додола...» [1, Мт. 27, с. 50-51] «Майбутнє» знищено, майбутнє самого митця теж визначено. Але для тих, хто має в цьому якісь залишки сумнівів, на сцені з'являється «шароварна» фігура представника народу ковбасника Степана Софронovichа Козолупа, який замовив Кривенкові «портрет», на якому він «неодмінно хоче дути похожим на Шевченка», і «вивіску», де «бик, свиня і баран, а навкруги ореолом його фамілія з ковбас. А над усім вроді корони сальтісон». Козолуп звертається до Кривенка «пане маляр», про картину каже, що вона «поганенько вийшла», «похуже сальтісона... Чи дівчина, чи дитина... не розбереш. Цвіти...» [2, с. 53-60].

Подібне ставлення народу й до музики. Батькам Арона Блюмкеса («Кол-Нідре») найвищим досягненням тут видається грати на весіллях: «**Арон.** Я хочу вчитись музики, тату. **Лейзер.** Ще вчитись? Та ти старого Нухима навчиш, хоч нема того весілля, де б він не грав» [3, с. 39].

Створюючи живописні чи музичні шедеври в боротьбі з «сальтісонними» уподобаннями народу, за його душевну високість, митці слугують Богові, якого часто згадують у кризових ситуаціях. Але це – не Бог, а ідол, ненажерливий Молох мистецтва. Випробовуючи Авраама, Бог древніх іудеїв наказує йому принести в жертву любимого сина-одинака, але коли той «і дрова розклав і зв'язав Ісака, сина свого, і поклав його на жертівника

над дровами, і простяг Авраам свою руку, і взяв ножа, щоб зарізати сина свого...», Господь зупинив його руку, а потім поблагословив його за богобійність та відданість вірі [1, 1М, 22, с. 2-18].

Ідол мистецтва, навпаки, зловісно посміхаючись, спостерігає, як рука з ножем завдає удар за ударом, убиваючи картини, дітей, самих же митців. Ця усмішка, свідчення про єдність з ідолом часто з'являється на обличчях героїв у моменти психічного напруження. Взявши скрипку *«Арон стає серйозним, задумливим, очевидно не помічаючи вже нікого... На губах з'являється гіркий, насмішуватий усміх»* [3, с. 20]. Коли Кривенко розрізає свою картину, у нього *«на губах чудна посмішка»*, а перед сценою з немовлям бачимо ремарки *«натягнуто посміхаючись»*, *«з чудною посмішкою»* [2, с. 56, с. 74-75]. Розвінчати ідола й у такий спосіб зректись його вистачає сили тільки в Арона Блюмкеса, та й то вже на останніх хвилинах життя: *«Арон кладе дитину на канапу, поспішно хапає скрипку (свого ідола, В. Б.), зриває з неї вінок, кидає його з люттю на підлогу»* [3, с. 83].

«В історії естетики сутність мистецтва тлумачилась як ... чуттєве вираження надчуттєвого» [4, с. 502]. Продуктом мистецтва є художні образи, «нерозривна, взаємопроникна єдність об'єктивного та емоціонального, опосередкованого та безпосереднього, абстрактного та конкретного, загального і індивідуального, необхідного і випадкового, внутрішнього (закономірного) та зовнішнього, цілого та частини, змісту і форми». Розкриваючи життя в його багатоплановості, митець повинен прагнути до найповнішої реалізації функції мистецтва – «доставляти людині (читачеві, глядачеві, слухачеві) глибоку естетичну насолоду, просуджувати в ній художника, здатного творити за законами краси та вносити красу у життя» [5, с. 405].

Митці, герої названих вище п'єс Володимира Винниченка, свідомі свого походження від народу, але чітко розуміють і свої відмінності (*«я, а не селянин»*, – каже про себе Василь Кривенко; Арон Блюмкес не хоче бути ні християнином, ні євреєм, а тільки людиною і артистом). Відповідно ж реагує й народ: згряя не визнає *«гидке каченя»* та жене його. Немає пророка у своїй країні, і Корній Каневич емігрує до Парижа, у *«паризькому са-*

лоні» планує виставити свою картину Василь Кривенко. Народ же, охлос, однаковий всюди: для українця Козолупа мистецтво – це вівіска із зображенням сальтисону, «а кругом трошки зеленого гарніру», мистецькі критики Парижа «хапуги та й чиновники! Їм би виставку свинячих окороків робити, а не мистецтва» [2, с. 59, с. 290].

Трагедія митця в тому, що створювані ним «чуттєві образи надчуттєвого» лишаються незрозумілими для тих, кому вони призначені. Талановита людина не може жити, не реалізуючи постійно специфічну естетичну функцію мистецтва, вона горить, прагнучи освітлити шлях своєму народові, вивести його з нетрів духовного рабства й гріха. Недарма ж тонкий символічний пуант: «**Арон.** *Це стара гравюра, євреї в пустелі. Мойсей і таке інше*» [3, с. 26].

Багаторічні мандри Мойсея пустелею, палаюче в нетрях пралісу серце Данко, Голгофа Ісуса Христа – це описи страждань творчої особистості заради щастя інших. Так, ремствував народ Мойсея, йдучи за ним до свободи від полону єгипетського, не вірили люди Данко, смерть Христа не внесла жаданої гармонії у світ грішних, за яких він віддав життя в муках.

Високою ціною платять митці за свій дар, за своє служіння музі, за прагнення облагородити натовп черні: убиває свою дитину художник Василь Кривенко, трагічно гине сім'я художника Каневича, позбавляє себе життя музикант Арон Блюмкес, попередньо залишивши народ, сім'ю, кохання.

Мистецтво – його радість, його муки – хрест митця, він йому належить, він його несе, на ньому його й розпинають. Від народу митець, але доля його подібна до долі Христа: «*Сину Людському треба бути виданому до рук грішних людей і розп'ятому бути*» [1, Лк 24, с. 7]. Народ же не розуміє принесених заради нього жертв: «*Люди, які ув'язнили Христа знущались з нього та били*» [1, Лк. 22, с. 63], загибель митця – для народу тільки чергове дійство, криваве видовище (кричали вони й говорили: «*Розіпни, розіпни його!.. І взяв гору крик їхній та первосвящеників*» [1, Лк. 23, с. 21, с. 23]. Згадані п'єси Володимира Винниченка написані майже сторіччя тому. Сторіччя страхітливих воєн,

техногенних та природних катастроф, незбагнених наукових відкриттів, а п'єси актуальності своєї не втратили. Ідеї трагічної долі митця, життєдайної сили мистецтва особливо важливі зараз, коли наш культурний простір заповнив західний ерзац, коли бал править поп-арт, а сучасні козелупи тільки й мріють, що про власні вивіски (ні, вже не із сальтисоном та зеленню!) з якимисьь особливо кетчупними гамбургерами. Чи ж воскресне розіп'яте? Чи ж побачимо на осиці тих, хто продає за тридцять срібляків, зрадив і зраджує?

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Біблія або Книга Святого письма Старого і Нового Заповіту: 1М – Перша книга Мойсеева; Буття; Лк – Євангелія від св. Луки; Мт – Євангелія від св. Матвія.
2. Винниченко В. Вибрані п'єси / Упоряд.: М.Г. Жулинський, В.А. Бурбела; Авт. вступ., ст. М.Г. Жулинський. – К. Мистецтво, 1991. – 605 с.
3. Винниченко В. Пісня Ізраїля (Кол-Нідре). – Харків, 1930. – 183 с.
4. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. 2-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1982. – 1600 с.
5. Философский словарь / Гол. ред. И.Т. Федоров. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1980 – 444 с.

«РЕВОЛЬВЕР РЕВОЛЮЦІЇ» або ЕЙДЕТИЗМ ЗБРОЇ У ДРАМІ В. ВИННИЧЕНКА «МІЖ ДВОХ СИЛ»*

Минуло 95 років від початку доленосних подій в Україні 1917–1921 рр.

Повалення самодержав'я та проголошення демократичних засад побудови нового суспільства в результаті Лютневої революції в Росії спричинили посилення національно-визвольного руху в Україні та його переростання в Українську революцію.

Революція як суспільний масовий рух передбачає не тільки загрозу, а й практику застосування насильства як з боку офіційної влади, так і з боку тих, хто прагне цю владу змінити. За відомим афоризмом одного з найпопулярніших політичних лідерів ХХ сторіччя, «гвинтівка породжує владу». Революція неможлива без зброї, але сказано ж: *«Всі, хто візьме меча, – від меча і загинуть»*¹. Молода революціонерка Маруся (п'єса «Базар») гине від вибуху бомби, яку так хотіла кинути власноруч, від револьверного пострілу гине героїня п'єси «Дочка жандарма». Неживий предмет, «залізязчя революції» наче отримує якусь невідому силу від енергії революційного насильства і починає вбивати тих, хто бере зброю до рук.

Згідно з визначенням, *«ЗБРОЯ,.. Знаряддя для нападу або оборони; // Сукупність засобів для ведення війни, бою; озброєння,.. Обернути зброю проти кого – чого – почати воювати, боротися проти того, з ким – чим до цього були мирні стосунки. 2. Уживається як символ військової справи. 3. перен. Засіб для боротьби з ким – чим-небудь, для досягнення якої-небудь мети. «Складати (скласти, зложити) зброю: а) припиняти збройні дії, припиняти воювати»*².

* Віктор Білоус, Оксана Бабенко. «Револьвер революції», або Ейдети́зм зброї у драмі В. Винниченка «Між двох сил». / Віктор Білоус, Оксана Бабенко // «Humanities and Social Sciences in Europe: Achievements and Perspectives». Proceedings of the 1-st International symposium (December 18, 2013). Volume 2. «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna. 2013. 39. – Р. 80–85.

¹ Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. – М.: Видання Московського Патріархату, 1988. – 1534 с.; [Мт, 26:52].

² Словник української мови: в 11 томах. – Том 3, 1972. – С. 452.

Втім, убиває не зброя, а людина, що тримає її. У деяких драмах Володимира Винниченка (зокрема, «Між двох сил») предмети зброї утворюють чіткі автономні образи (ейдоси), напряду пов'язані з насильством. Подібна метафорика агентивних функцій з людини на неживий об'єкт створює враження самостійного функціонування зброї під час розгортання сценічної дії.

Слова «революція» і «револьвер» – однокореневі. Цікаво, що символами революції та громадянської війни на теренах російської імперії стали саме револьвер «наган» та трилінійна гвинтівка конструкції Нагана-Мосіна. Ці неживі предмети не тільки створюють необхідний антураж та тло сюжету, але й активно конкурують за перші ролі з персонажами живими.

Найефективніша, найстрашніша зброя, гроші, з'являється на сцені уже на початку першої дії, коли Софія Сліпченко передає київським більшовикам пакет з Петрограду: *«ГРІНБЕРГ. Нічого дивного, товаришко, немає. Ми не маємо вказівок, не маємо грошей* (тут і далі підкреслено нами). *Ми готові кожну хвилину призначити виступ і не рішаємось...*

*СОФІЯ. (Виймає з торбинки пакети і листи.) Тут гроші. Поки що тільки п'ятдесят тисяч. Потім буде більше. (Подає.)»*³.

Гроші, за п'єсою, пізніше було використано для оплати «гарматників-наводчиків» під час виступу більшовиків (АРСЕН... Вони платять по тридцять карбованців у годину наводчикам. Деся взяли масу грошей)⁴.

Невдовзі на сцені зброя меншого калібру: *«Входить з сінешних дверей Марко, років 25-26, рослий, чорнявий, одягнений в салдацьку шинелю, в шапці з червоним висячим верхом. В руці рушниця»*. За зовнішніми даними Марко – справжній вояк, втім, це показне, тільки про людське оке, бо *«коли роздягається, під шинелею штатські штани в чоботи й піджака»*.

*МАРКО. Мені треба ще свою винтовку почистити. Щоб сьогодні вночі добре працювала... Ех, та й довкенька винтовочка, Тихоне! Подивись. Га? Большевичків, як травичку, коситиме... це я чепурю рушницю в гості до Тихонових приятелів, до большевиків»*⁵.

³ Винниченко В.К.: Твори в двох томах: Том 1.- К.: Дніпро, 2000.- С. 5.

⁴ Там само. - С. 6.

⁵ Там само. - С. 7.

Присутність зброї не сприяє сімейній розмові, створює атмосферу нервозності, призводить до відкритого конфлікту: *ТИХОН. Да с тобой... с тобой... кнутом надо разговаривать...*

МАРКО. (Схоплює рушницю й підбігає з нею, замахнувшись до Тихона.) Мовчи, гад, прихвостень кацапський! Мовчи!..

СЛІПЧЕНКО. Убить його мало, паскудника! Тут розривають серце, а свої ще й собі. Марку, Арсене, ходімте! Арсене, бери мою рушницю»⁶.

А тим часом привезені Софією гроші ефективно використано: «Там же. Того ж вечора... Крізь темне вікно видно вогні горючих будинків.

Чути приглушену тріскотню кулеметів і рушниць. Поміж цим один за одним чуються вибухи гармат – то ближче, то далі. З кожним вибухом в городі блимає світло, немов од блискавки, потім за цим грохот розриву... Стрілянина знов вибухає, ще з дужчою силою. Гарматні розриви чуються раз поз раз, майже без перерви, утворюючи страшний грохот. На фоні цього гуркоту стають частішими стріли кулеметів і рушниць. В городі займається пожежа. Крізь вікно видно велике сяйво, дим і величезні язики полум'я... На вулиці під вікнами внизу вибухають вистріли. Кулі поціляють в вікно, шибки з брязкотом падають додола... Вистріли не перестають... Чути на улиці топотіння багатьох ніг, крики, глухіші вистріли»⁷.

Чекати втрат доводиться чекати недовго. Першим доводить справедливість прислів'я «Ідеш на війну за чужою головою – неси й свою» наймолодший зі Сліпченків, Арсен: «З сінешних дверей хутко входить АРСЕН. (З рушницею в руці. Голова обв'язана білим, на білому виступила кров. Він похитується і важко дихає. Помітивши Панаса, скрикує). Хто це? (Наставля рушницю.)»⁸.

Перебіг подій, поранення змушують Арсена, молоду людину, «складати (скласти, зложити) зброю» (див. визначення вище). Тут, на нашу думку, слід зазначити, що ідея необхідності збройної боротьби за долю власного народу має значну силу, її визна-

⁶ Там само. - С. 8.

⁷ Винниченко Там само. - С. 10.

⁸ Там само. - С. 11.

ють і поділяють: «ПАНАС. (Раптом зривається з місця і з вибухом люті грозить кулаком у вікно.) О, прокляті поганці! Оттак завжди, завжди, на протязі всієї нашої проклятої нещасної історії. Свої вбивають, свої паршивці! (До Арсена, рішуче.) Давайте сюди вашу винтовку, патрони, все.

АРСЕН. На що?!

ПАНАС. Ви зостанетесь вдома, ви ранені, а я піду замість вас... Давайте патрони»⁹.

Поки Панас лаштується до бою, повертаються з міста обоє старших Сліпченків. Їх бойовий запал значно зменшився: «ХРИСТЯ. Тато й Марко! Слава Богу!..

МАРКО. (Хмарно ставить рушницю біля дверей у куток і сідає за столом.)

СЛІПЧЕНКО. (Ставить рушницю там же і н'є просто з карafka...)».

«За чужими головами» прийшли переможці. Верх зараз за зброєю, що в їх руках (а «лента» з набоями на деяких з них ще стане одним із символів революції): «Через який мент чути дуже крик. Топотіння ніг. В кімнату вбігають большевики з револьверами і рушницями в руках. Деякі в салдацькій одежі, деякі в штатській. Деякі обмотані «лентами» з набоями. Збоку в деяких висять шаблі. Всі вони кричать «Руки вверх»! «Руки вверх»! І ціляться на всіх.

Всі підводять руки догори. Сліпченко зробив був рух до своєї рушниці, але зупинився і також підняв.

Слідом за юрбою вводять Марка з піднятими догори руками в супроводі трьох большевиків з револьверами і рушницями»¹⁰.

Ейдос зброї заповнює увесь сценічний простір, створюючи атмосферу неконтрольованого насильства: «беруть рушниці», «Надворі вибух залпу», «побили прикладами», «б'ють винтовками», «красногвардеєць з рушницею, з бомбою за поясом», «У всіх за поясами револьвери, шаблі, у Сорокіна ще ручна граната, а у Подкопаєва через груди стрічка з набоями, а в руці рушниця»¹¹.

⁹ Там само. - С. 13.

¹⁰ Там само. - С. 22.

¹¹ Там само. - С. 34.

Серед афоризмів американсько-канадського літератора Пітера Лоренса є висловлювання про те, що революція – це братання ідеї з багнетом. Володимир Винниченко за багато років до оприлюднення названої думки у цій формі створив для неї яскраву ілюстрацію: «Входять: Грінберг, Семянніков, Сорокін, Подкопаєв...

ПОДКОПАЄВ. (Дивиться на портрет Шевченка.) А чому эта контрреволюционная икона висит здесь до сих пор? Убрать ее к черту оттуда! (Рушницею сильно б'є по рамі й збиває портрет на землю. Протикає багнетом лице, настромлює, крутить і одкидає в куток.) Эта хохлацкая морда мне надоела, наконец. Везде торчит».

Маятник подій знов хитнувся і ось уже: «Вбігають справа Сорокін, Семянніков і ще душ п'ять-шість большевиків. Деякі виймають з кишень револьвери й запихають їх під шафи...». Зброю ними складено і «вистрілів уже не чути», а тут «Вриваються з рушницями і револьверами в руках українці. Попереду Сліпченко, Панас, Арсен». Начебто достатньо для картини остаточної перемоги, втім, зброя ще не сказала своє останнє слово.

Софія, яка прихильно ставилась до революційних ідей і ніколи не брала до рук зброї, звертається до свого брата Тихона: «СОФІЯ. (Раптом.) У тебе є револьвер? Є?

СОФІЯ. Дай мені. Дай. Давай, давай. Швидче, ради Бога.

ТИХОН. (Виймаючи револьвера.) Та навіщо тобі, коли ми...

СОФІЯ. Ах, револьвера! (ховає собі на груди). Дякую, голубчику. Дякую. Тепер тікай. Тікай, зараз ввійдуть, почують.

ТИХОН. А ти ж?

СОФІЯ. Я инакше втічу. Инакше. Тікай, тікай! Тікай, ідуть!..

СОФІЯ. (Озирається на батька, потім зразу приставляє револьвера до виска, стріляє, впадає...)»¹².

Трагедію сім'ї Сліпченків, яка опинилась між жорнами революції, «між двох сил», автор вирішує подати на зловісно-червоному тлі пожежі, символу катарсису, що очищує (або руйнує?), та народного тріумфу: «За вікном криваво, ясно пала пожежа, і все ближче чути спів козаків «Як злетілись орли чайку рятувати» та радісні крики народу «Ура! Слава! Слава!» Кінець»¹³.

¹² Там само. - С. 35.

¹³ Там само. - С. 37-38.

Політик і революціонер, Володимир Винниченко, відобразив у своїй драматургії складну епоху воєн і революцій першої чверті ХХ сторіччя (п'єси «Базар», «Великий Молох», «Між двох сил» та ін.). Практично кожна з них несе у собі відбиток складних політичних, економічних, суспільних зрушень, ареною яких стала тогочасна Україна.

До творчої «*лябораторії*» Володимира Винниченка «заглядали» свого часу дослідники В. Панченко, Т. Свербілова, Л. Мороз, В. Марко, С. Михида та ін. Ми керуємось висловленою ними думкою про те, що автор використовує свою творчість, сюжети та персонажів для моделювання шляхів розвитку ситуацій того періоду, для апробації своїх політичних, соціологічних, особистісних ідей та поглядів.

П'єсу «Між двох сил» присвячено відомим подіям у Києві восени – зимою 1918 р., під час яких протистояли прибічники більшовиків та прихильники самостійної національно-демократичної держави. Для передачі напруженості ситуації, показу людини під час випробувань стійкості її духу автор описує застосування зброї, створюючи в такий спосіб ейдетичні образи неживих предметів, які водночас мають важливе значення для розуміння твору.

«Ейдети́зм» в сучасній психології – характеристика феномена пам'яті, пов'язаного з гранично виразною наочністю зафіксованого предмета. При цьому уявлення про предмет практично не відрізняється за змістовністю деталей та чуттєвою насиченістю від безпосереднього сприйняття цього предмета. Конкретний об'єкт може зникнути з поля зору, що не завадить ейдетичу відтворити його через певний проміжок часу (хвилини, дні, роки тощо).

Створені Володимиром Винниченком ейдетичні образи предметів зброї досить різні за характеристиками, але їх відтворення (або навіть спонтанне виникнення) здатне викликати цілу палітру таких непростих та неоднозначних емоцій, пов'язаних з концептами «революція», «наси́льство», «жертво́вність» тощо, іманентних для будь-якого періоду соціальних зрушень у суспільстві.

Цією статтею ми хотіли іще раз привернути увагу до невичерпності ресурсів прихованих смислів у творчому доробку нашого видатного земляка.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. – М.: Видання Московського Патріархату, 1988. – 1534 с.
2. Білоус В.Б. Мова драматургії В.Винниченка як відображення філософських поглядів митця // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наук. праць. – Вип. 18. – Ч. 2: Питання менталітету в українській літературі / Редкол.: А. В. Козлов (відп. ред.) та ін. – К.: Акцент, 2004. – С. 472-480.
3. Винниченко В.К.: Твори в 2-х т.: Том перший. – К.: Дніпро, 2000. – 584 с.
4. Словник української мови: в 11 томах. – Том 3, 1972. – Стор. 452.
5. Соколовская Ж.П. «Картина мира» в значениях слов: Семантические фантазии или «катехизис семантики». – Симферополь: Таврия, 1993. – 231 с.

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО КЛАСИКИ: П'ЕСА ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА «МІЖ ДВОХ СИЛ», ВАРІАНТ СУЧАСНОГО ПРОЧИТАННЯ*

У статті аналізується візіонерський аспект п'єси Володимира Винниченка «Між двох сил» у зв'язку з останніми політичними подіями в Україні

Ключові слова: незалежність, російський більшовизм, мовна ситуація, білінгвізм, національне питання.

A visionary aspect of «Between the Two Forces», a play by V. Vynnychenko, is being analyzed in this article in connection to the recent political events in Ukraine.

Key words: independence, Russian Bolshevism, language situation.

* Віктор Білоус, Олег Бабенко *Повертаючись до класики: п'єса Володимира Винниченка «Між двох сил», варіант сучасного прочитання* / Віктор Білоус, Олег Бабенко, // *Між Бугом і Дніром. Науково-кращезнавчий вісник Центральної України. Вип. V – 2016. – С. 98-103.*

При обговоренні теми сучасного державотворення в Україні обов'язково пригадається п'єса «Між двох сил», написана визначним українським політичним діячем Володимиром Виинниченком 1920 року. Явище творчості В. Винниченка на поліхромному тлі його політичної діяльності не просто розглядали, а практично препарували безліч науковців: шукала його *«сто рівноцінних правд»* та намагалась розгадати *«загадки»* Лариса Мороз [3;4]; *«слідами його експериментів»* пройшов Сергій Михида [2]; заглядав у *«магічний кристал»*, намагаючись зрозуміти *«парадокси доби та творчості»*, Володимир Панченко [5;6], з'ясовувала долі його *«персонажів»* Тетяна Свербілова [7]; проводили паралелі між Винниченком та Ібсеном і Пшибишевським Панченко й Паскевич; мову творів Винниченка досліджували Марко, Речка, Семенюк, Білоус.

Тло подій твору – кривава київська зима 1918 року, а головним його персонажем можна без перебільшення вважати сім'ю Сліпченків: батька, матір, трьох синів, двох дочок, зятя.

Декорації п'єси свідчать про «українськість» родини: *«...по лівій стіні полиці з книжками... старовинний український килим і портрет Шевченка у великому рушнику. Посеред кімнати стіл, покритий білою вишиваною скатіркою. Скрізь на стінах портрети українських письменників, так само прибраних рушниками»* (виділено нами, авт.) [1, 514]. Подібний антураж – заслуга, скоріше, жінок родини. Про главу сім'ї автор говорить з долею сарказму: *«Він – присадкуватий, кременний, років 50. Вуса довгі, з підвусниками, звисають униз по-козацькому, вишивана сорочка з стьоожкою. Зверху сорочки піджак, але штани підперезані червоним широким поясом, до якого причеплено револьвера. Говорить поважно, силкуючись удавати козака, трохи театральньо»* [1, 516]. Сліпченко – робітник, а мова пролетаріату того часу – російська. Українцем він почав себе усвідомлювати (і презентувати) віднедавна.

Білінгвізм (зокрема, польсько-український, російсько-український) – явище для України не нове, можемо говорити навіть про мультилінгвізм, оскільки маємо значні популяції носіїв молдавської, болгарської, гагаузької мов, зрідка можна почути ідиш.

Подібна багатомовність дає нашому населенню можливість розуміти й засвоювати інші культури, що тільки збагачує питому українську культуру. Втім, у часи становлення нації питання мов постає особливо критично, розділяючи суспільство. Авторську позицію виразно окреслюють цитати з тексту п'єси:

«Софія. ...нареши́ті дома. Дома, дома, на рідній землі, на Україні, на на́шій любі́й і свої́й те́пер землі. І́яке ща́стя го́ворить по-сво́єму, на́че плава́єш!»; «Спо́діваю́сь, ви балака́єте по-украї́нськи? По́переджаю́: я ні сло́ва по-руськи не скажу́. Я тільки що при́їхала і так ску́чила за сво́єю мово́ю...» [1, 518, 520];

«Марко. Вони по-українськи не розуміють. Вони тільки по кацапсько-большеви́стському моли́твеннику уміють моли́тися» [1, 524]. У мовних характеристиках деяких з Винниченкових персонажів можна з легкістю впізнати і наших сучасників:

«Грінберг. Я, можно сказа́ть, влю́бле́н в э́тот прекра́сный, бога́тый язы́к. Коли ви не бу́дете ду́же сме́ятися з мене за мою ви́мову, то я з вели́кою прие́мністю. Я ж сам украї́нець, родився й ви́ріс на Укра́їні»;

«Се́мянников. А мене́ у́ж ви того́ ... у́ж извини́те, я пони́мають-то немно́жко пони́маю, а го́ворить... (Розводи́ть рука́ми й посме́хається)» [1, 520].

Належність до певної мовної групи стає для дійових осіб твору ознакою приналежності до однієї з «двох сил». Прикладом може слугувати саркастично-гірка репліка Сліпченкового зятя, Панаса (робітника, який тільки під час конфлікту відчув себе українцем та став до лав «вільних козаків»):

«Соціалі́зм і контрреволю́ція, товари́шу. Треба спаса́ть. Я маю контрреволюціо́нерів, яких треба́ зара́з же арештува́ть... Це – мій ба́тько. Він живе́ не́далеко зві́дси на се́лі і балака́є по-украї́нському. З само́го малечку балака́є, за́ядлий ко́нрреволюціо́нер... І, крім того́, у мене́ є́ ще дві ті́тки, ста́рі контрреволюціо́нерки, се́лянки, тако́ж балака́ють по-украї́нськи,... чита́ють украї́нські кни́жки»; «я не могу́ го́ворить ина́че, как на язы́ке благо́родном, на язы́ке освободи́телей, несу́щих нам светоч...»; «Ве́дь вы то́лько взгля́ните ту́да, за о́кно: го́ры тру́пов э́тих подлых украи́нцев ...Ма́льчики, де́ти, стари́ки. К сте́нке

– и готово. По усам узнают контрреволюцию. Малороссийские усы – и к стенке... Ведь это же ясно, что социализм пришёл, и не какой-нибудь там гнилой, европейский, а большевистский, российский, самый настоящий. Позвольте преклониться перед вами» [сс. 553-554].

Наш сучасник, який уважно слідкує за номінативною лексикою радіо- та телекоментаторів, одразу відчує знайомі інтонації у характеристиках, якими учасники конфлікту «двох сил» описують одне одного: «наёмные банды разбойников», «вільні розбишаки», «шовіністи й запальні оборонці старого ладу», «зброд різний, хулігани та наймані групки вільного козацтва. Нікчемні банди» – «кацапня», «прихвостні кацапські», «запроданці кацапські», «прокляті большевики» тощо.

Не прозвучала б сьогодні незвично для вуха й майже столітньої давності розмова старого Сліпченка з його синами:

«Сліпченко. Це Тихон так? Спасибі, синку. Спасибі. Плюй на рідну матір, на батька, на неньку Україну, що вигодувала тебе такого розумного...

Марко. Яке йому діло до України?

Тихон. А ти думаєш, ти її рятуєш своїм шовінізмом і що віддаєш на поталу панам і буржуям?

Сліпченко. Яким панам? Яким буржуям? Де ти взяв їх? Хто в нас пани в Україні? Українці? Буржуї – то якраз твої приятелі – кацапи, жиди, ляхи. От хто буржуї! І от з ким ти йдеш проти свого народу, з ворогами нашого відродження. Ренегат ти, зрадник!

Тихон. Я йду з робочими і селянами проти їхніх ворогів.

Сліпченко. А ми ж хто, щеня ти? Хто я такий, чортів сину ти! Га? Пан? Буржуї? А хто з мене сорок п'ять літ по заводах кров смочке? А тебе я вигодував на які гроші? Якими руками вони зароблені? Так що ж ти мені варнякаєш про робочих та ворогів їхніх? Я вже їх добре знаю, не вчи! «З робочими та селянами». Так ти ж і йди з ними! А не з Семянніковими та Грінбергами» [1, 527].

Видається, нікого у наші часи не здивував би погляд на суть та природу протистояння одного з героїв п'єси:

«*Марко... Кацапня там подихає з голоду і суне вся сюди під флагом соціальної революції. А наші дурні їм і ворота розчиняють. Та ще тих, хто свій край і народ боронить, розбишаками називають. Самі ж – падлюки чисті, розбишаки, грабіжники, хулігани!*» [1, 527]. З позицій сучасності слід розглядати й репліку старого Сліпченка про те, що Україні допомогли здобути перемогу «*українські козаки і друзі України – німецьки вояки*» [1, 576], де під останніми треба розуміти міжнародну спільноту.

Сучасний реципієнт твору тільки б радо посміхнувся, зустрівши серед персонажів п'єси осіб єврейської національності та колишніх промисловиків, оскільки ситуація нагадала б йому українське сьогодення, бо такі з них, як Грінберг, товариш Самуїл – активні учасники революційних подій та описаного протистояння, інші (Білянкевич, «безробітний поміщик. Мав тисячу десятин, кінський завод, дівочий гарем, інгуську охрону, а тепер вчиться шити чоботи» [1, 528]) чекають вирішення конфлікту, щоб прийняти сторону переможців. Тільки у такий спосіб вони могли тоді і зможуть зараз залишитися при владі та збільшити свої матеріальні статки.

Епізод п'єси, де Білянкевич та декілька промисловиків приходять на прийом до Софії, яка працює у створеному більшовиками органі влади, з проханням повернути відібрану у них власність, але чують: «*Всі заводи, фабрики і взагалі промислові підприємства переходять до рук народу. Ви, панове, ніяк не хочете з цим рахуватись... Працюйте, ми дамо вам роботу... нам не менше вас потрібно, щоб не гинула промисловість. І ми вживемо всіх сил, щоб того не сталося. І це, панове, буде. Але, вибачайте, хазяїном і власником будете вже не ви, а самі трудящі*» [1, 563], зараз може викликати тільки сумну посмішку.

Ситуацію протистояння двох сил тоді (і, на нашу думку, зараз) вичерпно описують дві репліки більшовика Сорокіна: «*Я называю национализмом всё, что разъединяет один народ. Никакой вашей Украины не было, нет и не будет. Всё это буржуазно-интеллигентная сентиментальная чепуха, с которой я буду бороться беспощадно. Слышите, товарищ? Бес-по-щадно. Это нам слишком дорого стоит*» [1, 569]; і старого Сліпченка

«Схаменіться, прокляті: ви ж руїну робите з нашої любой землі, ви грабуєте її, ви загачуєте ненажерливу пельку грубіжниці-кацапії, нашого вічного ката, ви калічите дітей свого народу, одираючи у них мову, серце, душу їхню» [1, 572].

У тексті п'єси знаходимо ще одну пару реплік для змалювання паралельності ситуацій: *«І-й красногв[ардеєць]. «Хай живе вільна, самостійна Україна!» І вигадали ж, буржуї прокляті! Поддѣлюються под мужицький разговор і думають, що это комуś интересно... передують усіх буржуїв. Вичистить до ноги, щоб і духу їхнього не пахло. Чисто всіх, з дітьми, з жінками... а тих українців дак не то що розстрілюють, а просто живими всіх у яму й засипать. От вам самостійна Україна, от тепер обділяйтесь од Росії» [сс. 545-546];*

«Та ми скоро вернемось... Каменя на камені не лишимо. Вивішаємо падлюк до кореня. Кацапа як не винищити до ноги, то й ради з ним нема!» [1, 539-540]. Такі позиції антагоністів, налаштованих на повне фізичне знищення один одного, але у п'єсі є й помірковані персонажі. Наприклад, Софія Сліпченко має свої погляди на революцію: *«це ж величезна подія всіх віків, усього світу... це переверот всіх цінностей, зоря нового життя... Цілком нового, на інших підвалинах, справедливих, розумних, прекрасних. Ну нехай обиватель, нехай буржуй гвалтує, що оббирання в його награбленого ним є грабіж... Але...це ж саме оббирання творить нове життя, нову мораль, красу, нові відносини людей – вільні, здорові, гарні».*

Її позиція проста й зрозуміла: *«Я не знаю ніяких партій, програм, я не більшовичка, не меншевичка, я просто служу як людина, яка хоче ... бути чесною і хоче добра як собі, так і своїм близьким».* Вона не хоче сприйняти, що її батько й двоє братів виступили проти цієї революції і стали «оборонцями того зла, якого так зазнавали за своє життя»; *«тисячі обдурених не знають, що вони роблять, своїми власними руками держать і не пускають ярма з своїх бідних темних ший»;* *«б'ються з тими, хто несе їм визволення» [1, 534-535].*

Певно, при кожному суспільному конфлікті таких людей багато. Чи можна, чи треба силоміць навертати їх до поглядів

однієї з сторін? Автор знаходить відносно просте сюжетне рішення: Софія вчиняє самогубство. Але це у п'єсі, а як чинити у житті? Пригадаймо повідомлення з зони так званої «АТО» про суїциди серед учасників бойових дій. Прикро, якщо подібний вихід є єдиним реальним...

Отже, на нашу думку, Володимир Винниченко показує перспективи України на прикладі сім'ї Сліпченків: гинуть син і донька, один з синів іде з ворогами, зі старим, показово «українським» Сліпченком лишається син та зять, які підтримують його погляди. Дома лишаються його жінка-домогосподарка та тиха, покірлива донька Христина. Проекція цієї картини на сучасну ситуацію у країні безрадісна. Звісно, подібне тлумачення авторського задуму не є єдиним, хоча й базується на тексті твору.

Насамкінець згадаємо про «творця історії», «джерело влади» та под. – про народ. У п'єсі є одна дійова особа, названа автором «Селянин у кожусі». Його прислали односельці до міста у пошуках правди та справедливості, і він потрапив на прийом до Софії Сліпченко. Ми прочитуємо його монолог повністю:

«Селянин у кожусі. Та ми ніяк не поїмем. Голосували один раз. Ну, так. Кидали там бамажки у скриньку. Потім того вийшло приказаніє уп'ять голосувать. Те, кажуть, голосували не на пользу. А тепер то вже настояще. Проголосували й цей раз. Ну, вже годі? Та де. Ну, нехай. Ще не спочили люди, як уп'ять тобі прийшла маніфестація, щоб голосувать. Та це ж уже нащо? А це, кажуть, уже саме настояще, таке вже, що і земля буде, і воля, і сказать так, усе преподобіє. Ахвішки давали кожному, ти за того, а ти за того, а ти за цього. А я його й на масть не бачив, який той депутат. Ну, та вже хай буде, це вже саме настояще. А воно, на тобі, – ще таки не настояще, оце вп'ять голосувать. Так ми вже й розум загубили: нащо воно отак багато голосувать?... у нас до вас таке прошеніє: чи не можна, господа товариші, прекратить свободу?... Та щоб уже швидше минулися оті мобілізації та всякі безубразія... Бо вже, не вам кажучи, така пішла скрізь стипендія, що вже сядь та плач, хоч стоячи реви» [1, 565-566].

Картина знайома? Мабуть, саме тому ми й звертаємось до класики, що прагнемо віднайти відповіді на питання сучас-

ності. Політик і митець Володимир Винниченко, наш земляк, неначе промовляє крізь десятиліття, закликаючи до дій, до боротьби за свою долю, щоб не довелося «сидячи плакати» або «стоячи ревти»...

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. «Між двох сил» //Винниченко В. К. Твори в двох томах: Том перший. – К.: Дніпро, 2000. – 584 с.
2. Мишида С.П. Слідами його експериментів: Змістові домінанти та поетика конфлікту в драматургії Володимира Винниченка. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2002. – 192 с.
3. Мороз Лариса. Загадки Володимира Винниченка. // Слово і час. 1993. – № 5. – С. 11-17.
4. Мороз Л. Сто рівноцінних правд. Парадокси драматургії В. Винниченка. – К., 1994. – 206 с.
5. Панченко В.Є. Магічний кристал. Сторінки історії українського письменства. – Кіровоград: Друкарня газети «Народне слово», 1994. – 234 с.
6. Панченко В. Володимир Винниченко: парадокси доби і творчості. Книга розвідок та мандрів. – К.: Твім інтер, 2004. – 288 с.
7. Свербілова Т. Персонажі Винниченкових п'єс – кати чи жертви? // Слово і час. – 1993. – № 5. – С. 32-40.

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО У ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ*

У статті проаналізовано виявлені у фондах Державного архіву Кіровоградської області документи та матеріали, які відтворюють різні періоди життя та процес формування Володимира Винниченка як людини, політика та письменника.

Ключові слова: архів, метрична книга, життєпис, Єлисаветградська чоловіча гімназія, протоколи педагогічної ради.

Some recently discovered in the funds of the State Archives of Kirovograd region documents and materials, which reflect different periods of life and the process of formation of Volodymyr Vynnychenko as a person, a politician and a writer are being analyzed in this paper.

Key words: archives, birth registration book, life story, Elisavetgrad Boys' Gymnasium, protocols of teachers' council.

Розмірковуючи про непересічні цінності в духовному житті нашого народу з погляду певної часової відстані, ми маємо повне право думати про безсмертя справжнього таланту, здобутки якого вигранюють роки. До таких непроминальних значимих явищ нашої культури належить і творчість Володимира Винниченка.

28 липня 2015 року минуло 135 років від дня його народження. В це важко повірити, адже вічно молода його творчість є складовою сьогоденного духовного життя. Він наш сучасник і духовний орієнтир, ім'я якого навічно пов'язане з нашим краєм.

У Державному архіві Кіровоградської області зберігаються матеріали (свого часу вперше виявлені відомим письменником і літературознавцем М. Смоленчуком), які фрагментарно відтворюють різні періоди життя Володимира Винниченка. У метричній книзі церкви на честь Володимирської ікони Божої Матері м. Єлисаветграда зберігся запис про те, що у селянина-власника з с. Веселого Кута Бежбайрацької волості Кирила Васильовича Винниченка та законної його дружини Євдокії Онуфріївни 16 липня (за старим стилем) 1880 року народився син Володимир [1].

* Олег Бабенко. Володимир Винниченко у документах Державного архіву Кіровоградської області. / Олег Бабенко // Між Бугом і Дніром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. – Вип. VII/ VIII – 2017. – С. 110-115.

У єлисаветградській газеті «Друг народа» за 25 грудня 1918 року знаходимо відомості про те, що Володимир Винниченко з семи років навчався в народній школі. На його здібності до навчання звернула увагу вчителька і порадила батькам продовжити навчання сина. Та через відсутність коштів тяжко було батькам це зробити. Допоміг старший брат Володимира Винниченка, який у той час служив в єлисаветградській друкарні робітником-складачем. Він із зароблених коштів погодився сплачувати за навчання Володимира.

Так Володимир Винниченко вступив до першого класу Єлисаветградської чоловічої гімназії (документи якої зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області). Як і в народній школі, майбутній політичний діяч перший рік навчався дуже добре. Але зі вступом до гімназії Винниченко добре на собі відчув негативне ставлення панських дітей та вчителів, адже Єлисаветградська гімназія була заснована для дітей дворянства. За таких обставин з дітей мужиків і робітників постійно глузували панські діти. Будучи дитиною з гонором, В. Винниченко у відповідь на кпини давав відсіч, як тільки міг. Він навмисне підкреслював те, що походить з селянського роду і свідомо говорив своєю рідною українською мовою як з товаришами-гімназистами, так і з учителями. «Вже тоді в його думках зародилося питання: чому се так, що мова, якою говорять його батьки і більшість людей, забороняється та висміюється? Вже тоді склалася і та думка, що се несправедливо, що забороняють йому говорити безправно, що глумляться над мужицькою мовою вороги народу. Сю думку ще більше стверджували гімназійні вчителі, що просто-таки переслідували його за мужицтво».

«В другім класі В. Винниченко побачив, що з тієї боротьби він не може вийти переможцем. Він мусить або скоритись, відректись од своєї мови, повернутись до пана, або ж кинути гімназію. Завзятість дитяча не дозволила йому зробити першого, і він рішив кинути гімназію. Се повело до того, що він залишив науки і ждав, що його звільнять зовсім. Але його лишили в другім класі на другий рік. Під впливом батьків і брата він лишився надалі в гімназії» [4].

Другий навчальний рік розпочався драматично. Згідно з протоколом педради від 30 вересня 1891 року, групу учнів, зокрема і В. Винниченка, яка не внесла плати за навчання, «уволили з числа учеников гимназии». З протоколу від 11 жовтня 1891 року відомо, що за Володимира Винниченка внесено плату і «на основании параграфа 30 устава... принято обратно в гимназию».

Драматичні ситуації будуть у Винниченка і пізніше. Так, протоколом від 3 травня 1896 року Володимира залишили на другий рік у п'ятому класі.

У документах зустрічаються відомості про декілька переведень В. Винниченка до Златопільської гімназії, але його прізвище відсутнє серед списків учнів того навчального закладу. Однак у протоколі від 30 травня 1897 року знаходимо: «IV. Рассматривали результаты перевода учеников VI кл. и определили:

Перевести из VI кл. в VII [...] Винниченко Владимира» [4].

Зі сторінок красназнавчої розвідки Миколи Смоленчука «Помилки у жандармському циркулярі», яка зберігається в Державному архіві Кіровоградської області, ми дізнаємось про те, що у Володимира Винниченка назрівав конфлікт з керівництвом гімназії через силу непорозумінь. І після великої суперечки він ставить ультиматум: «Щоб йому видали свідоцтво, що він скінчив сім класів гімназії, а також, щоб видали документи його без поміток, бо в ті часи начальство, увільняючи учня, робило часто такі помітки на документах, що хлопцеві далі вже не було змоги вчитись. Начальство, бачучи вплив В. Винниченка на учнів, щоб позбутись його, згодилось на таку умову. І от В. Винниченко виходить з сьомого класу юнаком, повним сили, енергії і бажання взятися до роботи. Вже в гімназії він виробив світогляд... Той шлях лежав до народу і в народ...» [4].

Так, особливим «прилежанием» з погляду шовіністичного гімназійного начальства Володимир не відрізнявся, але у майбутньому саме своїм життям та діяльністю він впише яскраву сторінку в історію України.

Як свідчить стаття з газети «Друг народа» за 1918 рік, Винниченко декілька років подорожував по Україні, вдягнений у селянське вбрання, заробляючи на прожиття поденною працею. Ця

подорож дає Володимирі багатий матеріал для майбутньої літературної роботи, а образи тих, хто зустрічався на шляху під час його одіссеї, ставали прототипами героїв художніх творів.

Повернувшись із подорожі, Винниченко вирішує продовжити навчання і вступати до університету. Але для цього необхідно було отримати свідоцтво про закінчення гімназії. Та двері Єлисаветградської чоловічої гімназії для нього були закриті.

Винниченко вирушає до Златополя, де складає екзамени і отримує атестат зрілості. «Товарищи его по экзаменам рассказывают, – йдеться у газеті «Друг народа», – что появление Винниченка дало много поводов для удивления и разговоров, так как он явился в крестьянской одежде и говорил с товарищами и гимназическим начальством только по-украински. Хотя это и нервировало учителей, однако отказать молодому селянину в знаниях они не могли, и он получил аттестат зрелости».

У 1901 році Винниченко вступає до Київського Імператорського Університету Святого Володимира на юридичний факультет. В тому ж 1901 році була створена Революційна Українська партія, членом якої став Володимир Винниченко.

Студентське життя продовжувалось до 1902 року – за належності до Революційної Української партії (РУП) Володимира виключили з університету, заборонили проживати в Києві і кинули за ґрати. Свої перші «тюремні університети» він відбув у Лук'янівській в'язниці м. Києва.

З 1902-го по 1903 рік Винниченко перебуває на військовій службі, де з перших днів веде соціалістичну агітацію серед солдат. Але про його діяльність стає відомо поліції: Володимир тікає за кордон, у Львів, де інтенсивно провадить свою діяльність. Згодом, під час таємного перевезення соціалістичної літератури в Україну, був заарештований. Далі – служба у дисциплінарному батальйоні, активна участь у революційних подіях 1905 року. У 1907 році, після чергового перебування у в'язниці, таємно виїжджає за кордон і до 1914 року живе в еміграції, спочатку в Австрії, Швейцарії, а з 1908 року – у Франції, де активно займається літературною працею. З 1914-го по 1917 рік нелегально мешкає у Москві, де співпрацює із журналом «Украинская

жизнь», бере участь у заснуванні і виданні журналу «Промінь», у якому надрукував кілька своїх творів, зокрема роман «Записки Кирпатого Мефістофеля».

Подальшу долю Володимира Винниченка можна прослідкувати за друкованими джерелами, що містяться у науково-довідковій бібліотеці архіву.

Після Лютневої революції Володимир Винниченко повернувся до Києва, де пройшло декілька років, прожитих ним в атмосфері боротьби і небувалого духовного піднесення.

Разом із М. Грушевським Винниченко очолив національно-демократичний рух, спочатку як заступник голови Української Центральної Ради, далі – як голова Генерального Секретаріату Української Центральної Ради. У листопаді 1918 року Винниченко очолює Директорію, яка організувала повстання проти гетьмана П. Скоропадського.

Але все змінилося для Винниченка уже в лютому 1919 року. Під тиском керівництва Антанти, яке не бажало бачити на чолі УНР соціаліста, він вийшов зі складу Директорії і виїхав за кордон.

У травні-вересні 1920 року перебував у Москві, де вів переговори з більшовицьким урядом, маючи намір «одягти більшовизм в українську одержу». Ключовим пунктом його програми було положення про статус України як незалежної соборної держави, але це не було підтримано Л. Троцьким, Л. Каменевим, Х. Раковським.

Винниченко повертається за кордон і оселяється під Берліном. Його політична публіцистика цієї пори містить нищівну критику централізаторської, імперської політики РКП і КП(б)У.

Живучи з 1925 року у Франції, продовжував вболівати за Україну: 1933 року, під час Голодомору, звернувся до радянського керівництва з нотою протесту проти політики, яку воно провадило, після чого твори Володимира Винниченка тривалий час були заборонені у Радянському Союзі.

На превеликий жаль, надзвичайно багатий особистий архів Володимира Винниченка досі перебуває у різних закордонних інституціях. Проте незаперечним є факт, що саме за допомогою архівних джерел можна простежити життєпис Володимира Вин-

ниченка, динаміку формування харизматичної постаті митця та осмислити внутрішній світ персонажів як уособлення художньо-естетичних категорій авторського світогляду.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО), Ф. 349, оп. 1, спр. 25, арк. 51 зв.
2. ДАКО, Ф. 59, оп. 1, спр. 8, арк. 12 – 13 зв., 17 – 18 зв., 85 зв. – 86 зв.
3. ДАКО, Ф. 59, оп. 1, спр. 10, арк. 19 зв. – 20.
4. ДАКО, Ф. Р – 6976, оп. 1, спр. 176, арк. 53 зв. – 57.
5. ДАКО, газета «Друг народа», – № 8. – 25.12.1918. – 1963.

Розділ II

ІЗ СТУДІЙ РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ

РОСІЙСЬКО-НІМЕЦЬКА МОВНА ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ: ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ*

Russisch-deutsche sprachliche Interferes: der praktische Aspekt.
Der Artikel befasst sich mit den Problemen der sprachlichen Interferenz auf der lexikalisch-syntaktischen Ebene. Die Untersuchung basiert auf den Interviews von Russen und Ukrainern, die seit 7 Jahren in Deutschland leben. Es entsteht die Frage, ob es in Deutschland eine neue Spielsprache erscheint?

Політичні події кінця 80-х – початку 90-х років минулого століття не тільки змінили карту Європи, але й перекроїли долі багатьох людей, які проживали на цих теренах. Характерним явищем, для України зокрема, стала міграція населення. У зазначений період до Німеччини з України різними каналами (возз'єднання сімей, трудова міграція) виїхала значна кількість осіб німецької, єврейської, російської, української національ-

* Віктор Білоус, Вікторія Білоус. Російсько-німецька мовна інтерференція: практичний аспект / Віктор Білоус, Вікторія Білоус // Україна і Німеччина: етнокультурні, лінгводидактичні та мистецько-духовні обміни, взаємозв'язки та взаємовпливи: зб. наук. праць / редкол. : М. Б. Євтух (голова), А. В. Козлов (відп. ред.) та ін. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2009. – С. 68-73.

ності. Практично всіх їх називають там «російськими німцями» або просто «росіянами». Відповідно ж мовою спілкування колишніх громадян України та СРСР взагалі стала російська та/або її спрощені варіанти. Співіснуючи з німецькою в умовах беззаперечного домінування останньої, вона зазнає певних змін.

Проблемами мовної інтерференції займалися такі відомі лінгвісти як Дж. Гамперц, Д. Фішман, А. Вежбицька, Ю. Шевельов, Л. Ставицька, О. Тараненко, К. Ріль, С. Томасон. Нашу точку зору, що сформувалася основним чином на окремих теоретичних засадах праць названих авторів, можна коротко звести до такого: більшість суспільств з метою комунікації використовують 2 та більше мов. Це, як правило, мови різних етнічних груп в межах одного соціуму. Комунікація можлива й здійснюється як всередині груп, так і між ними. Для спілкування всередині групи комуніканти можуть обрати будь-яку з мов та/або їх варіанти і цей код буде використовуватись для обговорення певних тем з певними людьми за певних обставин.

Вплив зміни країни проживання на звички та поведінку мовної особистості проаналізуємо на прикладі тексту інтерв'ю, взятого у серпні 2008 р. у Ірини (40 років, народилась та проживала у Донецьку, виїхала на постійне проживання до Німеччини 7 років тому). Розмова побутового характеру, проводилась за місцем проживання Ірини. Мова спілкування – російська (на вимогу Ірини). Для ілюстрації вибрано найбільш виразні, на нашу думку, приклади напрямів мовної інтерференції. Фонетичний та лексичний аналіз аудіозапису розмови дає підстави вважати Ірину типовим для сучасної України російсько-українським білінгвом з характерним фрикативним «г» в словах «группа», «всегда», «могла», «когда», висловами «пообпаливать усы», «варенички з масличком» та под. В тексті статті автори намагалися по можливості зберегти фонетичні та граматичні особливості мовлення Ірини.

Нове життя – новий світ, нові реалії з новими назвами новою ж мовою. Більшість із них можна назвати, використовуючи й слова рідної мови, але на це немає часу: адже говорити про них треба вже зараз. Тому в мовленні Ірини з'являються й звучать номіна-

ції нових реалій: *Realschule, Anerkennungspraktikum, Vollzeit, Schicht, Nachte, Wochenende, Feiertage, Ausbildung, Trockenfutter, Zettel, Drucker, Brotzeit, Spatdienst, Nachtdienst, Adventzeit* та под.

Зазнають змін номінації реалій, які є спільними для обох способів життя (в Україні та Німеччині). Життя медсестри, молодшої матері, хатньої господині в Україні та Німеччині має мало відмінностей щодо тих речей та понять (і, відповідно, іменників), що складають її світ. Водночас в її оточенні домінує німецька мова і ось уже така звична «лікарня» стає «кранкенхаузом» («Я год работала в кранкенхаузе»).

Важливим джерелом лексичних запозичень стають магазини та ринки. За їх умов особа не тільки бачить певну річ, але й читає її назву іноземною мовою на етикетці й чує цю назву від продавця. В такий спосіб слово швидше приживається в лексиконі мовної особистості, частіше фігурує у розмовах з подругами на роботі та за місцем проживання. В тексті цього інтерв'ю такими лексичними одиницями є назви деяких продуктів; *Wurst, Schweine Hachse, Schweine Bauch, Rippen, Rindsteak*, які практично витіснили з вокабуляру Ірини такі, здавалося б, рідні серцю назви цих смачностей українською або ж російською мовами. Зростання кількості таких заміन об'єктивно зумовлене контактами в сім'ї та за місцем роботи, необхідністю спілкування іноземною мовою в магазинах, аптеках, кінотеатрах тощо.

Старша дитина Ірини, донька, народилась і 8 років прожила в Україні, відвідувала дитсадок і школу, але в Німеччині з подругами по телефону «разговаривает только дойч, только дойч и слышно», «мечтает вырасти и купить себе *ein Hund und ein Auto*». Коли вона не встигає виконати шкільне завдання, то звертається до матері з проханням написати вчительці записку (*Zettel*). Ірина скаржиться: «Я уже устала цеттли писать, то дрюкер (*Drucker, printer*) сломался, то еще что».

Син Ірини народився в Німеччині і до дитячого садка спілкувався з нею практично виключно російською, тому в його мовленні присутні обидві мови, хоча його інтенсивне спілкування з носіями німецької в дитсадку, а пізніше й у школі зменшує вагову частку рідної мови. Мати водить його до «швімбаду», де

він навчився плавати, правда, поки що із «швімфлюгельнами» (іноземне слово є більш зрозумілим для нього, ніж «спеціальні надувні гумові або пластикові нарукавники для навчання дітей плавання»). «В школу на бротцайт даю ему печенечко з масличком, со шмандом вкусно», – каже Ірина. Видається, що зменшувальна форма іменника «масло» запозичена з розмов із сином, коли той був зовсім маленьким, а от назва продукту німецькою відображає реалію сьогодення.

Зі своїм чоловіком Ірина спочатку спілкувалась російською, потім мішаною мовою, зараз же – здебільшого німецькою. Мовою спілкування дітей була російська, але поступово старша донька відчула необхідність інтегрування до нової мовної спільноти, часткою якої вона прагне себе вважати, тому останнім часом у розмовах з братом вона частіше вживає німецьку, «а иногда говорит только по-немецки, ну, чтобы поэргировать его». Підростаючи, син більше прагне спілкування з батьком, тому, за словами Ірини, він також все інтенсивніше користується німецькою.

У період проживання в Німеччині Ірині довелося багато працювати для засвоєння мови та над підтвердження професійної кваліфікації. Мовні сліди цього досвіду знаходимо у таких фразах: «когда делала Ausbildung на Mentor», «работала Vollzeit, и Nachte, и Wochenende, и Feiertage прихватывала», «проходила Anerkennungspraktikum». Період адаптації та наступної професійної діяльності нагадує про себе, зокрема, німецькими іменниками, які вона постійно вживає, розмовляючи російською: Schicht, Spatdienst, Nachtdienst. Ірина згадує про те, як «приходилось помогать студентам готовить Bericht'ы».

Мовна інтерференція торкнулась навіть кішки, яка живе в сім'ї Ірини. Хазяйка розповідає про неї російською, але таку звичну для кішок «колишнього життя» їжу вона не вживає, тільки Trockenfutter и «schmust и schmust постоянно», а ласішматочки «так и норовит verstecken». Кішка любить спати з молодшим сином Ірини, Олександром, вона лягає на подушку та «Сашкин Kopf leckeи und leckeи». Уживання інфінітивної форми «verstecken, leckeи» замість «versleckt, leckt» можна, на нашу думку, пояснити простішою вимовою.

Про завоювання німецькою мовою території, що належала, здавалось би, лексиці тільки рідної мови, свідчать слова «Noten», «Schwimmbad», «Balkontur», «Beruf» замість звичних з дитинства «оценки», «плавательный бассейн», «овощи», «балконная дверь», «профессия».

Значна частка подібних іменників у формі називного відмінку має подібний до рідної мови звуковий образ, тому й легше сприймається мовцем. Звідси спосіб утворення множини за взірцями рідної мови: «Bericht'и, Sprach'и, ноты (Noten), Wiener'и, Blatterleig'и, Zettel'и».

Іменник у німецькій мові має чотири відмінки, яких підсвідомо не вистачає україно-російській мовній особистості, звідси реальні спроби пристосувати у повсякденному мовленні іменники німецької до системи відмінків рідної мови: «работая в альтенхайме», «здесь ходит в реалшуле», «когда пойдём шутцангела получают?», «Где-то здесь, в кирхе», «со шмандом вкусно». Подібних прикладів в тексті розмови багато. Водночас маємо фразу: «познакомилась с мужем уже тут, в Германии, в Regensburg». Топонім вжито у називному відмінку, в російській він би мав відмінкове закінчення «е», в німецькій перед ним стояв би прийменник «ін».

На відміну від іменників, які називають певні реалі відповідно до світобачення мовця, переважна більшість дієслів німецької має україно (російсько) мовні еквіваленти, але для Ірини стало простішим використовувати німецькі дієслова так, наче вони належать до рідної мови: «узнавала за тауфе, будем его тауфен», «я стараюсь себя в это дело не мишивать», «не айнмишиваю» (sich nicht in jds. Angelegenheit einmischen), «хочет, чтоб его поэргировать» (etwas tun um jdn. zu argem), «и шмуст и шмуст постоянно» (schmusen).

Конструкції «дієслово + іменник», на кшталт «робити дослідження» замість «досліджувати» відносно менше поширені в українській та російській мовах порівняно з німецькою. Ознакою мовної інтерференції на синтаксичному рівні є вживання Іриною подібних сполучень: «делала практику» – стажировалась, проходила практику; «Schicht работаю, это и утром, и Nachle делаю» – дежурю, работаю в ночную смену».

Оскільки іменники та дієслова можна умовно вважати своєрідною скелетною основою мовлення, то використання з іменником прикметників, а з дієсловом – прислівників «нарощує м'ясо» на цей скелет. Подібні словосполучення Ірина інколи вважає за необхідне пояснювати: «муж местный ангеборене Дойч», «на работе гемишт руссиш-дойч», «работа schon сложная», «работаю с удовольствием, mit Vergnügen».

Таким чином, декілька розмов з імігрантами до Німеччини (в якості прикладу використано запис розмови з Іриною) дають підстави для висновків про те, що новоприбулі декілька років адаптуються до нового мовного середовища. В цей час вони користуються не тільки обома мовами, рідною та німецькою, але й лінгвістичною сумішшю, своєрідним бастардом, аналогом українського суржика. Не можна виключати й того, що саме поширеність суржика в Україні сприяє відносно безболісному допуску іншомовних слів у вокабуляр україно-російськомовного білінгва, яким є об'єкт інтерв'ю. Пізніше німецька починає домінувати у спілкуванні, але мова – живий організм: мікроби суржикових слів та фраз дуже життєспроможні, вони накопичуються на периферії мови для можливого їх використання іншими мовцями.

Практика США, Німеччини, Ізраїлю свідчить, що іммігранти з колишнього СРСР незалежно від національності називають себе росіянами. Російська мова, мова імперії, що розпалася, знайома більшості з них. Саме нею вони між собою й спілкуються, саме вона, а не казахська, їдиш або грузинська стає вагомою складовою результуючого «lingo», в якому, скоріш за все, можливі окремі лексико-фразеологічні запозичення з мов національних меншин та з мови країни проживання, але їх відсоток буде поміркованим.

Теперішнє засилля суржика в Україні демонструє силу цього «новояза» та ставить питання про можливість такого розповсюдження в Німеччині (а також у США, Ізраїлі тощо) суржика на основі російської мови, що він зможе використовуватись і носіями мови країни переселення. В такому випадку комбінована фраза з цитованого нами інтерв'ю «Я сама по Beruf

Krankenschwester, заканчивала училище на Украине, здесь дела-ла Anerkennungspraktikum три года назад, год работала Vollzeit в кrankenхаузе. Сейчас уже два года работаю в альтэнхайме Krankenschwester и делаю ещё Ausbildung на Mentor, буду учить студентов» звучатиме як цілком прийнятна.

БІБЛІОГРАФІЯ:

Riehl, Claudia Maria, Sprachkontaktforschung: eine Einführung. –Tiibingen. – 2004. – 205 S. Thomason, Sarah G., Language Contact: An Introduction. – Edinburgh, University Press. –2001. –310 p.

АПОЛОГІЯ ЗРАДИ, або РЕАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТІВ «ОСОБИСТІСТЬ» та «БАТЬКІВЩИНА» В РОМАНІ Т. КЛЕНСІ «ПОЛЮВАННЯ ЗА «ЧЕРВОНИМ ЖОВТНЕМ»*

*«У тебя светло и просто.
Не гони меня туда,
Где под душным сводом моста
Стынет грязная вода».*

А. Ахматова, жовт. 1913 р.

Роман Тома Кленсі «Полювання за «Червоним Жовтнем» побачив світ 1984 року й неодноразово перевидавався в наступні роки. Тодішній президент Сполучених Штатів зізнався, що став щирим прихильником цієї книги. Роман активно розкуповувався співробітниками Пентагону. Оцінки книги пресою місти-

* Олег Семенюк, Віктор Білоус. Апологія зради, або реалізація концептів «особистість» та «Батьківщина» в романі Т. Кленсі «Полювання за «Червоним Жовтнем» / Олег Семенюк, Віктор Білоус // Література. Фольклор. Проблеми поетики: зб. наук. праць. – Вип. 29 / редкол. : Г.Ф. Семенюк (гол. ред.), А.В. Козлов (відп. ред.) та ін. – Ч. 2. К. : Твім інтер, 2010. – С. 69-80.

ли високий ступінь захоплення: «дивовижний твір... складний сюжет лоскоче нерви», «аж дух перехоплює від хвилювання!», «реалістичність сюжету вражаюча». Сюжет дійсно закручений: новий, технологічно неперевершений радянський підводний човен «Червоний Жовтень» під командою капітана I рангу Марка Раміуса прямує до узбережжя США. Американський уряд вважає, що Раміус має намір нанести ядерний удар. І тільки молодий аналітик ЦРУ Джек Райян упевнений: Раміус планує перейти на бік США.

Усю військово-морську та військово-повітряну міць СРСР кинуто на пошуки «Червоного Жовтня», приведено до бойової готовності й оборону США. Полювання почалося! Райян має усього декілька годин, щоб перевірити правильність свого припущення.

У 1989 році студія «Парамаунт Пикчерз» зняла за сюжетом Кленсі фільм з такою ж назвою, запросивши на головні ролі Шона Конері (командир радянського підводного атомного ракетоносця «Червоний Жовтень» капітан I рангу Марко Раміус) та Алека Болдуїна (аналітик ЦРУ Джек Райян). І фільм, і книга знайшли палких прихильників по обидва боки океану.

Том Кленсі – не військовий моряк і не співробітник спецслужб. Він – страховий агент, який мріяв написати пригодницький роман. Газетна стаття про повстання на одному зі сторожових кораблів Балтійського флоту СРСР підказала ідею сюжету про «Червоний Жовтень». Кленсі проштудіював матеріали про військово-морські флоти СРСР та США і сів за друкарську машинку. Після успіху роману він почав заробляти на життя літературною працею. Його книжки розповсюджуються багатомільйонними накладами. Секрет подібної популярності, на нашу думку, у цілком правдоподібних сюжетах, у життєвості та «відчутності на дотик» героїв, у включенні до оповіді осіб, що реально існували, або згадка про них у зв'язку з описуваними подіями (так, у «Полюванні» це адмірал флоту СРСР С. Горшков, полковник ГРУ О. Пеньковський, капітан-лейтенант В. Саблін, партійний високопосадовець Ю. Падорін та ін.). Ці характерні для творчості Тома Кленсі прийоми спрацьовують безвідмовно, але чи тільки завдяки їм ростуть наклади його романів?

Відповідь на це питання допоможе знайти аналіз більш дрібних деталей, більш тонких авторських прийомів і знахідок.

Роман «Полювання за «Червоним Жовтнем», як і більшість подальших творів Т. Кленсі, побудовано навколо таких важливих для людини концептів, як «батьківщина», «борг», «свобода», «особистість».

Кожен з них у романі продумано структурований, наповнений змістом, зв'язаний із системою персонажів. Мета цієї статті – дослідити реалізацію концептів «особистість» і «батьківщина».

Одразу ж зробимо застереження: Том Кленсі – письменник американський, його твори мають чітку проамериканську спрямованість, вони відверто пропагують переваги американського способу життя, американської зброї, техніки та под., при цьому нерідко утрируючи окремі сторони життя інших країн, інших народів.

Хоча період подій чітко не названо, у 1984 році, році написання роману, СРСР переживав пік так званого застою, до початку перебудови лишалось 2 роки, а до розпаду «імперії зла» – 7. Ситуація в країні характеризувалась збіднінням населення, нестачею основних продуктів харчування та товарів промислової групи, недовірою до влади, розчаруванням в ідеалах і цілях побудови комуністичного суспільства. Світ перебував у стані «холодної війни», ідеологічні противники СРСР, зокрема США, вели активну пропаганду, спрямовану на розпад СРСР.

Саме таку мету переслідує й цей твір, але за не завжди прихованою пропагандою треба зуміти розгледіти й об'єктивне, загальнолюдське, те, що має не розділяти, а поєднувати, сприяти поліпшенню відносин між країнами та народами.

Як роман, так і знятий за ним фільм, концентруються перш за все на конфлікті особистостей (clash of personalities). Зупинимось на цьому більш детально. Основних героїв двоє: Раміус і Райян (вірніше було б сказати «Райян та Раміус», оскільки в серії подальших романів Джек Райян проходить шлях від рядового аналітика ЦРУ до президента США), навколо них сконцентровано групи інших, по-своєму доволі різнопланових персонажів.

Терміни «особистість», «персонаж» коротко та ємно визначені в тлумачних словниках: **«person**, a human being; an individual;

the body of a human being; a character in a play; **personality**, individuality; distinctive personal qualities» [9: 364]; «личность. 1. Человек как носитель каких-н. свойств» [3 : 329]; «персона. Личность, особа... персонаж. Действующее лицо в литературном произведении, в представлении, а также лицо как предмет жанровой живописи» [3: 512]; «**особистість**. Конкретна людина з погляду її культури, особливостей характеру, поведінки і т. ін.: індивідуальність, особа» [8, т. 2: 493].

А от «Філософський словник» 1980 року значно багатослівніший, наведене ним визначення відповідає партійним критеріям оцінки особистості в СРСР періоду написання роману. Свої подальші розмірковування побудуємо на найбільш виразних із них: «Людина як соціальний індивід, індивід як член суспільства. Наукове розуміння О. спирається на марксистське розуміння людини у якості біосоціальної істоти, сутність якої складає сукупність соціальних відносин. О. – людина як «заломлення» соціального у індивіді. Кожна окрема людина – О. настільки, наскільки соціальне стало стороною, моментом, особливістю цього індивіда... розвиток О. може бути доволі різним.

Кожен з індивідів знаходить у якості об'єктивних умов свого розвитку як О. ту певну історичну форму суспільства, яка вже існує. Широта та глибина розвитку індивіда як О. – це широта та глибина засвоєння ним соціального й разом з тим перетворення соціального на форму діяльності індивіда, а, відповідно, й зміни, перетворення власне соціального... Розвиток О. у суспільстві, побудованому на антагонізмі класів, відбувався та відбувається антагоністично. Суспільство, засноване на приватній власності, придушує та нівечить розвиток О.

Зі знищенням капіталізму та побудовою соціалізму відкриваються принципово нові можливості розвитку О. На основі створення матеріально-технічної бази комунізму, в процесі розвитку комуністичних суспільних відносин та виховання нової людини, активної життєвої позиції О. формується цілісна, всебічно розвинена О., духовно багата, морально чиста та фізично досконала. Поступово всі члени суспільства стають свідомими творцями історії, а відповідно, глибоко розвиненими О.» [1: 183–184].

Як же формувалась особистість Марка Раміуса? Він народився від змішаного шлюбу: батько – литовець, мати – росіянка з Ленінграда. Кленсі декілька разів підкреслює, що Раміуса було записано як великороса (Great Russian), що давало йому ряд беззаперечних переваг порівняно з представниками інших національностей. Батько Раміуса, ветеран та один із керівників партії, активно сприяв становленню Радянської влади в Литві у 1940 році та після визволення республіки від фашистів («dubious liberation from the Germans» [7: 30]) у 1944. Його син перебував під опікою бабусі, віруючої жінки, яка на ніч розповідала онукові біблійні казки з обов'язковою мораллю про добро та зло, про винагороду за добродієсне життя. Водити дитину на церковні відправи вона не наважувалась, оскільки католицизм у країнах Балтії жорстко викорінювався («Roman Catholicism had been brutally suppressed in the Baltic states» [7:31]).

Після того, як вихованням дитини знову почав опікуватись батько, ці уроки релігійного навчання відступили до глибин пам'яті, але не були втрачені («neither fully remembered nor fully forgotten» [7: 31]). Ще в дитинстві Марко зрозумів, що марксизм-ленінізм не терпить іншої віри («Marxism-Leninism was a jealous god, tolerating no competing loyalties» [7: 31]), ще дитиною він швидше відчув, ніж зрозумів, що комунізм ігнорує важливу потребу людини. «В ім'я людини, на благо людини» – прекрасна мета, але, позбавивши людину права на душу, марксизм позбавив її людської гідності, позбавив особистісної цінності. Водночас він відкинув об'єктивну справедливість та етику, головний спадок релігії в сучасному світі.

Батько Раміуса, «a Party chieftain», «a cinematic image of a Party apparatchik» повторював п'ятирічному хлопцеві, що партія – душа народу, що Радянський Союз тримається єдністю партії, народу та держави («The Party was the Soul of the People; the unity of Party, People and Nation was the holy trinity of the Soviet Union» [7: 32]). З використанням християнської ідеї Святої Трійці країна створила свою релігію, своє божество, але навіть у юному віці Марко вже сформував своє розуміння правильного та неправильного, що відрізнялось від загальновизнаного у державі. Ця

мірка допомагала йому оцінювати свої вчинки та дії інших. Він навчився старанно приховувати цей еталон, що став своєрідним якорем для душі (якір – один із символів Віри, релігії), який, як і належить якореві знаходився глибоко під видимою поверхнею. Марко Раміус виріс індивідуалістом, навіть у спорті він віддавав перевагу легкій атлетиці, а не командним іграм. Але найбільшим гріхом за канонами комуністичної моралі було те, що його мислення стало індивідуалістичним («by choice Marko became individual in his thinking, and so unknowingly committed the gravest sin in the Communist pantheon» [7: 32]).

Так, «на основі створення матеріально-технічної бази комунізму, в процесі розвитку комуністичних суспільних відносин та виховання нової людини» сформувалась «цілісна, всебічно розвинена, духовно багата, морально чиста та фізично досконала» особистість офіцера-підводника, члена КПРС Марка Раміуса. Тільки не сприйняла ця особистість панівну ідеологію країни, не погодилася з практикою «розвитку комуністичних суспільних відносин та виховання нової людини» і просувалась по життю, мімікрувавши під пересічного громадянина. Зовні «the model Soviet child», «the model of a Party member's son» Раміус продовжував грати за правилами й виконувати свій борг перед партією («he played the game carefully and according to all the rules», «he did his duty for all party organizations» [7: 32]). Безглузда смерть палко коханої дружини в результаті типової для вітчизняної медицини лікарської недбалості дає Раміусу ідею помститись не окремим особам, істинному винуватцеві – державі.

На певному етапі становлення особистість починає сприймати себе частиною батьківщини. «Батьківщина, 1) вітчизна, країна, де народилась людина; територія, що історично належить даному народові, з її природою, населенням, особливостями історичного розвитку, мови, культури, побуту та звичаїв» [2: 1127]. Інформація про батьківщину накопичується в результаті особистих спостережень, життєвого досвіду, контактів з іншими людьми й под. Коли Маркові Раміусу було 8 років, його життя отримало новий зворот: він зустрів Сашу, старого рибалку, який служив офіцером царського флоту при адміралі Макарові, брав участь у повстанні

на крейсері «Аврора», відбув 20 років у виправно-трудових таборах за розбіжність поглядів моряків крейсера з ленінськими та був звільнений тільки з початком Великої Вітчизняної війни: Батьківщина потребувала досвідчених моряків («The Rodina has found herself in need of experienced seamen to pilot ships into the ports of Murmansk and Archangel... Sasha had learned his lesson in the gulag: he did his duty efficiently and well, asking for nothing in return»). За свої заслуги він отримав певний ступінь свободи та право на виснажливу працю в умовах постійної підозрілості. Він так і не став у очах цієї самої батьківщини повноправним громадянином: «Even after years of faithful service to the Rodina, Sasha had been an unperson» [7: 32-34]. Нескладний авторський неологізм «unperson» ми розглядаємо як одне з основних ключових слів усього твору. Ужите в одному контексті з відомими в історії держави іменами Макарова, Леніна, назвами великих портів Мурманська й Архангельська, це слово (навіть у сполученні з ім'ям «Саша») підкреслює «нелюдськість» гвинтика величезної машини, який воно означає.

Капітан І рангу Марко Раміус приймає непросте рішення, реалізація якого зачіпає життя багатьох людей. Автор поступово підводить читача до сприйняття такого рішення як правильного та єдино можливого. У цьому йому допомагає й підбір лексичних одиниць, який створює віртуальний світ напівгри-напівправди: батько Раміуса – («cinematic image»), Саша – «unperson», сам герой – «зразок», «ідеал» («model»), він бере участь у грі за придуманими кимось правилами. Ситуація гри тим і зручна, що дозволяє варіанти виходу: можна натиснути кнопку «A new game» і все переграти, а на крайній випадок є ще й опція «Game over». На нашу думку, Кленсі свідомо притлумлює моральний аспект зради, прибирає його реальність, зводячи все до варіанту складної гри.

Згадки при описанні процесу становлення та формування особистості героя персоналій (Макров, Ленін), назв відомих історії Росії бойових кораблів (крейсер «Аврора», лінкор «Петропавловськ»), посилання на ГУЛАГ допомагають паралельному наповненню і ще одного з ключових концептів книги, концепту «батьківщина». Автори «Вікіпедії» вважають, що

«A concept is a cognitive unit of meaning – an abstract idea or a mental symbol sometimes defined as a «unit of knowledge», built from other units which act as a concept's characteristics. A concept is typically associated with a corresponding representation in a language or symbology». Вони ж приводять два погляди на природу та сутність концепту: раціоналісти вважають концепт відвертістю Розуму, а емпірики – квінтесенцією перцепцій зі світу досвіду, що зводить значимість концептів власне до перцепцій, що є їх характеристиками («The rationalists had asserted that concepts are a revelation of Reason. Concepts are a glimpse of a different world, one which contains timeless truths in areas such as logic, mathematics, ethics, and aesthetics. By pure thought, humans can discover the relations that really exist among the parts of that divine world. On the other hand, the empiricists claimed that concepts were merely a distillation or abstraction from perceptions of the world of experience. Therefore, the significance of concepts depends solely on the perceptions that are its references»).

На наш погляд, характеристиками концепту «батьківщина» є поняття «честь», «слава», «гордість», «гуманізм» та под. Концепт нерозривно пов'язано з такими відчуттями зі світу досвіду, як тепло рідного дому, любов рідних та близьких, дружба, товаришування та багато іншого. Свою тезу хочемо підтвердити рядком класика: «...и дым Отечества нам сладок и приятен», у якому конкретний іменник «дим» є виразною складовою абстрактного концепту «батьківщина».

Написане латиницею, виділене автором слово «батьківщина» неодноразово з'являється в тексті просто з перших сторінок книги: «*So, my Captain, again we go to sea to serve and protect the Rodina*» *Captain Second Rank Ivan Yurievich Putin poked his head through the hatch... Putin was the ship's zampolit (political officer). Everything he did was to serve the Rodina (Motherland), a word that had mystical connotations to a Russian and, along with V.I. Lenin, was the Communist party's substitute for a godhead* [7: 3]. Тут же зафіксовано й позицію автора, на думку якого містичне для росіян слово «батьківщина» та образ В.І. Леніна були використані Компартією для створення сурогатного божества.

Розглянемо особливості використання автором власне мовних засобів для наповнення змістом концепту «батьківщина», однією зі сторін якого є перцепція «дім». У дитинстві Марко Раміус жив у бабусі в невеличкому рибальському селищі («Ramius, half Lithuanian, had childhood memories of a better place, a coastal village whose Hanseatic origin had left rows of presentable buildings» [7: 4]). Під час останнього виходу в море замполіт «Червоного Жовтню» жалкує, що цього грудневого дня він не у своєму рідному місті Горький: «On a day like this the faces of the children and the women glow pink, your breath trails behind you like a cloud, and the vodka tastes especially fine. Ah, to be in Gorkiy on a day like this!». Для замполіта на передньому коні номінативи «рум'яні обличчя дітей та жінок», «хмарки пари при диханні», «особливий смак горілки». Раміусу довелося двічі побувати у Горькому, «it had struck him as a typical Soviet city, full of ramshackle buildings, dirty streets, and illclad citizens. As it was in most Russian cities, winter was Gorkiy's best season. The snow hid all the dirt» [7: 4]. У його уяві протиставляються близький з дитинства образ «presentable building» і сприйнятий у зрілому віці образ «ramshackle buildings». Останній підсилено згадкою про неприбрані вулиці й погано одягнених мешканців. Зимувано найбільш вдалою порою року, оскільки сніг, символ Росії, приховував увесь бруд.

Кленсі неодноразово використовує образ загальної похмурості, неохайності, навіть певного загнивання при описах природи, людей, речей, які пов'язані з «Червоним Жовтнем», що мимоволі відбивається на сприйнятті батьківщини – моряки та портові робітники проводжають корабель у похід мовчки, навіть не помахавши руками («a collection of sailors and dockyard workers watched his ship sail in stolid Russian fashion, without a wave or a cheer» [7: 1]); у доці човен ремонтували робітники в брудних чоботах, повітря у відсіках субмарини просякло запахами поту, машинної оливи та капусти («air around them, which was already thick with the odor of sweat, machine oil and cabbage» [7: 339]).

Море, невіддільна частина території батьківщини, забруднюється нафтою. При низьких температурах вона не випаровується

і полишає на скелях затоки чорну смуту, як на стінках ванни, де мився неохайний велетень. Раміус, який виріс на морському узбережжі й уявляє життя тільки в гармонії з природою, бурмоче, що радянського велетня не обходить бруд, який він залишає на землі («The water was coated with the bilge oil of numberless ships, filth that would not evaporate in the low temperatures and that left a black ring on the rocky walls of the fjord as though from the bath of a slovenly giant. An altogether apt simile, Ramius thought. The Soviet giant cared little for the dirt it left on the face of the earth, he grumbled to himself. He had learned his seamanship as a boy on inshore fishing boats, and knew what it was to be in harmony with nature» [7: 2]).

Під час процедури кремації тіла його дружини Марко Раміус раптом розуміє, що держава (тобто та ж сама Батьківщина!) не тільки позбавила його коханої жінки, вона позбавила його можливості послабити горе молитвою, позбавило надії, хоча й ілюзорної, побачитись із дружиною на тому світі («Marko Ramius watched the coffin roll into the cremation chamber to the somber strain of a classical requiem, wishing that he could pray for Natalia's soul, hoping that Grandmother Hilda had been right, that there was something beyond the steel door and mass of flame. Only then did the full weight of the event strike him: the State had robbed him of more than his wife, it had robbed him of a means to assuage his grief with prayer, it had robbed him of the hope – if only an illusion – of ever seeing her again»). Похмурі реалії крематорію – сталеві двері та вихор полум'я (the steel door and mass of flame) – не тільки розділили життя героя на «до» та «після», але й стали перцепціями Батьківщини. Видається, що перцепціями «другого ряду» стали й номінативи coffin, cremation chamber, requiem, сполучення слів soul – beyond, а триразове, як у казці або в заклинанні, повторення дієслова to rob (грабувати, обкрадати, позбавляти чогось) у формі перфектного часу had robbed вказало на наявність результату дії та засвідчило безвихідність ситуації, у якій опинився герой. Раміус вирішує, що заплатить за це держава («he decided that the State would be made to pay», «and Marko planned to wreak his own vengeance on the Soviet Union» [7: 41]). Автор викори-

стовує стилістично забарвлений вираз *to wreak one's vengeance* (помститись, пор. «Отмщенья мне и аз воздам!»).

Командир підводного човна і його замполіт не просто по-різному бачать Батьківщину – Батьківщини в них різні. Переходячи на бік супротивника, Раміус зраджує не свою Батьківщину, а батьківщину замполітів, похмурих «пролів» та прикритого снігом бруду.

Події фільму з тією ж назвою починаються й закінчуються під фоновий супровід кантати про Батьківщину у виконанні змішаного хору (російською мовою, що, на нашу думку, підтверджує орієнтованість фільму на російськомовного глядача). Можна розібрати слова пісні: «Родина, дом, прощай! До свиданья, Родина! Расстаёмся навсегда...». На початку фільму, в епізоді виходу «Червоного Жовтня» в море за сумними словами розлуки йде пафосний текст про славу батьків і дідів, про вірність їх заповітам, про готовність відстояти мир і щастя на Землі. Вище ми зазначали, що поняття «честь», «гордість», «слава» є складовими концепту «батьківщина». У тексті звукового ряду ці перцепції описують «офіційну батьківщину», батьківщину передовиць і фальшивих ідолів. Саундтрек фінальної сцени містить тільки тихі слова прощання: «Родина, дом родной, до свиданья, Родина!». Це прощання з Батьківщиною істинною, з тією, що у серці, з тією, за яку вмирають. Ракетний меч Радянського Союзу, атомний підводний крейсер, назву якого можна вважати символом усієї країни, опиняється в руках «потенційного противника №1». «Прощай, Родина!».

У межах визначеного обсягу статті ми спробували, хоча й схематично, продемонструвати використання автором роману «Полювання за «Червоним Жовтнем» концептів «особистість» і «батьківщина» з метою апології та пояснення вчинку капітана І рангу Раміуса. Дія, що трактується Кримінальним кодексом СРСР як «зрада Батьківщині у формі переходу на бік ворога», зрадництво, під пером майстра слова виглядає благородством, вчинком, гідним наслідування.

Творчість Тома Кленсі, зокрема серія романів про Джека Райяна («the Ryanverse»), містить багато прикладів використан-

ня мовних засобів для викладення, пропаганди та відстоювання ідей автора. Аналіз ідіолекту Т. Кленсі, роботу над чим ми продовжуємо, може бути потенційно корисним не тільки для філологів, але й для істориків, політологів, спеціалістів із PR та реклами.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Философский словарь I Под ред. И.Т. Фролова. – 4-е изд. – М. : Политиздат, 1980. – 444 с.
2. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. – М.: Сов. Энциклопедия, 1982. – 1600 с.
3. Ожегов С. И. Словарь русского языка: 70 000 слов / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – 22-е изд., стер. – М.: Рус. яз., 1990. – 921 с.
4. Мюллер В. К. Англо-русский словарь: 53 000 слов. – 20-е изд., стер. – М.: Русский язык, 1985. – 864 с.
5. Военный энциклопедический словарь / Пред. гл. ред. комиссии С.Ф. Ахромеев. – М.: Воениздат, 1986. – 863 с.; ил., 30 л. ил.
6. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. – М. : Видання Московського Патріархату, 1988. – 1534 с.
7. CLANCY Tom. The Hunt for Red October. – Berkley Books, New York, 1985.
8. Новий тлумачний словник української мови. – Видання друге, виправлене. – Укладачі: Василь Яременко, Оксана Сліпушко: у 3-х томах. – К.: Аконті, 2006.
9. Collins Doublebook Dictionary and Encyclopedia / Collins, London and Glasgow, 1969.

СИМВОЛИКА ВОДЫ И ОГНЯ В РОМАНЕ Т. КЛЭНСИ «THE HUNT FOR RED OCTOBER»*

В статье, на примере оригинального романа американского писателя Т. Клэнси «Охота за «Красным Октябрем», рассматривается механизм использования традиционных ментальных символов в текстах популярной художественной литературы.

The article views the mechanism of using traditional mental symbols in the texts of fiction. The example for the analysis is the novel «The Hunt for Red October» by Tom Clancy.

Навыки чтения, вопреки всем усилиям современной технологической цивилизации их уничтожить, еще достаточно устойчивы. Иная судьба у навыков прочтения: не всякий умеющий читать в состоянии прочесть и осознать скрытые смыслы текста, увидеть за литерами знаки и символы передающие замысел и интенции автора. По мнению многих, талант автора текста заключается именно в том, что он подсознательно использует в процессе творчества определённые архетипы, мифологемы, ноумены, вызывающие предполагаемую ответную реакцию реципиента, обуславливающую планируемую автором перцепцию текста как знакового сообщения. Результат – неприятие или одобрение произведения, а это в современных условиях означает тиражи, литературные премии, сценарии для кино и ТВ, известность и материальный успех. Именно поэтому мы решили проанализировать некоторые особенности выразительно-символических средств текста на примере произведений «коммерчески успешной» литературы, одним из представителей которой является писатель Том Клэнси. Его роман «Охота за «Красным Октябрем» («The Hunt for Red October») сразу же стал бестселлером. Этому способствовал оригинальный «футуро-реалистический»

* Семенюк О.А., Белоус В.Б. Символика воды и огня в романе Т. Клэнси «The hunt for red October» / Семенюк О.А., Белоус В.Б. // Компетентностный подход в лингвистическом образовании: методология, теория, методика: материалы 55-й региональной научно-методической конференции преподавателей и студентов «Университетская наука – региону» (21-22 апреля 2010 г.). – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2010. – С. 225-231.

сюжет, достаточно рельефные образы персонажей, профессиональная грамотность автора в описании деталей подводной войны. По книге снят фильм, справедливо разделивший успех романа и, несомненно, усиливший его.

Постараемся, в дополнение к мнению критиков и поклонников «Охоты за «Красным Октябрем», рассмотреть образы, незамеченные массовым читателем, оставшиеся вне поля зрения именно в силу своей культурной и ментальной масштабности. К таким, несомненно, относятся символы воды и огня. Позволим себе проанализировать некоторые тонкости коммуникативного успеха в воздействии на читателя (адресата) произведения. В качестве материала исследования взят оригинальный, англоязычный вариант романа, что позволяет избежать неточностей, которые могут быть связаны с интерпретацией в переводных текстах.

Использование символов в структуре текста, особенно – художественного, интересовало еще философов античного мира. Проблема не потеряла привлекательности для ученых и в наше время, причем с начала XX века она представляет интерес и для философов, и для психологов, и, конечно же, для филологов. Назовем, например, только такие известные имена, как Р. Барт, М. Бахтин, К. Леви-Стросс, М.Ю. Лотман, А.Ф. Лосев, Н. Фрай, З. Фрейд, К. Юнг и др.

В современных исследованиях все чаще внимание уделяется анализу лингво-психологического механизма воздействия символов, находящихся в структуре текста, на читателя (реципиента), рассмотрению их семантических, ментальных, культурно-психологических и других составляющих. Например, работы Ю.Б. Корневой, И. Лагутиной, Н.В. Слухай, В.Н. Топорова и мн. др.

Обратимся к тексту. Подводный атомный ракетноносец «Красный Октябрь», созданный лучшими представителями советской науки и промышленности, задуман как главный аргумент в споре между СССР и США за мировое господство. Стихия действий «Красного Октября» – вода, один из четырёх первоэлементов, из которых состоит мир. Символика воды важна и понятна человеку. Греческий философ Фалес считал воду первоосновой всего,

а мифы многих народов утверждают, что вода существовала до сотворения мира и будет существовать после его гибели. Библейский символ хаоса – воды, над которыми носится Дух Божий.

Вода по природе двойственна: как стихия она враждебна человеку, в то же время она – источник жизни и роста, а в христианстве – символ обновления, очищения и освящения. Стихия воды стала относительно понятной и частично доступной только совсем недавно. Водные глубины остаются символом всего неизведанного и опасного, они воплощают идею скрытого первоизданного хаоса. «Вода обладает свойством растворять твердые вещества; вода замерзает и испаряется в природных условиях, и, таким образом, становится символической стихией превращения. Этот аспект мифологии воды наиболее хорошо изучен К.Г. Юнгом. Согласно его исследованиям, сновидения, связанные с погружением в воду, чаще всего говорят о близящихся переменах в нашем сознании и о нашей готовности (либо о нежелании) принять эти перемены. Еще одно свойство воды – обтекать препятствия и соединяться вновь, постепенно разрушая самые твердые преграды – стало весьма знаменательным для философии китайских даосов. Здесь вода считается символом мягкости и податливости, в которых скрыта твердость и истинная сила. В европейской культуре это свойство, напротив, сделало воду символом упорства и настойчивости (ср. «капля камень точит»). Очевидно, символическое значение воды здесь зависит не столько от ее свойств, сколько от того, как человек воспринимает эти свойства» (1, 92–94).

«Красный Октябрь» уходит на задание декабрьским утром. Море встречает его неприветливо: «The water in the fjord was choppy, driven by the brisk wind». Вода препятствует миссии ракетноносца, в ней – куски льда, которые могут повредить лодку, поэтому из залива её выводит ледокол: «The icebreaker was по formality. The Purga would butt aside any ice that might have drifted overnight into the channel. It would not do at all for the Soviet Navy's newest missile submarine to be damaged by an errant chunk of frozen water... The ice was something to worry about» (2, с.2–3). Состояние моря ухудшается: «The chop began to pick up...The water grew

rougher as they approached the open sea» (2, 6). Картина погружения в воду, знаменующего близящиеся перемены, мрачна и тревожна: «The sun was barely visible aft, the sky leaden, the sea black except for the splash of whitecaps. He wondered if they were saying good-bye to the world...The hull popped and creaked under the pressure of the surrounding water» (2, 8–9).

Подводный крейсер вышел в океан. Океан как стихия «репрезентирует состояния от предельно глубоких до штормовых или безмятежно созерцательных. В древней греческой мифологии он – река, омывающая землю... Главные характеристики океана – его грандиозность, бесформенность и непрерывное движение. Он – источник всеобщей жизни и содержит в себе семена всех вещей. Океан – символ порождающего лона мироздания и сумма всех возможностей существования. Океан может олицетворять как созидательные творческие начала, так и деструктивные и негативные характеристики. Океан – прародитель водных чудовищ и потому источник хаотических сил» (1, 359-360). Технические характеристики «Красного Октября», позволяющие ему оставаться незамеченным как для американских, так и для советских средств противолодочной обороны, делают корабль – «водное чудовище» – «источником хаотических сил», фактором нестабильности, угрозой для «лона мироздания». Субмарина движется на запад, а именно «на крайнем западе он (океан) образует границу между миром жизни и миром смерти. Там царь Одиссей достиг Царства Мертвых и беседовал с матерью и умершими друзьями» (1, 359-360). Движение «Красного Октября» именно на запад ставит мир на грань катастрофы, делает реальной возможность возникновения на Земле «царства мёртвых»: «We are to head west... we will not be detected... We will teach the Americans a lesson about Soviet technology that they will not soon forget!» (2, 18).

По сюжету, на борту «Красного Октября» – баллистические ракеты, запуск которых в непосредственной близости от побережья США сделает беспомощной противоракетную оборону и приведёт к решающему преимуществу СССР в последующем ядерном противостоянии. «Washington is a bare hundred air miles from the Atlantic Ocean. Though a missile on a low, fast flight path

loses much of its accuracy, a few of them can be launched to explode over Washington in less than a few minutes' time too little for a president to react. If the Soviets were able to kill the president, that, quickly, the resulting disruption of the chain of command would give them ample time to take out the land-based missiles – there would be no one with authority to fire» (2,62).

Глаголы to explode, to fire в тексте отображают символику огня, который несут ядерные боеголовки ракет «Красного Октября». По мнению авторов «Энциклопедии символов, знаков, эмблем», «символика огня получила глубинное измерение, поскольку огонь есть метафора для описания самого Бога (Яхве – огонь рождающий)... Огонь может разрушать любые формы, а также своей потенцией нести очистительную функцию... Священный огонь был источником власти, был честью и достоинством этой власти. Армия, шедшая в поход, брала с собой священный огонь, и нес его огненосец» (1, 355). Политическим кредо тогдашнего руководства СССР было утверждение коммунизма во всём мире, аналогично к мировому господству стремились США. Методы достижения цели обеими сторонами трудно назвать моральными, хотя каждая из них считала «священным» именно свой «огонь», а его очистительную функцию – самой правильной.

Красный цвет – цвет огня. Именно этот цвет фигурирует в названии скрытно движущегося к побережью США «огненосца». Известно, что в средние века знамя красного цвета разворачивалось перед войсками в случае войны с противниками христианства или врагами государства. «Красный Октябрь» – знамя авангарда борьбы за господство идей общества всеобщего равенства, таким образом эта миссия приобретает для его хозяев сакральное значение.

Как известно, похитив огонь с Олимпа, Прометей раскрыл смертному человеку тайны богов, сделал его сильнее. По сути своей, однако, огонь бесконечно подвижен и непостоянен. «Огонь одновременно и хозяин, и раб, так как он зависит от наличия дров и человека, который должен его развести» (1, 355–358). В романе «The Hunt for Red October» командир подводной лодки, человек, в единоличной власти которого было «развести костёр», осозна-

ет апокалипсический характер событий, и «огненосный» подводный крейсер переходит на сторону противника, меняя расстановку сил на арене противодействия сверхдержав.

В финале произведения наблюдаем проявление ещё одного из свойств водной стихии – обтекать препятствия и разрушать самые твердые преграды, скрывать твердость и истинную силу за мягкостью и податливостью. Подводную лодку из стихии океана, «прародителя водных чудовищ», «источника хаотических сил» проводят по реке, «кровеносному сосуду Земли», до сухого дока, где её разберут и изучат специалисты противника. Вода, родная стихия «Красного Октября», оставляет его: «The Red October sat alone with the dry dock draining around her» (2, 469).

Заметим, что имплицитно существующую в тексте книги символику стихий воды и огня хорошо прочувствовали авторы одноименного кинофильма (A PANASONIC PICTURE, Panavision, 1989). Видеоряд изобилует картинками океана: это и панорамные виды, и кадры моря в штиль и в шторм, и показ глубин. Воде в фильме отведена особая роль: она струится и течёт, она бурлит и врывается в отсеки кораблей, она заботливо прячет в своих глубинах подводные лодки, она же их убивает и хоронит.

Стихия затаившегося, но готового выпрыгнуть смертоносного огня, рельефнее, на наш взгляд, представлена в книге, хотя, например, киновариант эпизода перестрелки в ракетном отсеке подлодки, благодаря аудиовизуальным средствам, убедительнее передаёт идею использования «малого» огня для предотвращения огня «большого».

Специфические средства кинематографа дали ему возможность подчеркнуть особенность океанской стихии как символа «порождающего лона мироздания», как символа женского начала. Океан – источник жизни на Земле, он определенным образом противостоит огню – символу разрушения, который олицетворяет «Красный Октябрь» со своими ракетами и торпедами, проникший в «лоно мироздания» и ведущий борьбу за обладание им. Подобные сцены символизируют борьбу Добра и Зла на планете, своеобразную битву чудовищ в «первобытной стихии», соперничество за лучшее, правильное устройство мира.

Отметим, что средства вербализации, языкового представления символов огня и воды в тексте романа достаточно разнообразны. Кроме частого употребления их прямых названий, встречаем и единицы, которые эксплицитно указывают на них. Так, для огня это и название подлодки «Red October», и номинации всех типов вооружения: «torpedo», «rocket», «missile». Для воды – это «water», «ice», «fog», «vapor», «steam», «wave», «river», «ocean», «current», «torrent», «flow», «depth», «layer» (thermocline layer).

Рассуждения о символике в творчестве вторичны по отношению к акту собственно творчества. Многие из них совершенно справедливо кажутся притянутыми за уши критиками, учеными с целью демонстрации собственного глубокомыслия. Автор, несомненно, использует символы, знаки, архетипы, однако происходит это, в большинстве случаев, непреднамеренно, неосознанно. Именно в этом – таинство творческого процесса, объединяющее рождение и восприятие текста, именно в этом мастерство писателя – своего рода идеальной языковой личности, осознанно и неосознанно на высоком уровне использующей все выразительные свойства языка.

Умение выявить и ощутить глубинные смыслы текста, часть которых могла быть даже не предусмотрена автором, позволяет читателю получить дополнительное впечатление от литературного произведения. Специалисты же могут еще раз подтвердить мысль о том, что художественный текст – это многоярусное образование, оказывающее воздействие на адресата всеми возможными выразительными средствами, начиная от наиболее распространенных поэтических фигур и языковых формул, легко им интерпретируемых, до скрытых, воспринимаемых на подсознательном, ментально-психологическом уровне архетипов и символов.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Энциклопедия символов, знаков, эмблем / Авт.-сост. В. Андреева и др. – М. : ООО «Издательство Астрель»: МИФ: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 556 с.
2. Clancy Tom. The Hunt for Red October. Berkley edition. – New York, 1985. – 472 p.

ПРОБЛЕМЫ ИНТЕРПРЕТАЦИИ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ РЕАЛИЙ ПРИ ПЕРЕВОДЕ*

(на примере англоязычного текста рассказа
Ю. Семенова «Летом 37-го»)

У статті розглянуто деякі типові недоліки у перекладі, які пов'язані з відмінностями мов і культур.

The paper discusses certain omissions and mistakes in translation, caused by the differences in the two languages and cultures.

Можно уже считать аксиомой утверждение, что культура становится интернациональной во многом благодаря переводу произведений художественной литературы. Особенно значение перевода возрастает в современных условиях постоянного расширения и укрепления международных связей. Теория и практика перевода как особая филологическая дисциплина, возникшая и оформившаяся в XX веке, продолжает интенсивно совершенствоваться. Свой вклад в ее развитие сделали многие известные философы, мастера художественного слова, учёные-лингвисты. Вспомним работы Л.С. Бархударова, Е.В. Бреуса, М.П. Брандес, В.С. Виноградова, Р.Г. Джаршейшвили, Т.А. Казакова, Г. Кочура, М. Лукаша, М.Т. Рильского, А.А. Паршина, К.Я. Чуковского и др.

В последние годы в мире, динамика развития которого предусматривает активные лингвистические и культурные контакты, в череде проблемных аспектов перевода, особенно – художественного, на первое место выходит анализ возможностей передачи лингвистическими средствами тонких смысловых нюансов, связанных с социокультурными реалиями. Особенно явственной эта проблема становится на фоне активно развивающихся средств «механического», программного перевода, в котором смысл доминирует над чувством и оттенком. Именно этот

* Олег Семенюк, Виктор Билоус. Проблемы интерпретации социокультурных реалий при переводе (на примере англоязычного текста рассказа Ю. Семенова «Летом 37-го») / Олег Семенюк, Виктор Билоус // Наукові записки. – Випуск 89 (1). – Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 5 ч. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. – С. 31-35.

факт объясняет актуальность нашего небольшого исследования, посвященного анализу некоторых «нюансов» в интерпретации социально-культурных реалий средствами неродного языка.

Художественное литературное произведение не только плод творчества автора, но и своеобразное отражение социокультурной обстановки, в которой оно создавалось. Это обстоятельство предъявляет к переводчику высокие требования не только в отношении уровня владения языком, но и в плане понимания им особенностей жизни народа другой страны в конкретно-исторический период. Задача переводчика иногда сложнее задачи автора оригинала, так как ему приходится не столько пересказывать события сюжета, сколько перевоплощать персонажи, воссоздавать написанную автором картину действительности так, чтобы она стала близка и понятна иноязычному реципиенту. Такая работа предполагает не просто знание лексики иностранного языка, а владение ним как сложной системой взаимосвязанных словесно-выразительных средств. Переводчику необходимо хорошее знание и понимание жизни народа и страны языка, их культуры и литературы, собственный жизненный опыт.

Конкретной задачей исследования является попытка систематизировать типичные ошибки, или, точнее – недочеты работы переводчика при передаче особенности национальной и общественно-политической обстановки, интерпретации проявлений писателя как языковой личности своей эпохи. Примером послужил переводной англоязычный текст рассказа Юлиана Семёнова «Летом 37-го». Предлагаемая статья есть частным результатом исследования социокультурного дискурса массива англо- и русскоязычных литературных произведений в жанре политического детектива.

Цикл новелл Ю. Семёнова «37-56» был написан в начале 60-х годов и принадлежит к произведениям так называемой «культовой прозы». Рассказ «Летом 37-го» в английском переводе Энтони Олкотта был включён в сборник «The New Mystery» в 1993 году. Являясь в общем неплохим образцом работы переводчика, англоязычный вариант оригинала содержит примеры отдельных (но типичных) промахов, которые уменьшают силу

психологического и социоинформативного воздействия текста на читателя.

Попробуем обобщить эти недочёты и проанализировать их по группам. Прежде всего, – поговорим о проблемах передачи проприальной лексики как своеобразного «фиксатора» облика эпохи. Так, уже второе предложение текста оригинала («*Раньше с нами всегда был Юрка Блюм, но после того, как забрали его отца, он переехал куда-то на Можайское шоссе*»), переводчик в свой текст не включил, хотя не заметить в рассказе имён собственных предположительно семитской этимологии (Семён, Блат, Винтер) сложно. Переводчику следовало бы учесть, что произведение во многом автобиографично, что настоящая фамилия Семёнова – Ляндрес, что авторская позиция наверняка состояла в том, чтобы показать размах антисемитизма в стране того периода (заметим, что Юрка Блюм – герой отдельного рассказа этого же цикла).

Целям воссоздания картины общественно-политической обстановки в предвоенном СССР служат упоминаемые в рассказе, написанном от имени мальчика 6-8 лет от роду, имена политических и военных деятелей периода. Они хорошо знакомы нашему читателю, но нуждаются в пояснении для читателя англоязычного. Одну попытку такого комментария переводчик делает, оставляя, однако, сомнения в её правомерности. См.: «*Я поднялся с кровати надел красивые меховые тапочки, которые привёз из-за границы Николай Иванович и потихоньку двинулся в ванную*»; «*I got out of bed, put on the pretty fur slippers that Nikolai Ivanovich (Bukharin) had brought me from abroad*» [3:98]. Непосредственной информации о том, что тапочки привёз именно Бухарин, в тексте оригинала нет, хотя отец рассказчика «*раньше... уезжал на машине к себе в редакцию, где у него были две красивейшие секретарши*», а Бухарин одно время входил в редколлегия одной из ведущих советских газет того периода. Возможно, вводя предположение (пусть и по собственной инициативе) о связи семьи мальчика с одним из репрессированных позднее политических руководителей страны, переводчик подводит читателя к мысли о непростом будущем героя.

Фигурирующие в тексте имена Будённого («I hear the arrested Marshal Budyennyi yesterday», I said, «because he had a Japanese ballerina living at his dacha» [3:96]), Крупской («After Nadezhda Konstantinovna Krupiskaia came to see them, as a sign of special respect,... they were soon arrested», [3:101]) и Карацупы («I dreamed of training one (a dog), then sending it to the border, for Comrade Karatsup» [3:98]), на наш взгляд нуждаются в обязательном пояснении. Даже краткий комментарий переводчика о маршале Буденном, герое гражданской войны, заместителе наркома обороны СССР, о Крупской, гражданской жене Ленина, помог бы англоязычному читателю прочувствовать зловещую атмосферу сталинских чисток с их зачастую бессмысленными обвинениями, направленными против известных военачальников и так называемых «большевиков ленинской гвардии». Имя Карацупы современному читателю менее известно, однако не одно поколение советских мальчишек восхищалось подвигами старшины-пограничника.

Имя Чарли Чаплина в пояснениях вряд ли нуждается. Его упоминание в рассказе помогает раскрыть тотальный характер репрессий, понятный даже ставшим жестокими детям («*Чаплина давно поставили к стенке... Артистов тоже ставят к стенке. Всех можно поставить к стенке*»). В англоязычном варианте перевод последнего предложения («*Anyone can get put against the wall*» [3: 100]) звучит, как нам кажется, несколько выразительнее, «сильнее», чем в оригинале, за счёт использования местоимения anyone – «любой, кто угодно». Высокая, по сравнению с английским языком, степень флективности русских имён поставила перед переводчиком сложную задачу перевода следующих фраз, в которых он так и не смог передать психологический надрыв момента, создаваемый в русском тексте за счёт использования диминутивных суффиксов: «*Витенька!* – закричал дядя Вася. – *Сынок!*» «*Сыночек!* – крикнула мама. – *Сыночек, дай я тебя поцелую! Витенька, дай я тебя поцелую!*» («*Vitka!*» *His father Vasya shouted. «Son!*» «*My baby boy!*» *his mother shrieked. «Son, come let me kiss you! Vitka, come give me a kiss!*» [3: 102].

Наличие падежей в русском языке привело и к искажению гра-

фической формы имён, что может ввести в заблуждении англоязычного читателя: «*There were three of us..., Vitek, Talka and I*»; «*Vitek said*»; «*Vitek went over*» и далее о том же персонаже: «*looked... at Vitka. Vitka was concentrating*», «*Vitka stayed*» [3: 96-102]. Уже упоминавшаяся нами фамилия героя-пограничника – Карацупа (в именительном падеже), в тексте употреблена в дательном («отправить на границу, товарищу Карацупе»). Окончание «а» более характерно для имён женского рода, однако, чувствуя или справедливо предполагая, что на границе служат большей частью мужчины, переводчик убирает это «а», приняв его за падежное окончание. В результате имя исторической личности искажено.

Отмечаем и факты, свидетельствующие о невнимательности переводчика: «*домоуправ*», «*жена управдома*» переведены соответственно как «*the apartment manager*» и «*the wife of the building administrator*»; «*читали по складам «Пионерку»*» – «*read some bits of Pionerskaya pravda*»; «*вышли три человека в кепках с длинными козырьками*», «*трое в кепках*» – «*three men got out, wearing high-peaked military caps*», «*the three men in hats*». В последнем примере налицо также и искажение подтекста: Семёнов намеренно подчёркивает наличие гражданской одежды на приехавших арестовывать и таким образом в определённой степени противопоставляет их одному из соседей мальчика («дядя Федя, отец Тальки, чекист, комиссар госбезопасности, в полной форме, с золотой нашивкой на рукаве гимнастёрки»). Именно этот момент – противопоставление сотрудников спецслужб, безоговорочно принимавших участие в массовых репрессиях, и их коллег, объективно защищавших безопасность страны – есть существенным для последующего творчества Семёнова.

Трудно назвать удачным и перевод отдельных устойчивых сочетаний: «*Витёк... лучшие всех играл в «штандер» и никогда не мазал мячом, если целился в проигравшего*» («*he never put dirt on the ball when he threw it at someone*» [3: 97]); «*Отец поднялся и зло усмехнулся: «Бардак, а в бардаке ещё бардак»*» («*It's a whorehouse, and inside the whorehouse there's another whorehouse*» [3: 100]). Если в первом случае смысл выражения явно искажён, то во втором, на наш взгляд, следовало бы подобрать англоязычный вариант, более близко соответствующий характерному для

употребляемого в русском языке переносному значению слова «бардак» (например, «mess»).

Перевод художественного произведения всегда сложен по причине значительного объёма подтекста, аллюзий, наличия архетипов, понятных только языковой личности определённой эпохи. Весь этот массив в значительной степени утрачивается при переводе. Проиллюстрируем своё утверждение. Например, интерпретация архетипов: «Нас тогда на Спасо-Наливковском осталось трое: Витёк, Талька и я. Раньше с нами всегда был Юрка Блюм, но после того, как забрали его отца, он переехал куда-то на Можайское шоссе». Московский адрес героя – исторический центр столицы, район престижный, а вот переезд из него практически за город, «на Можайское шоссе», говорит возможном принудительном, в порядке репрессий, переселении, и уж в любом случае – о значительном понижении социального статуса. В переводном варианте Можайское шоссе не упоминается, поскольку англоязычному читателю эти топонимы ни о чём не говорят.

Боясь ареста, отец мальчика хотел застрелиться из маузера, *«который был у него всегда заперт в столе»*. Наличие хранящегося дома оружия, и именно маузера косвенно свидетельствует об участии его владельца в революции и гражданской войне в России и о его высоком положении в послевоенной советской иерархии. Выпускавшийся в Германии пистолет «Mauser» модели К-96 поставлялся в Советскую Россию по спецзаказу правительства большевиков, его образ как оружия комиссаров и чекистов используется во многих художественных произведениях советских литературы, кино и драмы. В какой-то степени он сродни образу револьвера Кольта в вестернах или пистолета Walther PPK в романах о Джеймсе Бонде.

Характерными словами (и архетипами!) эпохи есть слова «командир», «комиссар». *«В нашем дворе все мы, дошкольники и октябрюта, придавали большое значение постам, которые занимали наши родители. Это было важно потому, что определяло, какую должность ты сам получишь в военной игре: начштаба, комиссара или командира»* (*«all of us in the building,*

the preschoolers and October scouts, gave a good deal of weight to the posts that our parents occupied, which was important because it determined the role you got when you played war») [3: 100]. В переводе названия этих должностей опущены, предположительно по двум причинам: во-первых, нет упоминания о противнике (а война и/или игра в неё предполагают наличие врага); во-вторых, англоязычному читателю сложно было бы понять, что советские дети воспитывались именно на героических подвигах красных командиров и комиссаров. Никто не хотел роли врага (и игра становилась односторонней), кроме того, жизнь указанного периода носила военизированный характер и о врагах упоминалось повсеместно, даже в изданиях для детей (*«стала рассказывать про врагов народа, которые теперь, благодаря нашим успехам, со всех сторон окружают родину, – будто я сам не читал об этом в «Пионерке»; «твой муж, запутавшись в связях с врагами народа»; «сын пособника врага народа»*).

Передача термина «октябрята» словосочетанием «October scouts» также вызывает некоторое недоумение: понятие «скаут» возможно и ближе англоязычному реципиенту, однако движение октябрят носило выраженный политический характер («Октябрята – внучата Ильича») и в этом его отличие от скаутизма.

Стоит отдельно остановиться и на недочетах в передаче *подтекста*, например:

В СССР того периода легковой автомобиль являлся атрибутом и символом власти. На машинах чёрного цвета ездили, как правило, высокопоставленные аппаратчики, зелёный же цвет был отдан армии. В этой связи предложение *«К нашему шестому подъезду подкатила зелёная «эмочка» содержит для читателя больше скрытой информации, чем его перевод («A green car rolled up to our entrance...»* [3:101]).

Воздействие советской идеологической машины было в значительной степени направлено на укрепление единства общества и размывание национальных черт и особенностей. Многие ещё помнят утверждение идеологов КПСС о возникновении «новой исторической общности – советского народа». В рассказе дети говорят о «троцкистско-бухаринских леденцах», на которых, тем не

менее, «было написано по-советски» («Enemy troskyite-bukharinist candies.» – «Nonsense... the writing on them was Soviet» [3:102]). Жившие в Москве дети разных национальностей всерьез считали, что раз страна советская, то и язык тоже должен быть советским.

Проблемы в актуализации аллюзии: Сосед-чекист советует отцу мальчика: «Тебе лучше бы уехать сейчас... Куда-нибудь в деревню в шалашик, – сено косить». Заурядная внешне фраза ображена в переводе: «You'd better leave immediately... go to village somewhere, or camp out, cut some hay maybe...» [3:100]. Предложение же содержит явный намёк на популярный в советской истории факт правительства, жил в шалаше и продолжал работу над теорией и практикой революции. Вероятно, иронической аллюзией по поводу создания в СССР безнационального классового общества можно считать и фразу «Когда мы вышли из вагона на станции «Коминтерн» (Коммунистический интернационал), пьяный ударил отца (еврея) по голове».

В своей работе мы хотели ещё раз подчеркнуть мысль о необходимости глубокого и вдумчивого отношения к переводу литературного произведения, прежде всего как к системного набору определенных знаков, в том числе и лингвокультурных. Однако текст приводит нас к подтверждению аксиомы, автором которой является М. Бахтин: «Всякая система знаков (т.е. всякий «язык»), на какой узкий коллектив не опиралась бы ее условность, принципиально всегда может быть расшифрована, т.е. переведена на другие знаковые системы (другие языки), следовательно, есть общая логика знаковых систем, потенциально единый язык языков... Но текст... никогда не может быть переведен до конца, ибо нет потенциального текста текстов» [1:309].

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Бахтин М.М. Проблема текста // Собрание сочинений. В 7-ми тт. – М., 1996. – С.305-311.
2. Семёнов Ю.С. «Летом 37-го». – <http://www.gribuser.ru/xml/fictionbook/2.0>
3. The New Mystery, Plume Book, 1993, printed in the USA. – 187 p.

МОВНІ ЗАСОБИ СТВОРЕННЯ ОБРАЗУ ВОРОГА В РОМАНІ Т. КЛЕНСІ «DEBT OF HONOR»*

The world we live in is divided. This fact produces the need of «friend-or-foe» identification. The aim of our study is to show this «identification system», based on religious, cultural, linguistic and other differences between people of various nations, in operation in Tom Clancy's «Debt of Honor». The author creates the image of the enemy using carefully chosen lexis and syntax, employing archetypes and symbols. Practical value of such methods lies not only within the limits of fiction – they can be widely used in press reports and copywriting, in public addresses by political and religious leaders.

Сучасний світ характеризується біполярністю, одним з проявів якої є наявність у суспільстві поділу на «своїх та чужих», «добрих та поганих» тощо. Цей поділ має характер суто умовний, суб'єктивний, розпливчастий, його можна не визнавати, не сприймати взагалі, з ним можна не погоджуватись, але, хай у підсвідомості, він все ж таки існує, спрацьовує, виливає на судження, оцінки, світосприйняття. Диференціацію світу, суспільства, соціальних груп певним чином «допомагають» творити й підтримувати релігія, мистецтво, музика, література, змальовуючи антагоністичні образи у свій спосіб.

З відходом в історичну тінь методу соціалістичного реалізму питання класового характеру літератури втратило колишню гостроту та принциповість, але художній твір не може бути безвекторним, і це особливо характерно для жанру політичного детективу. Такі твори просто не відбуваються без наявності гострого протистояння, без виразної антагоністичності персонажів, без чіткого поділу на «своїх» та «чужих». Імпліцитно вони створюють образ ворога, підтримуючи та поглиблюючи протистояння, що вже давно існує в суспільстві.

Вивчення різноманітних аспектів створення образу ворога

* Олег Семенюк, Віктор Білоус. Мовні засоби створення образу ворога в романі Т.Кленсі «Debt of honor» / Олег Семенюк, Віктор Білоус // Сучасні дослідження з іноземної філології. Збірник наукових праць. – Випуск 9. – Відп. ред. Фабіан М.П. – Ужгород: ПП «Графіка», 2011. – С. 419-425.

активізувалось в суспільних науках після Другої світової війни на тлі війни «холодної». Після її закінчення актуальності набули етнонаціональні та релігійно-культурні конфлікти, й питання отримало новий ракурс вивчення. Проблема висвітлена в працях філософів, соціологів, політологів, психологів: О. Волобуєва, Л. Гудкова, П. Гурєєва, С. Кара-Мурзи, Н. Мейлера, П. Лайнбарджера, А. Савельєва, А. Фатєєва, Ю. Чернявської та ін. Існують і розвідки, присвячені лінгвістичному аналізу механізму створення образу ворога. Це, зокрема, праці Н. Гронської, Р. Блакара, І. Жукова, Є. Молдченко, І. Сафіуліної, С. Термінасова та ін.

Завданням нашої статті є аналіз мовних, зокрема – лінгвокультурних, засобів створення образу ворога у художніх творах жанру політичного детективу, створених після розпаду СРСР і формального завершення протистояння соціалістичного та капіталістичного таборів. За приклад обрано роман американського письменника Тома Кленсі «Debt of Honor» («Борг честі»), який побачив світ у 1994 році. Твір – один із серії історій про Джека Райана (The Hunt for Red October, Patriot Games, Clear and Present Danger та ін.), деякі персонажі також є перехідними. Сюжет вигаданий, але з погляду сучасності не зовсім фантастичний. Японія за підтримки Індії та Китаю прагне взяти гору над Сполученими Штатами Америки. Події відбуваються практично по усьому світі.

Зрозуміло, що в художньому творі мовні засоби створення образу ворога неможливо від'єднати від культурно-психологічного та історично-соціального контекстів. Саме тому наш аналіз буде мати більш філологічний, ніж суто лінгвістичний аспект. Нижче пропонуємо розглянути деякі прийоми та засоби, що їх використовує автор для створення образу ворога Америки, але перед цим акцентуємо увагу на тому, що розуміється під *образом ворога*. У сучасній науковій літературі це поняття визначають як ідеологічний і психологічний стереотип, що дозволяє вибудовувати політичну поведінку в умовах дефіциту справжньої (правдивої) інформації про політичного (або іншого) опонента (опонентів). Зазвичай виникнення образу ворога пов'язано із розвитком певного соціального антагонізму. Виходячи із такого визначення,

ми зосередимось на використанні мовних (мовленнєвих) одиниць і формул, які входять в коло понять *стереотипів, міфологем, культурем, прецедентних текстів*.

Як талановитий письменник свого жанру, описуючи антагоністів, Кленсі намагається уникати узагальнень, звинувачуючи не цілі народи, а окремих їх представників. Так, одним із центральних персонажів роману є визначний представник фінансово-промислових кіл Японії (Ямата). Саме завдяки його зусиллям, його стратегічному плануванню розпочинаються бойові дії між Японією та США. Це ворог Америки – сильний, розумний, підступний. Його образ змальовано виразно та переконливо.

На початку твору Ямата приїздить на місце самогубства членів його сім'ї, які наприкінці II Світової війни кинулись зі скелі у море, не бажаючи потрапляти у полон до американських морських піхотинців. Місцеві мешканці назвали це місце «скеля Банзай». Ямата – людина немолода, але йому не бракує цілеспрямованості, внутрішньої сили та впевненості, він уміє приховувати свої почуття (*«A man in his early sixties, his stride was strong and purposeful, ...his face was impassive»*). Ці риси загалом позитивні, наявність їх у бізнесмена є цілком нормальним явищем, але автор подає деталь, яка насторожує реципієнта: Ямата прихильник відмінної від християнства релігії. Щоб привернути до себе увагу духів, Ямата плескає в долоні та вклоняється (*«The businessman clapped his hands once and bowed his head, both to call the attention of the lingering spirits to his presence and to show proper obeisance to their influence over his destiny»*). У християн подібних звичаїв немає, отже, Ямата – практично язичник, «чужий». Це одразу виводить його за межі довіри представників християнського світу.

Картина пересування Ямати на скелі сповнена символізму «банзай» – одвічний бойовий клич японців, хвилі Тихого океану (теж вічна категорія) розбиваються об скелю, як розбилися об неї тіла родичів Ямати (*«The waves marching in their endless ranks to smash against the rocks at the base of the cliff – the same rocks that had smashed the bodies of his parents and siblings»*); бізнесмен вважає, що духи (kami) тих, хто загинув, чекали на його повернення

(до слова та символу *kami* ми ще звернемося) і подумки ділиться з ними планами розбудови майбутнього, для чого потрібно спершу все зруйнувати («*He'd build here, but only after he'd done what was necessary first. First, he had to destroy*») [1, с. 14, 15].

Трохи пізніше Ямата знову на тому ж самому місці, він споглядає вічний океан і рефлексує, що це «американське озеро», у якому панує американський флот, ще не здогадується про очікувані зміни («*He could see the surface of the North Pacific...the immortal sea. For almost all of his life, it had been an American lake, dominated by their navy. Did the sea know that? Did the sea know that it would change?*») [1, с. 186].

Відмінною рисою окремих представників японського народу є культ краси зла («*The engineer at the Yoshinobu space-launch complex knew he was not the first man to remark on the beauty of evil*») Це може бути красивий самурайський меч («*The national mania for craftsmanship had probably begun with the loving attention given to swords, the meter-long katana of the samurai*») [1, с. 76], чи винахідливо вигадана та майстерно зроблена з урану-238 ядерна боеголовка ракети («*That was the elegant part, the engineers thought, especially those unfamiliar with nuclear physics who had learned the process along the way. The U-238, so dense and hard and difficult to work, was a highly refractory metal. The Americans even used it to make armor for their tanks, it resisted external energy so well. Screeching through the atmosphere at 27,000 kilometers per hour, air friction would have destroyed most materials, but not this one, at least not in the few seconds it took, and at the end of the process, the material would form part of the bomb itself. Elegant, the engineers thought, using that most favored of words in their profession, and that made it worth the time and the trouble*»). До цього додається повна зневага до інших людей. У момент вибуху урановий корпус боеголовки спричинить основний обсяг радіоактивного забруднення («*if the bomb was detonated, the uranium-238 from which it was made would also create most of the fallout*»), але ніхто не думає про його вплив на людей, бо для японців з роману «це ж тільки чиста фізика!» («*Well, that was physics*»)[1, с. 97].

Письменник негативно характеризує ставлення японців до

жінок («*Then there was the way they treated women... The war between the sexes in this country certainly had rules different from the ones with which he'd been raised*») [1, с. 101]. Деякі персонажі з підвищеною емоційністю обговорюють у лазні фізичні особливості американок та їхню поведінку («*I wish you hadn't told me about that round-eye,*» *Nomuri said with his own eyes closed, sitting in his usual corner and allowing his body to take in the enveloping heat of the water*») [1, с. 111], Майбутній прем'єр-міністр має всі риси не політичного діяча, а сексуального маніяка (авторський неологізм «*cocksman*», not «*statesman*») [1, с. 82], на думку американської журналістки, у нього вдача та прагнення гвалтівника, якого слід стерегтися («*And he's the next head of that country's government. «Kris Hunter's eyes were even more intense now. «He hates us. Dr. Ryan. I've interviewed him. He didn't want me because he found me attractive. He wanted me because he saw me as a blond – and – blue symbol. He's a rapist. He enjoys hurting people. You don't forget the look in the eyes once you've seen it. He's got that look. We need to watch out for this guy. You tell the President that*») [1, с. 222].

Виведені в романі американці зазвичай п'ють каву, зрідка – пиво, дуже рідко – віскі. Японці ж п'ють саке, але й тут автор зазначає, що їм краще не пити, оскільки мають уроджену ваду організму, яка спричинює підвищений рівень сп'яніння («*Many Japanese have a genetic abnormality called «Oriental Flush» in the West, or with greater ethnic sensitivity, «palhological intoxication». It is actually an enzyme disorder, and means that for a relatively low quantity of alcoholic intake, there is a high degree of result*») [1, с. 111]. У цьому контексті недостатньо підтверджений медичний факт автор використовує як об'єктивне (стереотипне) висловлювання, яке екстраполює думку, що японці як народ знаходяться на відносно низькому рівні розвитку.

Водночас, як ми вже зазначали вище, основною негативною рисою змальованих у творі японців є претензії на національну виключність. Вони зневажають навіть генетично споріднених з ними корейців («*There was the racial part of it, of course. Japan was not strictly speaking a homogeneous society; the Ainu people were the original inhabitants of the islands but they mainly lived*

on Hokkaido, the northernmost of the Home Islands. Still called an aboriginal people, they were also quite isolated from mainstream Japanese society in an explicitly racist way. Similarly Japan had an ethnic-Korean minority whose antecedents had been imported at the turn of the century as cheap labor, much as America had brought in immigrants on both the Atlantic and Pacific coasts. But unlike America, Japan denied citizenship rights to its immigrants unless they adopted a filly Japanese identity, a fact made all the more odd in that the Japanese people were themselves a mere offshoot of the Korean, a fact proven by DNA research but which was conveniently and somewhat indignantly denied by the better sections of Japanese society») Решта ж народів для них – гайджін, варвари («All foreigners were gaijin, a word which like most words in the local language had cany flavors. Usually translated benignly as meaning jus! «foreigners,» the word had other connotations like «barbarian») [1, с. 100]. Показовий контекст, де віддзеркалюється ввічлива зневага японців до потенційно важливого союзника під час переговорів із індійським адміралом щодо спільних дій проти американців («With his swarthy skin and sharp features... an educated and very bright potential ally,.. Chandraskatta was regarded by the others with polite contempt»), їм здається, що від цієї людини пахне по-іноземному» і цей уявний запах не у змозі подолати навіть велика кількість спожитого sake («He was even more gaijin than the Chinese guest, and the eight zaibatsu around the table each imagined that he could smell the man, despite their previous intake of sake...») [1, с.45].

На окрему увагу заслуговує тема мовленнєвого змалювання Томом Кленсі образів росіян. Текст роману «Борг честі» демонструє дуже толерантне ставлення до них та їхньої діяльності, але автор не утримується від порівняння росіян та японців у питаннях національної виключності. Офіцер зовнішньої розвідки Росії, цитуючи хапку, висловлює думку, що «маленьким варварам» дуже далеко до «Пушкіна, навіть до Пастернака» («Plum blossoms bloom, and pleasure women buy new scarves in a brothel room. Not exactly Pushkin, is it? Not even Pasternak. Arrogant little barbarians»). Сподівання росіянина побачити цікаву країну,

приємних людей не справдилися. Навпаки, за три роки перебування в Японії він зненавидів багато сторін японської культури головним чином тому, що надмірно пихате ставлення до решти світу було притаманне і йому самому (*«He'd been in Japan for three years. He'd arrived expecting to find a pleasant, interesting place to do business. He'd come to dislike many aspects of Japanese culture, mainly the assumed local superiority to everything else in the world, particularly offensive to a Russian who felt exactly the same way»*) [1, с. 429]. Вживання слова «варвар» відносно носіїв іншої культури, іншої цивілізації виразно поєднує японських та російських військових у ставленні до «інших».

На противагу цій націоналістичній обмеженості американці змальовані великою командою однодумців, у складі якої чоловіки й жінки, етнічні англосакси, німці, євреї, латиноси, афроамериканці, навіть росіяни. Автор прямо висловлює думку про те, що перемога буде за тим світом, який визнає цінності відкритого суспільства.

Експансія Японії зумовлена об'єктивно. Ямата порівнює свою країну з містом без землі за мурами, до сильної руки без серця, яке качало б до неї кров (*«Our country is like ... like a city with no surrounding countryside, like a strong arm without a heart to send it blood»*) і закликає до виправлення ситуації, хай і ціною великого ризику або й загибелі (*«We've told ourselves for years that this is a noima state of affairs – but it is not, and we must remedy the situation or perish, ft is a great gamble we undertake»*) [1, с. 210]. Світова політична ситуація в романі складається для Японії сприятливо (*«His country's needs coincided exactly with a new opportunity»*); порушено баланс між Сходом і Заходом (*«There was a new world, and despite Americas repeated pronouncements of a new order for that new world, only disorder had replaced what had been three generations of – if not stability, then at, least, predictability. The symmetry of East and West was now so far back in the history of contemporary minds that it seemed like a distant and unpleasant dream. The Russians were still reeling from their misguided experiment, and so were the Americans, though most of their pain was seif-inflicted...»*), і за зменшення сили колись вели-

ких Росії та Америки виникла можливість підйому держави, яка заслуговувала бути великою (*«And in the dimming of two formerly great powers lay the opportunity for a country that deserved to be great»*) [1, с. 86]. Використання письменником загальнозрозумілих символів-архетипів – рука, серце, кров, місто, держава, порядок, велич, загибель – робить цей уривок виразно експресивним.

Визнаючи слабкість економічних підвалин Японії, персонаж зазначає, що «слабкі та дурні американці», на відміну від «розумних» японців, отримали свої багатства завдяки примхам долі (*«The basic problem is that our country's economic foundation rests not on rock, but on sand,» Yamata began, speaking rather like a philosopher. «As weak and foolish as the Americans are, fortune has given them things which we lack. As a result, however clever our people are, we are always at a disadvantage»*) [1, с. 125]. Саме тому він вирішує діяти від імені олігархів і від імені держави, започатковуючи процес відродження Японії за рахунок приниження іншої країни (або й країн!): (*«He could act on their behalf and his nation's. It was his mission to raise up his nation and to humble others. It was his destiny and his duty to make these things happen, to be the catalyst for all the energy of others»*) [1, с. 90]. Створенню додаткового відтінку важливості моменту допомагає вжита автором підсилювальна конструкція «it was» «it was his mission», «it was his destiny – «це була його справа», «це була його доля». Цього моменту Ямата чекав 15 років, ба більше, все доросле життя, починаючи з того дня у лютому 1944 року, коли сім'я відправила його з дому кораблем (*«Yamata told himself that he had waited fifteen years for this moment. Then he considered the thought,.. and realized that he'd really waited a lifetime for it, since the age of ten, when in February 1944, he alone of his family had boarded the ship»*) [1, с. 125].

Якщо ще раз звернутись до аналізу сповненої символізму сцени на «скелі Банзай», то побачимо важливі імпліцитні мовні деталі. Переобладнані японцями з цивільних Боїнгів В-767 літаки електронної розвідки мали позивний «Камі». Подібно духам предків, вони захищали країну від проникнення ворога, але один за одним гинули. Японія втрачає підтримку надприродних

спіритів (й «одноіменних» електронних повітряних розвідників). Під час перебування на скелі Ямата розмірковує над необхідністю руйнувати («He had to destroy»). Іменник *destroyer* «ескадрений міноносець» утворено саме від дієслова «to destroy» – руйнувати. Лідер есмінців ВМС Японії «Мутсу» є практично одним з персонажів роману, який фігурує у декількох епізодах твору. Його загибель від торпед американської субмарини символізує знищення того, хто знищує.

Текст роману «Борг честі» містить значну кількість історичних аналогій, які представлено пропріальною лексикою: бойові кораблі обох сторін носять назви одиниць флоту, що брали участь у Другій світовій війні, часто згадуються імена командирів та воєначальників того періоду. Це допомагає створити трансцендентну, об'ємну в часі систему образів супротивників. Символічним для долі Японії в романі є те, що наказ про бойові дії прем'єр-міністр видає кодовою фразою майже п'ятдесятирічної давності: «Розпочати сходження на гору Ніітака». Результат такого «сходження» під час Другої світової війни загальновідомий. Японія знову терпить поразку, підтверджуючи правильність цитування героєм твору Джеком Райаном слів американського адмірала Біла Хелсі, що після закінчення війни японською будуть розмовляти тільки в пеклі («*On the evening of December, 1941, USS Enterprise pulled into Pearl Harbor to refuel and rearm. Admiral Bill Halsey was riding the bridge, as usual, and looked at the mess from the morning's strike and said, «When this war is over, the Japanese language will be spoken only in hell»*») [1, с. 463]. Можна говорити про цілеспрямоване використання в цьому контексті архетипу пекла, де мають відбуватися покарання несправедливі за свої порушення встановлених канонів. Чи є об'єктивно справедливим встановлений американцями зразок світового устрою – річ суперечлива, але Кленсі не має щодо цього жодних сумнівів. Для пропагування своєї приватної позиції автор використав архетип загальнорелігійного характеру, який безвідмовно спрацьовує відносно дуже широкого спектру світового суспільства.

Запропонована стаття дозволяє лише схематично окреслити деякі мовні засоби створення образу ворога і є частиною більш

значного за обсягом дослідження, але ми маємо підстави зазначити, що для вирішення художнього й суспільно-політичного завдання, автор твору (у проаналізованому випадку – політичного детективу) ретельно добирає лексику та емоційно-інтонаційні й синтаксичні конструкції, використовує символи, архетипи та прецедентні тексти. Значущість і функціонування подібних мовних засобів та прийомів виходить за межі суто художньої літератури вони є приналежністю дискурсу пропаганди в суспільствах періодів протистоянь.

БІБЛІОГРАФІЯ:

CLANCY, Tom. Debt of Honor, G.P. Putnam's Sons. – New York, 1994. – 766 p.

РОЛЬ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В СОЗДАНИИ ОБРАЗА ВРАГА*

(на матеріалі роману Тома Клэнси «The Red Rabbit»)

Автор статті розглядає питання використання фразеологічних одиниць із образом звіра для створення виразного іміджу ворога.

Ключові слова: *звір, ведмідь, ворог, фразеологічна одиниця.*

The article deals with the usage of phraseology, based on the concept of «the beast», for creating a vivid image of an enemy.

Key words: *beast, bear, enemy, phraseological unit.*

Изучение идиолекта автора художественного произведения, анализ используемых им лексических и фразеологических единиц необходимы для более глубокого восприятия текста, понимания поставленных автором перед собой задач, их значения для широкого круга читателей. «Лексична семантика на сьогодні привертає увагу все більшої кількості науковців і перебуває в

* © Віктор Білоус. Стаття, публікується вперше.

стані свого постійного розвитку. Наявність існуючих публікацій та їхній аналіз показують, що без опрацювання масштабних методологічних основ, урахування системних зв'язків та ієрархічних відношень на всіх рівнях аналізу, використання здобутків інших наук, звернення до фактів національно-культурного характеру не можна адекватно представити опис лексико-семантичної системи як окремої, так і мов у їхньому зіставленні» [6:7].

Наиболее массовый, наиболее популярный жанр литературы и кино мы называем «детектив», а иноземцы «*action*» или «*thriller*». Детектив всегда предполагает наличие антагонистов и их противостояние. Реципиент произведения этого жанра должен, по замыслу автора, с первых же страниц книги или кадров фильма разобраться с расстановкой сил и определиться со своими симпатиями. В политическом детективе ситуация выбора относительно проста в силу гражданства и/или политических, социальных, этнических взглядов читателя, однако автор стремится ещё более её упростить, для чего использует арсенал надёжных приёмов, достаточно результативным из которых есть применение построенных на эффектных образах фразеологических единиц.

Благодаря своей образности, выразительности, неповторимости фразеологические единицы становятся лингвистическими маркерами персонажей произведения, будь те авторскими креатурами, реальными историческими личностями или даже целыми державами; они (ФЕ) создают и надолго закрепляют в подсознании реципиента художественного произведения устойчивые стереотипы, отражающие мировоззренческие взгляды и политическую, нравственную, социальную позицию автора как представителя всего общества или определённой его части. Как пишет Арделян Е. В., «основу семантики фразеологізму представляє фразеологічний образ, або те наочне уявлення, свого роду «малюнок», на тлі якого сприймається цілісне значення фразеологізму. Образність ФО базується на її внутрішній формі, якою мотивується загальна цілісність її семантики. В основі образності ФО лежить переосмислення первісного денотата, який називають компонентом ФО» [6:14].

Таким образом, в частности, за счёт использования фразеологических образов, произведение приобретает характерную и очень важную для политического детектива идеологическую векторность, что позволяет ему не только выгодно продаваться (что особенно актуально в условиях рыночной экономики), но и выполнять заказанную обществом, к которому принадлежит автор, воспитательную функцию.

В предлагаемой статье, частном результате общего исследования жанра и языка политического детектива, рассматривается вопрос применения автором для создания образа антагониста фразеологических единиц, основанных на достаточно широко трактуемом понятии «зверь» (англ. «beast»), которое в анализируемом тексте иногда приобретает, на наш взгляд, значение концепта: *«Символизм зверя используется во многих культурах. Воспринимается в ряде традиций как олицетворение определённых творческих сил, формирующих жизнь в её природном, без вмешательства интеллекта, воплощении»* [5:187];

«Звери, то же, что млекопитающие; иногда 3. наз. только хищных млекопитающих» [4:455]; *«beast n. any inferior animal as opposed to man; a four-toothed animal especially if wild; cattle; person of brutal nature or of dirty habits»* [2:59].

Образ зверя сопровождает человека на протяжении всей его сознательной истории: от зверя человек прятался, со зверем сражался. Христианство закрепило этот архетип в своей священной книге, Библии, в Откровениях святого Иоанна Богослова: *«Зверь, которого я видел, был подобен барсу; ноги у него – как у медведя, а пасть у него – как у льва; и дал ему дракон силу свою и престол свой и великую власть»*; *«вот, большой красный дракон с семью головами и десятью рогами»*; *«зверь с семью головами и десятью рогами»*; *«и поклонились зверю, говоря: кто подобен зверю сему? И кто может сразиться с ним?»*; *«и даны были ему уста, говорящие гордо и богохульно... И отверз он уста свои для хулы на Бога, чтобы хулить имя Его, и жилище Его... И дано было ему вести войну со святыми и победить их; и дана была ему власть над всяким коленом, и народом, и языком, и племенем»* [3: Откр., 13:2; 12–3; 13:1–7].

Из достаточно большого количества ФЕ романа «The Red Rabbit» мы отобрали только несколько, на наш взгляд, убедительно иллюстрирующих использование фразеологии для создания образа врага.

В тексте встречаем примеры ФЕ с общим смыслом «зверь, злое животное». Таковы, в частности: «*The Western intelligence services did their best to frighten their parent governments, proclaiming every new Soviet weapon to be Satan's own tool of destruction, but then they later found out that the Soviet tiger wore lead boots, and couldn't catch the deer, however frightening the tiger's teeth might appear*»; (западные спецслужбы изо всех сил старались запугать свои правительства, объявляя каждый новый вид оружия, созданный Советским Союзом, сатанинским орудием уничтожения, но затем они сообразили, что советский тигр был обут в свинцовые сапоги и не мог поймать оленя, какими бы страшными ни казались клыки тигра);

«*Admiral Greer says that talking to a reporter is like dancing with a rottweiler. You can't be sure if he's going to lick your face or rip your throat out*»; (адмирал Грир говаривал, что беседа с репортёром – как танец с ротвейлером: никогда не знаешь – лизнёт он тебя в лицо или вырвет тебе глотку);

«*Not too many men walk up to the tiger, open the cage door, and then make faces at him*» (далеко не каждый сможет подойти к тигру, открыть дверь клетки и начать корчить ему рожи) (здесь и ниже подчёркнуто и переведено нами, В.Б.) [1:12,15,20].

Далее автор соотносит понятие «*beast*» с Советским Союзом, поднимая его (понятие) практически до уровня концепта вселенского зла, совершенно в духе высказываний известного руководителя США, называвшего СССР «империей зла». Супружеская пара американских разведчиков, сотрудников ЦРУ, получает назначение в Москву для работы под дипломатическим прикрытием: «*This was the biggest, ripest plum assignment he'd never expected to get. Bulgaria, maybe, but not the very belly of the beast*» (это было самым большим, самым желанным назначением, получить которое он даже не надеялся. Болгария – может быть, но никак не самое чрево зверя) [1:5].

Находясь в «самом чреве зверя», муж и жена Фоули стремятся нанести врагу наибольший возможный урон, «кровоточащую язву» как минимум. В внутренних монологах сотрудницы ЦРУ встречаем: «*Yeah, she was in the belly of the beast, all right, and her job was to give the son of a bitch a bleeding ulcer*» (да, она действительно находилась во чреве зверя и её задачей было обеспечить мерзавцу кровоточащую язву); и далее, когда проводимая ими операция получает развитие: «*She was giving the Soviet Bear a peptic ulcer, hopefully a bleeding one that wouldn't be fixed by drinking milk and taking Roloids*» (она организовывала советскому медведю язву желудка, надеясь, что это будет кровоточащая язва, которую не вылечить молоком или таблетками) [1:46, 89].

Позднее образ зверя конкретизируется, появляется медведь, точнее, «*the Soviet Bear*», большое злое всеядное животное: «*bear – large omnivorous mammal belonging to the order Carnivores. It has long, sharp talons, small head and short tail... They can stand upright and having seized an enemy in the front paws can crush it to death*» [2:42].

Медведь «играл большую роль в символике северных народов... В североевропейской традиции медведь, а не лев – царь зверей... У русских – знак силы. Чёрный медведь – inferнальный символ... Также символ опасного аспекта инстинктов, бессознательно-го... В христианском символизме обычно появляется как опасное животное, иногда как воплощение дьявола. Символизирует смертный грех обжорства... Тотемный знак многих славянских народов. Русских сравнивают с медведями по нерасторопности и незлобivosti, с одной стороны, и умению постоять за себя, с другой» [5:323].

В Англии в период XII-XVII вв. была очень популярна травля медведей, именно этим видом спорта и начинают заниматься работающие в Москве дипломаты-разведчики США («*Bearbaiting, Sport popular in Br. in 12 cent., flourished in 16-17. Forbidden by law in 1835*») [2:42], и автор всецело на их стороне, устами персонажей навязывая читателю своё видение «народа «медведей» – ленивых бестолковых пьяниц, не умеющих побороться за свою судьбу: «*But you can't tell a Russian to stop drinking any more*

than you can tell a grizzly bear not to shit in the woods. You know, if anything ever brings these guys down, it will be their inability to handle the orderly transition of power» (просить русского бросить пить – что просить медведя-гризли не гадить в лесах. Знаешь, если что-нибудь этих ребят и погубит, то это их неспособность к организованной передаче власти) [1:9].

В тексте романа встречаются и положительные характеристики русских как народа: они просты и открыты, любят детей и т.п., однако власть в стране узурпирована партией, ставшей тормозом социального прогресса. С «медведем» надо бороться, считают американцы, хотя бы для того, чтобы освободить народы СССР от уз диктатуры преступной власти. Проводимую ими операцию по выводу на Запад шифровальщика КГБ («Кролика») спецслужбы противника называют «BEATRIX» по имени автора известной детской книги о Братце Кролике Беатрис Поттер. На эту акцию возлагаются большие надежды, её успех позволит нанести противнику серьёзный удар, сравнимый со смертельным онкологическим заболеванием: *«The things he did against his country's enemies. That was what made it worthwhile. Giving the big Bear a bellyache-maybe even stomach cancer; he mused, walking to his apartment»* (а как он сражался с врагами своей страны! Ради этого стоило жить. Организуем большому Медведю боль в животе, а лучше – рак желудка, размышлял он по пути домой) [1:123]. Борьба со зверем приобретает практически библейское значение борьбы за правду и торжество истинной веры, эталоном которой в романе выступают ценности американской культуры.

Помимо победы над противником в очередном эпизоде «холодной войны» американцы ставят и задачу унизить оппонента: *«Yeah, he wanted BEATRIX to succeed. He wanted to take every opportunity to shove a big one up the Bear's hairy ass»* [1:136].

Роман Тома Клэнси «Красный Кролик» написан в 2002 году, издан на русском языке в Москве в 2006 году (Эксмо; М; 2006, ISBN 5-699-14937-6). Сюжет построен на имевших место событиях: покушение на Папу Римского, бегство на Запад сотрудника шифровальной службы бывшего КГБ СССР. Помимо вымышленных персонажей, в романе выведены и реальные историче-

ские личности, что создаёт обстановку подлинности и вызывает доверие к сюжету произведения и утверждениям автора.

Произошедшие со времени написания романа события и ставшие известными исторические факты внесли свои коррективы в системы мировоззрения противоборствовавших в «холодной войне» сторон, во многом подтвердив правоту авторских предвидений и убеждений.

Цель данной статьи – показать возможность и практику использования ФЕ, основанных на выразительных образах-концептах, для создания выгодного автору имиджа конкретного человека или целой страны. Подтверждение тому, в частности – активное использование «звериной» символики в современной практике политической агитации.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. CLANCY, Tom. The Red Rabbit, G.P. Putnam's Sons, New York, 2002, 204 p.;
2. Collins Double book Dictionary and Encyclopedia / Collins, London and Glasgow, 1969;
3. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета, канонические. В русском переводе с параллельными местами и приложениями. – К.: Украинское Библейское Общество, 1997;
4. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. – М.: Сов. Энциклопедия, 1982. – 1600 с.;
5. Энциклопедия символов, знаков, эмблем / Авт.–сост. В. Андреева и др. – М.: ООО «Издательство Астрель»: МИФ: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 556 [4] с., [32] л. ил. – («AD MARGINEM»);
6. Сучасні дослідження з іноземної філології. Збірник наукових праць. Випуск 9. Відп. ред. Фабіан М. П. – Ужгород: ПП «Графіка», 2011. – 637 с.

АББРЕВІАТУРЫ В ЯЗЫКЕ ВОЕННО-ПРИКЛЮЧЕНЧЕСКОГО РОМАНА*

(на матеріаліе произведений Тома Клэнси)

У статті висвітлено деякі питання утворення та функціонування аббревіатур у текстах романів Тома Клэнсі.

Ключові слова: мовний знак, мовна норма, скорочена лексична одиниця, скорочення, військово-пригодницький роман, аббревіатура, акронім, алфавітизм.

This paper describes abbreviations in the novels by Tom Clancy: ways of their formation and functions in the texts.

Key words: language sign, language norm, shortened lexical unit, shortening, military adventure novel, abbreviation, acronym, alphabetism.

Выполняя свою основную – коммуникативную – функцию, язык использует для передачи информации существующие в обществе и для общества языковые знаки. Изменения экстралингвального характера порождают новые коммуникативные потребности и приводят к изменению речевого поведения, языковых норм. Норма – исторически обусловленное явление, пребывающее в неотрывной связи с развитием общества, что делает её социально-исторической категорией. Важнейшим критерием установления нормы следует, по всей вероятности, считать функционально-стилистическую целесообразность языковой единицы, а понятие правильности / неправильности языковой единицы заменить понятием уместности / неуместности употребления её конкретной языковой личностью в данном дискурсе. Проблемы сокращённых лексических единиц как специфического языкового явления в современных языках привлекали внимание многих исследователей (Crystal, Danet, Wallace, Werry, Geeraerts, Baron, Shortisetal). К числу наиболее обстоятельных трудов по этим во-

* Виктор Белоус, Виктория Белоус. Аббревиатуры в языке военно-приключенческого романа (на материале произведений Тома Клэнси) / Виктор Белоус, Виктория Белоус // Наукові записки. – Випуск 95. – Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 2 ч. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2011. – С. 44-49.

просам можно также отнести работы Д.И. Алексеева, Е.П. Волошина, В.Г. Павлова, Т. Пайлза, М.М. Сегалья, Л.А. Шеляховского, Р. Уэльза, О. Есперсена и др.

В предлагаемой статье рассматриваются сокращения в текстах англоязычного военно-приключенческого романа. Сокращения – безусловно, языковой факт: их появление в языке вполне закономерно они существуют в нём объективно. Характерными для сокращений есть достаточно сложное и специфическое взаимовлияние графической и фонетической структуры, фонетическая и орфографическая многовариантность при значительной зависимости от языковой нормы. Реализацию принципа экономии на лексическом уровне языковой системы современного английского языка наиболее продуктивно обеспечивает аббревиация, которая как способ словообразования находится в стадии становления и до сих пор не имеет жёстких норм. Использование сокращений в различных стилевых вариантах речи делает возможной их вариативность. Различные сокращенные единицы распространены во всех языках мира. В современном английском языке также функционирует значительное количество сокращений, среди которых, в частности, буквенные инициальные аббревиатуры, алфавитизмы и акронимы.

Политическая ситуация в мире конца 80-х – начала 90-х годов XX столетия обусловила дальнейшее развитие жанра военно-приключенческого романа со значительной долей элементов домысла. Одним из наиболее популярных англоязычных авторов этого направления стал Том Клэнси, тираж произведений которого достиг 15 млн. экз. ещё в 1989 году (по данным газеты *The Washington Post*). «Tom Clancy is the best there is. He is a master» [*San Francisco Chronicle*]; «Tom Clancy has a genius for big, compelling plots, a passion for research, a natural narrative gift» [*The New York Times Magazine*]. Успех ему принесли «Terrific characters...the authentic feel of espionage...a superlative rendering of modern warfare...»; «Clancy...blends the exceptional realism and authenticity that are his hallmarks with intricate plotting, knife-edge suspense, and a remarkable cast of characters» [*The Washington Post*].

Специфика жанра (политика, разведка и контрразведка, боевые действия) требует и особенностей языка произведений, который изобилует сокращениями, характерными для названных выше сфер человеческой активности. В изученных текстах отмечено значительное число сокращений в терминологических системах, в разговорной речи, в сленге, в профессиональных жаргонах. Практика показывает, что сокращения являются одним из наиболее трудных для понимания и перевода элементов иностранных специальных текстов, содержащих специальную лексику. Полное восприятие сокращенных лексических единиц возможно лишь при глубоком понимании предмета, которому посвящен конкретный текст, а также в том случае, когда читающему заранее известно значение используемых в тексте аббревиатур. Сокращения – самый подвижный элемент лексики, поэтому словари сокращений устаревают быстрее, чем другие лингвистические словари. В новейшей литературе можно встретить достаточно сокращений, не нашедших еще своего отражения в существующих словарях. Задачу понимания и перевода сокращений может существенно опростить знакомство с основными закономерностями аббревиации и принципами образования сокращений.

Рассмотрим особенности образования (за основу взята система способов аббревиации, описанная в «Базовом словаре лингвистических терминов» [7: 11]), использования, функционирования в тексте некоторых из них. Выбранные для описания аббревиатуры интересны, по нашему мнению, с точки зрения заложенных в их содержание и приобретаемых в речи прагматических свойств, связанных с социальным, этническим, возрастным, половым, профессиональным и образовательным статусом говорящих и прагматических свойств эмоционального воздействия.

Способы образования аббревиатур

Инициального типа:

а) звуковая:

AWACS – airborne warning and control systems ; NAFTA – North American Free Trade Association; POTUS – President of the United States; FLOTUS – First Lady of the United States ср. с русская-

зычными аналогами: СОН – система оперативного наблюдения; ЗИП – запасное имущество и приборы; КПП – контрольно-пусковой пункт).

б) буквенная:

HMV – Hazardous Materials Vault, USCG – United States Coast guard; USS, TSN, USMC (аналогично хорошо знакомым русскоязычным ВПП; ВДВ; ГРУ ГШ ВС СССР).

Слоговая: SecTreas – Secretary of Treasury; SecDef – Secretary of Defence; OpFor – imposition Force; DefCon – defence contingency (or condition); EmCon – emissions control подобным способом образованы широко употребляющиеся в русском языке зампотех, нафчфин, помдеж).

Слого-словная: Sit Room – situations room; AirCav – air cavalry; FleetEx – fleet exercise (ср. с русскоязычными: комполка, помкомвзвода, Минобороны).

Смешанная: CinCPac – главнокомандующий вооружёнными силами Тихоокеанского региона; COMAIRPAC – командующий ВВС Тихоокеанского региона; здесь же ComSubPac, iomSubAtl (о командующих подводными силами флота разных регионов) и др.; (ср.: начподив – начальник политотдела дивизии, начокр СМЕРШ – начальник отдела контрразведки СМЕРШ).

В силу особенностей организации и функционирования вооружённых сил многих государств к аббревиации смешанного типа стоит, на наш взгляд, отнести и буквенно-цифровые сокращения: 24th Mech (mechanized brigade, division), 10 ACR (air cavalry regiment), «АК-47 etc. (ср. 9 БрСН – бригада специального назначения, 82 ГАЛ РГК – гаубично-артиллерийский полк резерва Главного командования, Т-34). Некоторые из подобных аббревиатур специфичны и не имеют аналогов в русском языке: Е-7 (enlisted man, grade 7), i CW04 (chief warrant officer, grade 4).

Телескопическая: ChiComs – Chinese Communists [1, 2, 3, 4].

Использование аббревиатур Реалии борьбы спецслужб, военизированных формирований разных стран подчёркивает использование автором их аутентичных сокращённых названий: KGB (СССР); DGI (Куба); Stazi (ГДР); BND (ФРГ); М-19, FARC (Колумбия).

Перенасыщенность Земли системами оружия разных про-

изводителей привела к «мирному сосуществованию» в англоязычных текстах аббревиатур из разных языков: МР-5 (нем. Maschinen Pistole): «aimed their МР-5s at the guards» [6:614]; БМП-1 Kill – боевая машина пехоты – 1, командно-штабная; РПГ – реактивный противотанковый гранатомет; ЗСУ – зенитная самоходная установка («MiG's twin 23mm NS-23 cannons» [5:169]; «attached to his armored command vehicle, a BMP-1KSh» [4: 1318]; «Until recently, the RPG-7D had been the standard-issue Soviet light antitank weapon. It traces its ancestry to the German Panzerfaust, and was only recently replaced by the RPG-18, a close copy of the American M-72 LAW rocket»; «I'd like the Sovs to help us identify the PPG lot and shipment»; «The chattering of the M-16s was answered by the louder fire of the AKs» [1: 267, 313, 591]).

В личной беседе с русскоязычным военнослужащим армии США установлено, что принятые в Советской Армии сокращения РПГ (реактивный противотанковый гранатомёт), СВД (снайперская винтовка Драгунова), СКС (самозарядный карабин Симонова) в английской транслитерации RPG, SVD, SKS без перевода и / или объяснения используются при проведении занятий с личным составом армии американской. При этом они воспринимаются как полноценные слова, не как аббревиатуры, чему, вероятно, способствует определённая «английскость» их звукового облика. В ряде случаев, всё же, сокращение может сопровождаться пояснением функции конкретной единицы иностранной боевой техники («truck, preceded by a pair of BTR-70 infantry fighting vehicle» [2: 103]).

Длительное использование аббревиатур может превратить их в полноценное слово. Один из персонажей, полковник Джоунз, для друзей PJ, «the champion of Combat Search and Rescue», так получает свой позывной «Цезарь»: «That was where the colonel got his call sign. C-SAR, in PJ's lexicon, it came out «Caesar» [1: 150]. Русскоязычная аббревиатура «БМП» (боевая машина пехоты) даже получила в английском свой эквивалент в виде неологизма, чего, например, не удалось сделать более сложному для звуковой системы английского языка «ЗСУ»: «Six bimps, ten trucks, five SAM tracks, two radar tracks, and three ZSU-23s» [3\ 1319].

Большинство проанализированных нами аббревиатур – имена существительные, выполняющие в предложении функции подлежащего или дополнения: «In the skies over Hawaii the thundering C-141A was refuelled by a KC-135 tanker»[5: 282], «You got it, sir,» a spec-4 replied» [2: 34].

Авторы «Базового словаря лингвистических терминов» отмечают: «Аббревиатура (сложно-сокращённое слово). Существительное, состоящее из элементов (звуков, букв) или сегментов (слов) слов, входящих в исходное словосочетание или исходное сложное слово... Аббревиация (сокращение). Способ образования существительных... путём сложения сокращённых элементов слов, объединённых в одно сочетание» [7: 11], таким образом ограничиваясь только именем существительным, что, возможно, и справедливо в отношении русского языка. «Советский энциклопедический словарь» приводит более широкое трактование, без акцента на части речи: «Аббревиатура, 1) слово, образованное сокращением словосочетания» [8: 8]; а «Collins Double Book Encyclopedia & Dictionary» вообще не ограничивает процесс только лингвистикой: «abbreviate. To shorten, reduce by contraction or omission» [5: 9]. Выше мы анализировали аббревиатуры–существительные. В тоже время в текстах Т. Клэнси встречаются сокращённые варианты написания и других частей речи, в частности, аббревиатуры адъективного (IFR – infrared; UV – ultraviolet; IV – intravenous) и адвербиального (ASAP– as soon as possible; PDQ – pretty damn quick(ly) характера.

Наше внимание привлекли аббревиатуры глагольного характера, которые, пусть и редко, встречаются в анализированных текстах. Ознакомление с ними может представлять определённый интерес для переводчиков и преподавателей современного английского языка. Так, по окончании боя командир танка докладывает: «We are **RTB** (returning to base, В.Б.) for bullets and gas» [3: 1321]; на вопрос о местонахождении своего командира дежурный офицер 46 отвечает: «Colonel Johns is off TDY. I am under orders, sir, not to discuss his mission or his location...» [1:630]. TDY – temporary detached duty, что по сути есть существительным, тоже время наличие в дальнейшей реплике слов «mission» и «location»

позволяет рассматривать информацию двояко: «Colonel Johns is off doing something» или «Colonel Johns is somewhere», но более предпочтительным кажется третий вариант: «Colonel Johns is off doing something somewhere» (выделенонами, В.Б.). Аналогично: «Three birds are off TDY somewhere or other, sir» [1: 620].

Отметим, что в идиолекте Т. Клэнси аббревиатуры служат не только для называния предметов, явлений, состояний и действий. Язык обладает механизмом, обеспечивающим выбор языковых единиц, соответствующих определенным прагматическим условиям ситуации общения, т.к. целью речевого общения является не только передача информации, но и воздействие на собеседника, управление его поведением. Это обстоятельство используется и в рассматривавшихся нами текстах произведений Т. Клэнси. Появление вариантов и форм сокращений слова вызвано прагматическими потребностями: повторно назвать реалию, дать ей более эмоциональное имя, придать новую компактную форму. Подобное явление может быть обусловлено также потребностью ярче, эмоциональнее передать представление о данной реалии, неудовлетворенностью имеющимися единицами, стремлением к новизне, особенностями языковой системы, и может быть объяснено действием прагматических принципов экономии, эмпазы, эвфемизации и табуирования. Стандартные, искажённые или спонтанно возникшие сокращения создают эффекты и настроения, что значительно оживляет повествование, за счёт не всегда салонной речи героев т сбавляет выразительности языковым личностям, характеризует язык конкретной ситуации и Исторического периода в целом.

Аббревиация часто приводит к разрушению семантического тождества и корневой сщности аббревиатуры и коррелята, поэтому, по крайней мере, в контексте обсуждения идиолекта Т. Клэнси, возможно говорить об образовании нового слова: лексикализации аббревиатур, забвению их внутренней формы, т.е. их дезаббревиации.

Краткость и однозначность боевого приказа, деловитость обстановки его отдания тажает избыливающая аббревиатурами фраза: «Your CAG will get the orders three days from... We will have

a «tech-rep» flown aboard with the weapons... Your BDA cassettes will go to him... You got a B/Nyou can trust to keep his mouth shut?.. The CAG will know that it's a quiet project,.. a Drop-Ex to evaluate a new weapon» (CAG – commander of air group; tech-rep – місiан–ремiан; BDA – bomb delivery assessment; B/N – bombardier/navigator, В.Б.) [1: 308-309].

Скептическое восприятие собственного правительства («bastards») существует параллельно с презрительным отношением к противнику: «Tell me, chief, you still think those bastards don't want war? – «The White House or DPRK?» – Herbert swore. «Dee-Perk. We didn't start this...» [4: 139], («the perks» – искажённая аббревиатура DPRK, the Democratic People's Republic of Korea).

Один из героев серии романов, Кларк, нежелая открыто ругаться в присутствии младшего коллеги, изобретает аббревиатуру REMF: «...some stateside REMF is going to die», которую не может объяснить позже в стрессовой ситуации гибели товарищей: «...an REMF is a rear-echelone motherfucker, one of those useless, order-generating bastards who gets us line-animals killed. And one of them is going to pay for this» [1:591-592].

Персонаж романа «Clear and Present Danger», человек с высоким самомнением (тем не менее достойный, по нашему мнению, включения в число REMF!) считает, что «He had his own duties, one of which was being «a senior administration official», ASAO, as he thought of the title, was his name when he gave off-the-record press briefings...» В рабочем блокноте берущего у него интервью журналиста (уже распознавшего характер этого чиновника) «A Senior Administration Official» was transcribed as ASO'l» (asshole, В.Б.) [1: 408-409].

Солдаты многих армий мира позволяют себе шутить над своим питанием. В Советской это – «сухпай», сухой паёк, у американцев – тоже аббревиатура, но буквенная – MRE («For lunch in field they had to eat MRE packs»; «Rations were the normal MREs»).

Три буквы, в каждой обман: MRE – «Meal Ready to Eat», which was three lies for the price of one» [1: 113, 196]. Качество сухпайки подчёркивает и ещё один вариант расшифровки этой аббревиатуры: «Meals Rejectedby Ethiopians».

Рассмотрим отдельные примеры использования автором аббревиатур, имеющих собственный звуковой образ, сходный с образом полнозначного слова. Так, AWACS – это airborne warning and control system, размещённая на самолёте, что позволяет ей в буквальном смысле быть «недремлющим оком». По написанию и звучанию аббревиатура напоминает слово «awake»;

TOE, table of organization and equipment, организационно-штатная структура, которая при правильном её составлении и комплектовании делает войсковое подразделение крепким и боеспособным. На память приходят фразеологические выражения «to dig in one's toes», «to have one's toes firmly on the ground», характеризующие упорство и твёрдость, стойкость позиции;

TRAM, («Underneath the Intruder, the Target Recognition and Attack Multisensor pod noted the laser dot that was still sixty miles away... its carrier signal was known to the TRAM» [1: 377]); (tram – трамвай; контейнер с оборудованием для целеопределения и целеуказания под штурмовиком «Интрузер» и правда мог иметь большие размеры и неидеальную аэродинамическую форму);

NOAA, National Oceanic and Atmospheric Administration («Data from the satellite was downloaded to NOAA's National Hurricane Center at Coral Gables, Florida, where meteorologists and computer scientists were working as part of multiyear project to determine how the storms began and why they moved as they did» [1:356]). Библейский Ной (Noah) стал известен благодаря описанным выше явлениям природы и их последствиям!

Справедливо можно считать субъективным «прочтение и видение» автором сокращений I-TAC (the Army Intelligence and Threat Analysis Center) как АЙТЕК (high-tech); IVIS (inter-vehicle inform.system) как eye vision, букв: «глаз видит»; GLD – как gold, поскольку дистанционный лазерный целеуказатель, Ground Laser Designator, ну просто золото для войны. Сюда же можно отнести и ASAO – A Senior Administration Official, (assayer), и POTUS, FLOTUS с их кажущимися латинскими корнями potentis для Президента и floга для Первой леди [1].

Совершенно сложным становится оспаривать «говорящий» характер таких аббревиатур, как LID (light infantry division, элит-

ное войсковое формирование армии США, lid – крышка, в прямом и переносном смысле) и SAW (squad automatic weapon – пулемёт, в переводе – пила) [1].

Выделим некоторые наиболее часто встречающиеся в анализируемых текстах значения отдельных буквенных компонентов аббревиатур: A – automatic, anti–, aircraft; C – commander, chief, commanding, counter, center; combat; D – defence, department, deputy, director; E – electronic; M – means, mast; N – national; S – security, safety, submarine, surface, ship, special; W – weapon, warfare; Z – zone (AAA gun, AC – aircraft commander, ASIF – antisubmarine warfare, DCI – Director of Central Intelligence, DDCI – Deputy Dir, DO – Director of Operations, defence official, DOD – Department of Defence, CIC – combat information centre, NSA – National Security Advisor, N10 – National Intelligence Officer, NTSB – Nat. Transportation and Safety Board, SI – special intelligence, DMZ, LZ, DZ – demilitarized, landing, drop zone).

Таким образом, «кратко» – не всегда означает «просто и понятно». Скорее, наоборот, в результате аббревиации из прямых значений и коннотаций нескольких слов зачастую получаем своеобразный сплав, свойства которого не есть простой суммой свойств составляющих его элементов. Мнение о том, что использование сокращений является «порчей языка», авторам представляется необоснованным.

Рассмотренные нами аббревиатуры по сути своей являются терминами, а терминология, в отличие от других частей словарного запаса, развивается и распространяется наиболее быстро. Характерным подтверждением этого обстоятельства есть идиолект Т. Клэнси: аббревиатуры в текстах его романов – реалистические детали панорамы событий, яркие мазки на полотне батальной сцены, воспринимаемой глазами гражданского человека.

Понимание и правильность перевода значения (ситуативных значений) англоязычных аббревиатур возможны только при вдумчивом прочтении текста, тщательном осмысливании явления, знании соответствующего русскоязычного дискурса. Проблема приобретает особенную важность в связи с необходимостью быстрого и качественного донесения до потребителя новинок современной англоязычной литературы и кинопродукции.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. CLANCY, Tom Clear and Present Danger, G.P. Putnam's Sons, New York, 1989, 656 p.
2. CLANCY, Tom Debt of Honor, G.P. Putnam's Sons, New York, 1994, 766 p.
3. CLANCY, Tom Executive Orders, The Berkley Publishing Group, New York, 1997, 1358 p.
4. CLANCY, Tom Op-Center, The Berkley Publishing Group, New York, 1995, 387 p.
5. Collins Double Book Encyclopedia & Dictionary, London and Glasgow: Collins, 1968.
6. Encyclopedia of Language and Linguistics, 2nd edition, Elsevier, 2005
7. Столярова Л.П., Пристайко Т.С., Попко Л.П. БАЗОВЫЙ СЛОВАРЬ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ. Киев: Издательство Государственной академии руководящих кадров культуры и искусств, 2003. – 192 с.
8. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. 2-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1982. – 1600 с., ил.

POINT FORT КАК АВТОРСКИЙ ПРИЁМ*

(на примере произведений Ю. Семёнова)

На прикладах із текстів окремих творів Юліана Семенова робиться припущення про створення та використання письменником творчого прийому, який автори назвали point fort.

Ключові слова: сучасний російськомовний політичний детектив, лексика, акцентуатори тексту, концепт.

The paper describes a specific method by Russian writer Yu. Semenov, which was termed as point fort.

Key words: contemporary Russian political thriller, lexics, text accentuators, concept.

* Олег Семенюк, Виктор Белоус. Point fort как авторский прием (на примере произведений Ю. Семенова) / Олег Семенюк, Виктор Белоус // Научные записки. Выпуск 117. – Серия: Филологические науки (мовознавство) – Кировоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. – С. 119-122.

Предлагаемая статья – часть большой работы по изучению лингвистических и социопсихологических особенностей жанра политического детектива как одного из самых популярных жанров современной мировой литературы. Исследование же современных русскоязычных текстов этого жанра немыслимо без обращения к творчеству Юлиана Семёнова, автора романов «Пароль не нужен», «Бриллианты для диктатуры пролетариата», «Альтернатива», «Третья карта», «Майор Вихрь», «Семнадцать мгновений весны» «Экспансия», повести «ТАСС уполномочен заявить...», на которых формировался читательский вкус целого поколения.

Известные в мире авторы произведений этого направления обязаны своим успехом многим факторам, среди которых и острота сюжета (например, Джон Ле Карре), и харизматичность героев (Фредерик Форсайт), и реальность футурологических прогнозов (Том Клэнси), и своеобычность обстановки действия (Борис Акунин), и многое другое. Значимой составляющей успеха произведений Ю. Семёнова является собственно текст. Автор не идёт по пути упрощения своих текстов с целью привлечения «среднего» читателя, следящего только за развитием сюжета. Тексты Ю. Семёнова характеризуются богатой лексикой и достаточно сложным синтаксисом, что позволяет ему создавать объёмные образы героев, глубоко и выразительно выписывать события. Чтобы оценить мастерство автора как художника слова, в его тексты необходимо вчитаться, погрузиться в них, воспринимая как музыку.

Сравнение текстов Ю. Семёнова с музыкальными произведениями позволяет продолжить и использование им приёма выделения разрядкой ключевых слов в качестве своеобразных акцентуаторов текста, «точек силы» или «сильных точек» (по-французски *points forts*). Выделенные автором слова звучат как синкопы в джазовой музыке, подчёркивающие её основную тему и придающие мелодии некоторую неожиданность. Сразу оговоримся, что речь идет не просто о банальном техническом приеме шрифтовой или графической *разрядки*, который часто используется в издательской практике как средство привлечения

внимания к названию, слову, термину. Используя термин *points forts*, мы подчеркиваем факт соединения вербальных и невербальных составляющих в единице художественного текста.

Рассмотрим, например, использование приёма *point fort* при создании образов отдельных персонажей: «...Генерал-лейтенант Фёдоров стал чекистом, когда ему исполнился двадцать один год. Молодой радиоинженер уехал добровольцем в Испанию, работал там с легендарными дзержинцами-контрразведчиками, учился **р е м е с л у** у Григория Сыроежкина, а когда началась война, стал **а с о м** радиоигр против абвера и гестапо; сотни гитлеровских агентов были схвачены и обезврежены благодаря работе той службы, которую возглавлял Фёдоров. Потом борьба с буржуазными националистами, разгром бандеровцев, выявление затаившихся гитлеровских прихвостней, **с р а ж е н и е** с союзниками за выдачу фашистских палачей, перебежавших за океан в поисках новых хозяев. Потом, в конце сороковых годов, началась его работа против шпионов, которых начали засылать американские разведорганы. **Б р и т в е н н о** мыслящий, стремительный, но при этом спокойный»... [1: 19]. Противопоставление прилагательных стремительный – спокойный носит несколько оксюморонный характер, однако именно благодаря этому выразительнее воспринимается постоянная готовность героя к действию. Определённая схематичность и метафоричность описания генерала Фёдорова объясняется заказным характером повести.

Проанализируем ещё один образ: «...Пол Дик, корреспондент семи провинциальных газет, лауреат премии Пулитцера в прошлом, суперрепортёр отчаянной храбрости; тридцать три года назад поджарый красавец, спортсмен, а сейчас потухший, перегарный, **с т а р ы й**» [1: 19]. Схема построения образов в обоих случаях одинакова: набор номинативов (контрразведчик, агент, борьба, репортёр, спортсмен и т.д), затем – прилагательные (стремительный, перегарный). На наш взгляд, заслуживает внимания и фоносемантика слов, ключевых для образа американского репортёра: сочетания букв (**корреспондент, лауреат, суперрепортёр, храбрости, поджарый красавец, спортсмен**)

звучат звонко, раскатисто, оптимистично. В двух же последних словах цитируемого отрывка ударные гласные корня (перег-а-рный, с т -а- р ы й), как бы растягивающие слова, оставляют пессимистическое ощущение.

Выделенные автором слова, *points forts* обоих цитируемых отрывков текста, с одной стороны, выразительно подчёркивают отношение автора к персонажам, с другой – откровенно предназначены для создания такого же мнения об этих людях и у читателя.

Ю. Семёнов не злоупотребляет этим приёмом: иногда авторской разрядки не встретишь на протяжении нескольких страниц, иногда же на одной странице – по несколько *points forts*. Привыкший к наличию в тексте выделенных автором ключевых слов читатель, не встречая их, начинает внимательнее анализировать текст и самостоятельно выделять важные, по его мнению, слова. Это, несомненно, способствует улучшению взаимопонимания между автором и читателем, более глубокому восприятию литературного произведения.

В текстах повести «ТАСС уполномочен заявить...», романа «Экспансия» Ю. Семенов часто выделяет термины, используемые сотрудниками спецслужб: «с е т ь»; «о б о р у д о в а т ь техникой»; «с х е м а подозрения» [1: 7, 16, 42] «адреса в Касселе и Гамбурге – м а я к и»; «поскольку вы меня в о д и т е, судя по всему не первый день»; «позвонил своему американскому к о н т а к т у» [2:11-12].

Автор использует *points forts* и для объяснения некоторых особенностей специфики работы контрразведки, применяя, в данном примере, антонимы: «разведка не будет вести в течение года р а д и о м о н о л о г. Существует обратная связь – человек, о котором мы не имеем ни малейшего представления. Это д и л о г, оживлённость которого, как мы имели возможность убедиться, зависит от напряжённости, усиливающейся ныне на африканском континенте...» [1: 46].

В тексте повести «ТАСС уполномочен заявить...» находим примеры авторской разрядки целых предложений, особенно если они означают достаточно серьёзный поворот сюжета: «Можно утверждать, что покойная д о в в е д е н и я в о р г а н и з м

неизвестного препарата была абсолютно здорова» [1: 65], «...Письмо это Славин, однако, не получил – был арестован службой генерала Стау» [1: 94].

Points forts Ю. Семёнова срабатывают в текстах не только как денотаты – они выходят за пределы словарного лексического значения, становясь посредниками между словом-репрезентантом и экстралингвистической действительностью. Специфика произведений Семёнова в особенности и жанра политического детектива вообще – в широком злипулировании фактами и событиями, наличии множественной системы персонажей, оптировании в текстах шифротелеграмм, газетных материалов, речей политических и религиозных деятелей и т.п. Подобные сложности в архитектуре произведения предполагают необходимость наличия единой логической нити, позволяющей пройти эти лабиринты авторской мысли, прочувствовать и воспринять основное послание произведения. Широкое использование концептуализированных понятий способствует созданию стоящей над собственно текстом системы этимологических и ассоциативных связей, в которых и заключается авторский замысел, мессидж текста.

Тексты произведений Ю. Семёнова содержат примеры выделения автором *points forts* для создания картины синхронного события, сиюминутного и/или одномоментного действия: «в деревню тихо **в ползли** командос»; «он же марионетка, он **сделан**» [1:3]; «**Полплавающие** потянулся к Славину» [1: 21]; «Вы тогда могли **рвануть** и в Париж, и в Рим... – **Могли? Или рванули**» [1: 20]. Глагольные формы удачно используются не только для характеристики действий, но и служат для дополнительной коннотации образов («змеиность» командос, ограниченность и предсказуемость марионеточного правителя). Номинативы же просто синхронны: «Парамонов – **передатчик информации**» [1: 19]; «**тащат нас к грани кризиса**» [1: 24]; «**руководство и непосредственно участие в деле**» [1: 25].

Отдельные авторские *points forts* вырастают до уровня доминирующего в тексте понятия, например характерных для пери-

ода «холодной войны» политических клише об агрессивности империализма и миролюбивой внешней политике СССР: «*Они же начинают первыми, о н и – дома ли, здесь ли – п о д к р а д ы в а ю т с я* к тем проблемам, которые составляют предмет государственной безопасности» [1: 11]; «*Перед началом войны во Вьетнаме выступления американской дипломатии были такими же. Сценарий н а г н е т а н и я* у них разработан точный... они это слишком *н а ж и м и с т о* делают» [1: 23].

Одной из особенностей концептуального понятия является его этничность, обусловленность спецификой национального сознания народа, превалирующими в конкретном людском сообществе взглядами и убеждениями. Практически всем советским людям были хорошо знакомы слова песни: «...*Мы – мирные люди, но наш бронепоезд стоит на запасном пути!*» Страна по определению не могла быть агрессором, газеты пестрели штампами «мирные инициативы» и «мирное сосуществование», правда, словосочетания типа «силы мира», «гарант мира во всём мире» не давали забыть о наличии на запасном пути соответствующим образом снаряжённого бронепоезда.

Этот своеобразный концепт миролюбивости выразительно просматривается в тексте повести «ТАСС уполномочен заявить...», становясь сквозным и практически ключевым для этого произведения. Встречаем только несколько примеров использования автором *points forts* в качестве обозначения ядра концепта («условием были *м и р н ы е* переговоры» [1: 3]; «*вы ощущаете м и р н о с т ь?*» [1: 9]), однако Ю. Семёнов умело создаёт и соответствующее концептуальное поле: «...*В Шереметьево Константинов и Славин приехали ночью; пахло полынью; казалось, что вот-вот затрещат цикады*» [1: 9]). Номинативы «ночь», «полынь» создают картину русской степи, широкой, раздольной, вольной, символа души народа. Образ достаточно дихотомичен, особенно если вспомнить слова известной песни о том, как «в той степи глухой умирал ямщик». «Цыкады» – насекомое, далее ассоциируемое с экзотическими краями, куда и улетает с опасной миссией один из главных героев повести Славин, и где могут вполне реально «затрещать» не только цикады и разные там сверчки, но и выстрелы.

Использование автором *point fort* «прикосновение» с его собственным концептуальным полем помогает создать осязаемый образ Родины: *«Они сели за столик; народа было немного; две молоденькие официантки говорили о том, что ехать на Рижское взморье рано еще: дождит, море холодное, хотя песок за день прогревается, мягкий, нежный, как прикосновение, и можно гулять по пляжу, вдыхая пряный сосновый запах, а загар лучше, чем на юге, дольше держится... Константинов посмотрел на Славина, улыбнулся»* [1:9].

«Официантка поставила перед ними кофе, спросила:

– Куда летим?

– В Болгарию, – ответил Славин. – Там море прогрелось.

Зато песка нет, – сказала официантка, – а теплый песок важнее моря, прогрев дает на всю зиму, тепло хранит... Я в прошлом году в Румынии отдыхала, хорошо, конечно, только песка нет, камни...» [1:9]. Для официантки родина ассоциируется с хранящим тепло всю зиму песком, герои же произведения видят этот образ по-своему, через *point fort* «мирность»: *«Константинов посмотрел ей вслед, покачал головой, сказал задумчиво:*

– Все-таки время – категория совершенно поразительная, Виталий Всеволодович... Вы ощущаете мирность?

– Теплый песок пляжа и запах сосен, – повторил Славин. – Красиво, но при чем здесь категория времени? Не вижу связи» [1:9].

Таким образом, позволим себе утверждать, что используемый Ю. Семёновым приём использования *points forts* даёт автору возможность акцентировать внимание читателя на ключевых словах. Эти «точки силы» в большинстве случаев выделяют своеобразные концептуальные понятия и становятся основой для построения вокруг них смыслового поля, усиливающего воздействие текста на читателя.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Семёнов Ю.С. ТАСС уполномочен заявить.... – М. : Художественная литература, 1980. – 112 с.
2. Семёнов Ю.С. Экспансия. – М. : Художественная литература, 1986. – 74 с.

МАРКЕТИНГ И ЛИТЕРАТУРА: ГЕРОЙ ФЛЕМИНГА КАК БРЕНД*

Маркетинг – нечётко очерченная область человеческой деятельности в пределах таких научных дисциплин, как экономика, менеджмент, изучение организаций (Котлер, 2003).

Природа маркетинга неоднозначна: прежде всего его рассматривают как функциональную часть каждой фирмы или организации, такую, как, например, управление, бухгалтерия, производственный отдел и т.п. Он расположен внутри организации (выполняет внутренние функции).

Во-вторых, маркетинг есть тот процесс, который связывает с фирмой её внешнее окружение: клиентов, потребителей, другие фирмы. Это предполагает, что маркетинг выполняет и внешние функции.

В-третьих, маркетинг имеет отношение к методам и процессам продажи товаров, услуг и прочей деятельности клиентам в широком смысле этого слова, используя для этого тексты, образы, знаки, а также убеждение, равно как и обман.

Организационная сторона маркетинга – его внутренние и внешние функции – интересна своей семиотикой, поскольку использует модели, артефакты, искусственно создаваемые структуры.

Психологическая же сторона – коммуникации и перспективы передачи товара – сближает маркетинг с психологией, менеджментом, теорией коммуникации. Здесь интересен способ рекламирования товаров и их передача от организации к потребителю с использованием знаков, символов, картин и образов. Характеристики этих понятий есть основами семиотики.

Основной характеристикой организации, фирмы есть то, что она работает ради прибыли. Фирма не может долго существовать без потребителя, поскольку её основная задача – связать товар или услугу с потребителем.

До 1990-х годов любой реальный маркетинговый план обязан был опираться на концепцию «4 Р» (Product, Price, Promotion, Place) (Котлер, 2003).

* ©Віктор Білоус. Есей, публікується вперше.

В последнее же время в маркетинговом мышлении и менеджменте произошли характерные изменения: переход от элементарной передачи товара к построению и развитию отношений с потребителем. Подобная политика, называемая «defensive marketing», нацелена на получение больших прибылей. Потребитель становится лояльным потребителем после того, как связь с ним стала прочной. Для этого важны частые и хорошо подготовленные контакты с потребителем. «Рынок продавца» 1960-х сменился в 1990-х «рынком покупателя», поэтому сегодня продавцы нацелены на улучшение способов «привязки» своего потребителя.

На 1 съезде советских писателей в 1936 году живой тогда ещё классик пролетарской литературы Максим Горький назвал коллег по перу «инженерами человеческих душ». Термин прижился и долго существовал в разных стилях, однако в последние 20–30 лет над ним стали иронизировать и даже откровенно посмеиваться журналисты, критики и некоторые модные авторы. Нам не приходилось слышать о съездах западных писателей, однако «инженерный процесс» по отношению к человеческим душам имеет место и в «свободном» мире. Разница только в том, кто разрабатывает «чертежи» проектируемой души.

Вряд ли стоит спорить о том, что литература (и у нас, и у них!) давно перестала быть только искусством «belle lettres», превратившись в разновидность товара. Как специфический товар, литература конкретного жанра с одной стороны нуждается в своём потребителе, с другой – формирует этого потребителя и «привязывает» его к себе. Так формируется бренд жанра и / или стиля. Исследователь маркетинга А. Буланов считает, что «современный брендинг, как на сваях, построен на нескольких устойчивых догматах. У потребителя есть потребности, эти потребности нужно удовлетворять. Для того, чтобы потребители могли отличать одни товары и услуги от других, товары каким-то образом маркируются. Когда торговая марка в сознании потребителя приобретает устойчивые очертания и ассоциируется с определенными характеристиками товара, эту совокупность представлений мы и называем брендом» [1:191]. Литература жанров «action», «thriller» брендом стала давно, а имена авто-

ров и их героев вошли в глоссарий образованного человека XX и XXI столетий.

Не претендуя на открытие в сфере маркетинга, отметим, что потребителями литературы как специфичного товара выступают и отдельные граждане, и государство. Товар есть средство удовлетворения потребностей. Экономист А. Маслоу различает потребности первичные (выживание, безопасность и защищённость) и вторичные – потребности в контактах, в самоутверждении, в самореализации. Его коллега Д. Баркан дополняет классификационные признаки потребностей такими чертами, как специфика, альтернативность, глубина проникновения в общественное сознание. Эти положения, на наш взгляд, полностью применимы к «литературному товару». Кроме того, будучи реализованными, они в какой-то мере обеспечивают государству и первичные потребности, связанные с его, государства, выживанием, то есть в определённой степени помогают, пусть косвенно, решать проблемы защиты страны и её безопасности. Создавая образ врага, рисуя противостоящую ему сильную личность, героя-патриота литература жанра «action» формирует систему ценностей у молодёжи своей страны, готовит её к борьбе с противником, имя которого будет названо людьми, контролирующими «инженеров человеческих душ». «Характеристики бренда, которые известны потребителям и благодаря которым он осуществляет свой выбор в пользу бренда, бывают рациональными и эмоциональными. Эти характеристики (собственно то, что потребитель знает и думает о бренде) можно целенаправленно формировать, изменять и вообще всячески влиять на них посредством коммуникации» [1:192].

Условно говоря, вся наша жизнь – рынок, а мы в его системе – коммуниканты, постоянно принимающие и передающие информацию, «messages» как ныне модно выражаться. Среди этих «мессиджей» и сведения о скидках на стиральный порошок, и статистика «свиного» гриппа, и описание ущемлений демократии в какой-нибудь молодой стране, и возмущение действиями пиратов Африканского Рога и многое (очень разное) другое. Часть этой информации воспринимается нашим разумом и служит ос-

новой принятия решений (купить «Тайд», пройти вакцинацию), почти вся она воздействует на эмоциональную сферу, формирует нашу аксиологию и, в конце концов, тоже способствует формированию решений (уехать добровольцем в Иностраннный легион, провести демонстрацию у посольства Сомали).

На послевоенном литературном рынке не случайно возник в качестве производителя и продавца Ян Флеминг и созданный им товар по имени «Бонд, Джеймс Бонд». Ситуация в мире характеризовалась резким обострением отношением между бывшими союзниками по антигитлеровской коалиции, присутствием атомного оружия, локальными вооруженными конфликтами. Реальностью стало очередное военное противостояние в Европе, стали забываться миллионы жертв боёв, концлагерей, голода и лишений. Западу (как, впрочем, и Востоку!) понадобился образ коварного врага и светлый лик борца с ним. Из множества появившихся для удовлетворения этой потребности литературных опусов конкуренцию выдержали романы о Джеймсе Бонде. Их успеху способствовали несколько факторов: автор – офицер разведки во время Второй мировой войны, герой – офицер флота Её Величества, сюжеты, несмотря на сказочность, увлекательны, в текстах достаточно юмора и иронии. Воздействуя на умы и сердца, Бонд стал не только литературным брендом: возникла масса потребительских товаров с логотипом «007». Вклад кинематографа в визуализацию героя неоспорим, хотя и неоднозначен.

Джеймс Бонд вошёл в сознание потребителей этого литературного продукта как бренд. Степень увлечённости им показывает, что под данным брендом можно продавать товары и в других категориях (мы встречаем типаж борца за ценности западной демократии в фильмах Сигала, Ван-Дамма), можно расширять линейку товаров в рамках удачного бренда (именно так возникли и приобрели популярность герои книг Форсайта, Ле Карре).

Классика «брендостроительства» предполагает, что сначала рациональные, а затем эмоциональные характеристики бренда определяют его выбор потребителем. Последующей задачей есть установление долговременных отношений бренда с потребителем на основе наличия у бренда набора качеств, черт и ценно-

стей понимаемых, принимаемых и разделяемых потребителем. Чем проще и односложнее мир – тем проще решается эта задача, в современном же мире перемен в среде и людях выстроенный традиционным метод бренд теряет гибкость, утрачивает шанс на стабильность и постоянство отношений со своим потребителем. Дискретность и разнообразие современного рынка делает проблематичным применение традиционных методов создания литературного бренда, однако некоторые приёмы доказывают свою непреходящую эффективность. Среди использованных Яном Флемингом ценностей назовём идеалы западной демократии и необходимость сохранения мира, среди качеств и черт героя (читай «бренда»!) – привлекательность типичного англосакса, амбивалентное (как рыцарское, так и потребительское) отношение к женщинам, постоянная привязанность к одним моделям машин, часов, оружия. Бонд и исключителен, и типичен, что привлекает к нему читателей и почитателей, делает желанным образцом для подражания представителями разных поколений. Враги Бонда – общие враги Запада, его союзники – сторонники демократии. В большинстве романов о супергерое выразительно подчёркнута эффективность оси сотрудничества между Великобританией и Соединёнными Штатами Америки.

В то же время необходимо признать, что в сознании потребителя происходят изменения, и перемены эти иногда могут наступить так быстро и так неотвратно, что вещи, которые для него были статичной правдой ещё сегодня, уже завтра могут поменяться, при этом – не обязательно логично. Главная причина этого кроется в усложнении аудитории: многое для неё ещё недавно было устойчивым, однозначным и понятным, а теперь она разделилась на массу групп, каждая со своим мнением и оценкой ситуации. Для удачной продажи им литературного бренда необходимо тщательное изучение динамики потребительских симпатий.

Представления людей об окружающем мире меняются сегодня с калейдоскопической скоростью, и новые точки зрения не обязательно полностью замещают собой предыдущие. У потребителя сейчас может существовать больше одного ответа на один и тот же вопрос, и все они будут искренними. Дробление

потребителей на мелкие группы создает большие проблемы при разработке позиционирования бренда. Распылять усилия по нескольким направлениям сразу трудно и нерационально дорого. Попытка же найти общие интересы у совершенно разных групп, опираясь на прямолинейное стремление удовлетворить разнообразные потребности одним и тем же литературным товаром, приводят к созданию безликой и необыкновенно банальной коммуникации. Поэтому основной задачей сейчас является исследование групп читателей-потребителей и отношений между ними с целью выбора ядра целевой аудитории, на которой можно сосредоточить усилия по продвижению бренда.

«Выстраивание и корректировка основных атрибутов бренда уже довольно давно основываются на двух главных догматах современного маркетинга – отстройке и фокусировке. Отстройка – это формирование набора значимых для потребителей характеристик, который отличает этот бренд от остальных. В идеале желательно найти уникальные характеристики, которые присущи только этому бренду, и жестко закрепить их в сознании потребителя, связав со своим брендом. Фокусировка – стремление сконцентрировать внимание потребителя на ключевых характеристиках бренда, чаще всего с целью фиксирования в восприятии потребителя жесткой связи между определенными потребностями и способностью товара под этим брендом их удовлетворять. Фокусировка считается особенно важной при разработке предложения, которое должно быть однозначно трактуемым и предельно понятным (*single minded proposition*). Именно отстройка и фокусировка лишают отношения потребителя и бренда гибкости» [1: 197-198].

Приведенное выше утверждение об утрате гибкости, возможно, и правильно по отношению к товарным брендам, однако интересующий нас бренд литературный, кажется, только выигрывает в результате отстройки, закрепляющей уникальность характеристик жанра политического детектива, и фокусировки – внушения читателю уверенности в том, что его потребности в остросюжетном чтиве, потокающем его, читателя, убеждениям и вкусам, будут гарантированно обеспечены.

В создание устойчивых представлений читателя-потребителя о литературном бренде компаниями-издателями вкладываются огромные средства. «В то же время современное общество ежедневно подвергает сомнению ценность устойчивых представлений о чем бы то ни было. Все уменьшается уверенность в том, что людям вообще нужны сколько-нибудь устойчивые представления. Более того, в быстро меняющемся обществе любые устойчивые представления начинают напоминать гирю на ногах и делают человека менее адаптивным. Если обстоятельства изменились, а представления остались прежними, картина мира утрачивает реалистичность» [1: 197], привычные действия в новой ситуации дают неадекватные результаты. Вследствие этого человеку рано или поздно приходится трансформировать свои представления и приводить их в соответствие с окружающим миром, что приводит к нарушению взаимоотношений со знакомыми понятиями и объектами. В таком случае литературный бренд изменяет порядок и стиль подачи информации, приспособляясь к изменяющимся или новым потребностям своего потребителя. Так возникли романы бондовской серии о сотрудничестве 007 с КГБ, о их совместной борьбе против транснациональных злодеев; прослеживается изменение политической позиции Тома Клэнси, автора серии романов о Джеке Райане.

Активность и масштаб изменений в окружающем нас мире иногда пугают, поэтому стремление скрыться от наступления перемен, уйти от них, перенестись в мир, в котором их не существует, становится всё сильнее. Эта тенденция получила название «эскапизм» от английского to escape – «бежать, скрываться». Среди радикальных стратегий ухода от окружающей действительности – алкоголь, наркотики, всевозможные транквилизаторы, антидепрессанты и снотворное или просто физическое бегство в деревню или за тридевять земель. В снижении стрессового давления окружающего мира и отдалении от него уверенно помогает чтение книг – занятие, полностью поглощающее внимание и потому рассматриваемое нами как едва ли не самое распространенное проявление эскапизма.

Политический детектив, как и разнообразная литература в

жанре «фэнтэзи», имеет свойство не только переносить человека в создаваемую им квазиреальность, но и оставлять там после прочтения книги. «Толкиенисты» (поклонники книг Джона Толкиена) и любители кельтской субкультуры многочисленны, но так же плотны ряды любителей бондианы, поклонников Ле Карре, Форсайта, Семёнова. «The Ryanverse», серия романов Тома Клэнси о Джеке Райане, представлена своему любителю уже не только книгами, но и фильмами, и компьютерными играми. Подобная литература «с последствиями» – своеобразный портал для перехода в другую реальность для расплодившихся эскапистов.

Уменьшить ироническую составляющую данного утверждения можно только признав, что политический детектив в исполнении подлинных мастеров жанра становится не только формой эскапизма, но и способом моделирования и прогнозирования окружающей действительности. Футуро-реалистические сюжеты Клэнси скорее реалистичны, они построены на объективно существующих в мире политических и экономических отношениях, на результатах творческого прогнозирования перспектив их развития.

МАЙОРЫ ХОЛОДНОЙ ВОЙНЫ*

**(Пронин и Бонд, причины долгой жизни героев
приключенческой литературы)**

Чапаев и Штирлиц хорошо знакомы нынешнему поколению как герои анекдотов. Майору Пронину, тому самому, чьи «строгие серые глаза внимательно следили за врагом из унитаза», меньше повезло с продолжительностью литературной жизни. Книги «Библиотеки военных приключений», одним из персонажей которых был этот бдительный чекист, потеряли свою популярность к середине 60-х годов прошлого столетия. Ровесник же

* © Віктор Білоус, Вікторія Білоус. Есей, публікується вперше.

Пронина Бонд, офицер флота Её Величества королевы Англии, имеющий звание «коммандер» – капитан 3 ранга, соответствующее армейскому майору, «жив» и популярен до сих пор.

Подобные примеры литературного творчества были вызваны к жизни политическим, экономическим и военным противостоянием периода «холодной войны». Перед писателями обеих враждующих сторон возникла (или была поставлена!) задача создать образы борцов за соответствующие идеалы. Советские «инженеры человеческих душ» трудились по методу социалистического реализма, разработка теоретических основ которого «была существенно замедлена. Отбрасывался диалектический момент, из-за чего он стал трактоваться односторонне – как воспевающий, прославляющий, акцентирующий только на позитивном. Метод был превращён в официальную доктрину, признавалась только такая «идейность», которая поддерживала предлагавшиеся ею «линии», отход от которых считался недопустимым и вредным, квалифицировался как «безыдейность» [1:10–11].

Метод «реализма капиталистического» пока в литературоведении неизвестен, но представляется возможным сказать, что авторы с противоположной стороны фронта «холодной войны» также грешили откровенным воспеванием и прославлением своей политико-экономической формации. Несмотря на закрученность сюжетов, экзотичность персонажей и мест действия, обязательность победы «наших», заказные произведения в большинстве своём всё-таки страдали внутренней бледностью, одномерностью и невыразительностью.

Так почему же проиграл именно Пронин? Одна из причин, на наш взгляд, в множественности функций литературного произведения. Как отмечает О. Семенюк, «художественные произведения выполняют и определенные социальные функции. В частности – они «корректируют» общественное поведение, отражают и хранят наиболее важные нравственные, эстетические и др. идеалы общества, личности, эпохи» [4:8]. Романы о майоре Пронине в определённой степени отражали идею Сталина об обострении классовой борьбы по мере продвижения общества к социализму, настраивали советский народ на противодействие

внешнему врагу (а США и НАТО и не скрывали своих агрессивных намерений!), призывали ко всеобщей бдительности, пропагандировали советский образ жизни. Они описывали мораль и нравственность как классовые понятия, восхваляли личность как винтик тоталитарной машины, замалчивали общечеловеческие ценности.

Литературовед В. Марко считает, что «изображённое в произведении «оживает» только благодаря воображению читателя, благодаря соединению его опыта с зафиксированным в тексте опытом автора. Потому в воображении разных читателей возникают разнящиеся образы и картины, изображённые в одном и том же произведении» [3:12].

Читательскую аудиторию подобной литературы проиллюстрирую на собственном примере. Читиво о «майорах прониных» мы с ровесниками буквально проглатывали, а на переменах бурно обсуждали, при этом помню, как скептически улыбался по адресу этих опусов отец, прошедший всю Великую Отечественную. Романы Флеминга о Джеймсе Бонде попали мне в руки в 1970 году во время первой командировки за рубеж. Читались они тогда тоже взахлёб, хотя я был уже повзрослее и сумел почувствовать определённую ироничность автора по отношению к герою и его подвигам.

Ни Бонд, ни Пронин не пользовались вниманием людей с определённым жизненным опытом, что и понятно. Пронину повезло ещё меньше: бредившие героем мальчишки повзрослели и столкнулись с реалиями страны, на страже которой стоял доблестный майор. Мальчишки с удивлением узнали о цифрах потерь в войне, о приказе 227 и штрафных батальонах, о лагерях и «Трудовой армии», услышали правду о блокаде Ленинграда, обороне Одессы и Севастополя, о партизанском движении.

«По мнению литературоведов, любое произведение, независимо от объёма и жанра, ...представляет собою целый мир, который мы называем художественным... Когда же говорим о правдивости произведения, то имеем в виду то, что оно есть специфической формой воплощения той правды о мире, о человеке и о себе, которую открыл писатель и в которую поверил

читатель» [3:12]. Верившие в мир Пронина мальчишки, повзрослев, поняли, как ловко их провели. Пронин умер при столкновении его лживого мира с неприглядной правдой реальной жизни.

Но почему же до сих пор популярен Бонд? Его «отец», Ян Флеминг, умер почти полвека назад. За это время романы о капитане 3 ранга ВМС Великобритании, непобедимом агенте 007 издавались множество раз, другие авторы продолжили летопись подвигов героя. О количестве фильмов Бондианы и говорить не приходится! Да, Время – судья неподкупный, объективный, строгий, но должны быть ещё причины такой популярности. К ним можно отнести и показные сложности сюжетных перипетий, и несомненную харизматичность героя, и читабельность текстов, но главное всё-таки то, что герой не только борется с конкретным носителем зла, но и отстаивает общечеловеческие ценности. Литературные и кинематографические создатели агента 007 в последнее время акцентируют внимание читателя и зрителя на идее защиты идеалов открытого общества. Идеологическая борьба ею и остаётся, однако даже В. Ленин считал, что интересы общественного развития выше классовых интересов пролетариата [2:212].

Распад Советского Союза и созданного им социалистического лагеря стал результатом борьбы США и стран Запада за руководящую роль в мире, проводившейся в том числе и под флагом утверждения общечеловеческих ценностей. Исчезновение государственного образования, называвшегося американцами «империя зла», во многом нарушило баланс политических сил в мире. Нарушило, но не ликвидировало: набирают вес Япония, Китай, Индия, страны Юго-Восточной Азии. Это явление – одна из причин появления в произведениях о Бонде представителей не европеоидной расы в качестве противника.

Рост политического и экономического могущества названных выше стран и регионов, распространение теории и практики терроризма, расширение торговли оружием и наркотиками вызывает серьёзную озабоченность со стороны США и развитых государств Европы. Художественная литература не могла не отреагировать на эти изменения мирового порядка: Бонд не вечен.

Характерним прикладом стало творчість Тома Клэнсі (США), особливо серія його романів о Джеке Райані (Клэнсі знайом нам по книжках (і фільмах) «Ігри патріотів», «Охота за «Красним Октябрём»).

Аналізу творчості Тома Клэнсі присвячені наші далішні дослідження.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Ключек Г.Д. У світлі вічних критеріїв (Про систему критеріїв оцінки літературного твору). – К.: Дніпро, 1989. – 221 с.
2. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т.4.
3. Марко В.П. Стежки до тайни слова: Літературознавчі й методологічні студії. Навчальний посібник. Для студентів філологічних спеціальностей. – Кіровоград: «Степ», 2007. – 264 с.
4. Семенюк О.А. Язык эпохи и его отражение в сатирико-юмористическом тексте. – Кіровоград: РИЦ КГПУ ім. В.К. Винниченко, 2001. – 368 с.

ПЕРЕКЛАДАЧ, ТОЛМАЧ, ІНТЕРПРЕТАТОР?*

(Питання перекладу як чинник взаємодії культур)

Безумовно, державницьке рішення Конституційного суду країни щодо обов'язкового перекладу або дублювання фільмів українською спрямоване на удосконалення нашої мови та її поширення в ужитку. Подібні рішення ухвалювались і раніше, тому перекладачі вже мають певний досвід та доробок такої діяльності.

Безумовно, державницьке рішення Конституційного суду країни щодо обов'язкового перекладу або дублювання фільмів українською спрямоване на удосконалення нашої мови та її поширення в ужитку. Подібні рішення ухвалювались і раніше, тому перекладачі вже мають певний досвід та доробок такої діяльності.

* © Віктор Білоус, Вікторія Білоус. Есей, публікується вперше.

Однією із перешкод при перекладі є питання передачі реалій життя чужої країни. Позитивним, на наш погляд, є приклад вдалого перекладу аббревіатури С.О.Р. («*citizens on patrol*») із фільму «Поліцейська академія». Фонетичний та буквенний образи її ідентичні до англійського слова «сор» (на жаргоні – «поліцейський»), тому натяк на те, що громадяни при їх залученні до охорони порядку стають подібними до справжніх поліцейських, дуже прозорий. Слово «коп» завдяки значній англізації сучасного українського мовлення увійшло й до нашої мови. Перекладач до ладу використав його як аббревіатуру з розшифровкою «*квартильна охорона порядку*», урахувавши той факт, що в нас у країні існують квартальні комітети як низові органи самоврядування, однією з функцій яких є й охорона громадського порядку. В такий спосіб авторові перекладу вдалося поєднати реалії двох мов за рахунок влучно підбраного ним україномовного не просто лексичного, а й лінгвокультурного еквіваленту.

Та, на жаль, навіть побіжний аналіз текстів перекладу та титрів до фільмів дає значну кількість прикладів прикрих помилок при спробах передачі відносно простих лексичних одиниць. У тій самій «Поліцейській академії» звучить фраза: «злочинців було затримано й передано в руки юстиції». Це типова невдала калька, оскільки англійське слово «*justice*» має значення «справедливість, правосуддя, *юстиція*», а вираз «*to bring somebody to justice*» (буквально – «привести когось до правосуддя») відповідає українському «віддати до рук правосуддя; притягти до суду» [1:419; 2:322].

Не найкращим варіантом можна назвати такі приклади перекладу, як «група виконує *диверсійне* завдання», «запланувати *диверсію*», коли насправді йдеться про відволікаючий маневр, про відвертання уваги супротивника. Для україно/російськомовного реципієнта тексту термін «диверсія» – це «1) Підривні дії (підпали, руйнування тощо), що їх здійснюють агенти іноземних, ворожих даній країні держав або класово ворожих організацій з метою завдати шкоди її воєнному й економічному потенціалу, а також морально-політичному станові населення», і тільки потім – «2) Військова операція, що здійснюється з метою відвер-

нути сили і увагу противника з головного напрямку воєнних дій» [3:208]. В англійській мові іменник «diversion» («лат. *diversio* – відхилення, від *diverto* – прямую в інший бік» [3:208]) походить від дієслова «*to divert*» зі значеннями «1) відводити; відхиляти; 2) відволікати (увагу); 3) забавляти; розважати» [1:231], тому «diversion» – «1) відхилення; 2) відволікання уваги; 3) розвага;.. 5) *військ.* відволікаючий маневр; демонстрація» [1:231]. Заради об'єктивності зазначимо, що «The Oxford Russian Dictionary» містить для цього слова і значення «диверсія», але не як головне («2. *mil.* диверсія») [2:171]. Слову ж «диверсія» у нашому його сприйнятті та розумінні в англійській мові краще відповідає запозичене з французької «sabotage», яке зі схожим значенням використовується і в українській та російській мовах.

В одному з фільмів про піратів Карибського моря на капітанському мості судна, що бореться зі штормом, звучить команда: «Helm to port!», яку невідомий нам хвацький хлопець за кадром перекладає як «Курс на порт!» Контекстуально для неуважного глядача це звучить досить правильно: у шторм порт надійніший за відкрите море, але перекладач повинен знати, що у лексиконі моряків та авіаторів «starboard» – «правий борт» [2:599], «port» – «лівий борт» [2:459], «helm» – «кермо, штурвал, румпель» [1:361; 2:274], тому «Helm to port!» – це таке просте, зрозуміле й знайоме з дитинства «Ліво на борт!» [1:583].

Морякам взагалі не таланить з перекладачами. Один дуже відомий агент секретної служби Англії – офіцер флоту Її Величності, має військове звання «commander», що відповідає нашому флотському «капітан третього рангу» або армійському «майор» [1:155; 2:116]. У інтерпретації наших сухопутних закадрових спеціалістів «Commander Bond» звучить у найкращому випадку як «командир Бонд». Дійсно, словники містять для слова «commander» і такі значення, як «командир, начальник, командуючий» [1:155; 2:116], але тоді чому ж не «начальник Бонд»? Це знову ж таки може бути не головним для пересічного реципієнта, але за рахунок такої професійної недбалості втрачаються принципові конотації, пов'язані зі словом, з військовим званням «commander»: те, що Бонд – старший офіцер, що він

прийшов до спецслужби з еліти збройних сил своєї країни, з флоту, з його традиціями стійкості в бою, беззаперечної відданості монархії тощо.

Питання конотацій відходить на задній план, коли зустрічаємо непрофесійний, просто безграмотний переклад. Подібними «перлами» аж рясніє україномовний супровід фільму «U-429» про німецький підводний човен, що волею обставин став в'язницею для німецьких та американських моряків. Так, «*American destroyer*» чомусь названо «американським винищувачем», хоч насправді це міноносець (або ескадрений міноносець), «бойовий корабель для знищення кораблів противника за допомогою торпед» [4:447], а «винищувач» – це «бойовий літак для знищення пілотованих та безпілотних засобів ворога у повітрі вдень та вночі за будь-яких метеоумов» [4:301].

Загальновідомо, що у розмові про морські, зокрема, судна в англійській вживається особовий займенник жіночого роду (*she*) на відміну від займенника чоловічого роду «він» (корабель) в українській та російській. Утім, наші спеціалісти перкладають репліки «*Is she still here?*» та «*She is coming back!*» (про есмінець, який маневрує над підводним човном) як «Вона ще тут?», «Вона повертає!». Бачимо цікаве поєднання займенника жіночого роду «вона» з оригінальною креатурою перекладача, іменником чоловічого роду «винищувач».

Невідомий «винищувач української мови» не зупиняється: «Відповідно до протоколу маю заарештувати тільки капітана та командира!», хоча у військових «протоколів» вкрай мало – є статuti, а «капітан» і «командир» у даному контексті – просто синоніми. Команди «*Battle stations!*», «*Man your battle stations!*» перекладено як «Військові станції!», «Підготуйте військові станції!» Елементарна ж консультація з відповідною літературою допомогла б зрозуміти, що це означає «Зайняти місця за бойовим розписом» (рос. «по боевому расписанию»), тобто, ніяких станцій невідомого характеру готувати не треба.

Труби торпедних апаратів чомусь названо «шахтами», а їх люки – «шлюзами». «*Half speed ahead!*» перекладено як «Наполовину вперед!», а фразеологічне «*bull's eye*» – дослівно, тобто

«бичаче око», хоча цей вираз означає «мішень для стрільби», її центр, «яблучко». Може, це й не принципово, але перекладача характеризує!

Наведені вище приклади можна пояснити низьким рівнем підготовки, недостатністю досвіду перекладачів або нерозумінням реалій життя за кордонами України. На жаль, помилки подібного типу зустрічаємо і при перекладі фільмів з близькоспорідненої російської мови. Популярний російськомовний серіал «Загибель імперії» буквально рясніє перекладацькими «ляпами». Перекручені географічні назви міст та сіл на сучасних територіях України, Польщі, Білорусії, де відбувались події Першої світової війни, свідчать про необізнаність із відповідним історичним матеріалом та небажання консультуватись при перекладі зі спеціалістами або принаймні з довідковою літературою. Саме внаслідок цього місце підписання 11 листопада 1918 року мирної угоди, якою закінчилась Перша світова – Комп'єнський ліс – стало у нашому перекладі «Кемпенським лісом».

Не поталанило й простим термінам: «*ходы сообщений*» у фразі «*система окопов с ходами сообщений*» стали, мабуть, під впливом загальної мобілотелефонізації, «ходами повідомлень», хоча вони не для «повідомлень» і не «повідомляють», а якраз «сполучають», тобто зв'язують одне з одним, установлюють зв'язок з чим-небудь, між чимось... (у цьому випадку – між окопами) за допомогою шляхів або інших засобів зв'язку [див. 5, т.3:388].

Команду «*выставить оцепление*» передано як «виставити оточення». І справді, «Російсько-український словник» для російських слів «оцепление» та «окружение» дає єдиний варіант – «оточення». Водночас значення цих слів російською різні («**Оцепление**, группа военнослужащих..., выставяемая на определённых рубежах ... с целью не допустить проникновения посторонних лиц к охраняемому району... или выхода из него»; «**окружение**, изоляция группировки противника от остальных его войск в целях уничтожения или пленения» [4:531, 511]). Перекладачеві доцільно було врахувати фонове сприйняття значень цих слів російською та обрати інший

варіант передавання ідеї команди, наприклад, «виставити варту» або «забезпечити охорону».

Фразу «в *Германии волнения*», пов'язану з відомими революційними подіями в цій країні 1918 року, подано як «у Німеччині хвилювання», хоча правильним варіантом видається «заворушення» («**Хвилювання**, 1. Рух хвиль на поверхні води, коливання її; 2) Нервові збудження, стан неспокою, зумовлені страхом, радістю, тривогою, чеканням і т. ін.; // Неспокій, тривога в масі людей, в народі» [5, т.3:688]; «**Заворушення**, 1. Масовий вияв незадоволення кимсь, чимсь, протесту; повстання, бунт, заколот, розрух, ворохібня» [5, т.1:689].

Російське фразеологічне «*дело с концом*» виглядає у титрах маскулінною цитатою з Фрейда: «справа з кінцем» (замість, наприклад, «та й по тому»), а просте «*эк хватил!*» перекладено як «оце схопив!» (хоча можна було сказати «оце тобі», «отакій» тощо).

Вбивство голови Петроградської Надзвичайної Комісії Мойсея Урицького 1918 року – відомий та значущий факт радянської історії: саме замах на Урицького дав привід для розгортання кампанії проти есерів та перших проявів так званого «червоного терору». Стріляв в Урицького Канегісер, якого у титрах до фільму «Загибель імперії» названо чомусь «кенегесером», причому саме з маленької літери! («Це кенегесер, він стріляв в Урицького»). Можливо, для перекладача це слово того ж понятійного ряду, що й «манліхер», «маузер», «шмайсер», «браунінг», тобто, щось таке, що стріляє?

Що є підґрунтям таких та подібних їм помилок? Низький рівень професійної підготовки перекладачів, їх небажання проникнути у авторський задум та не просто перекласти конкретний витвір мистецтва за допомогою убогого підстрочника та примітивних калькувань, а саме *інтерпретувати* його, використовуючи все багатство засобів рідної мови.

Що слід зробити для виправлення такого сумного стану справ? Запроваджувати практику поглибленого аналізу лексичних одиниць іноземної та рідної мов, акцентуючи увагу студентів на їх близькості та відмінностях, сполучуваності, конота-

тивних особливостях тощо. При вивченні іноземних мов більше часу приділяти країнознавчій інформації, тісно пов'язуючи її з лексикологією. Практичні заняття з перекладу повинні концентрувати увагу майбутніх спеціалістів на формуванні навичок не просто підстановку більш-менш відповідних слів, а творчого пошуку найбільш адекватних еквівалентів лексичних одиниць з урахуванням менталітету народу, його світобачення та світосприйняття.

Поставлене завдання тотального перекладу українською змісту інформаційного простору, скоріш за все, буде ще уточнюватись, оскільки практично неможливо стовідсотково передати гумор КВК, тонкий ліризм «Іронії долі», англomовні реалії Вторинного світу жанру фентезі тощо. Втім, це елемент державної політики і ігнорувати його неможливо, отже треба підвищити рівень вимог до підготовки перекладачів, формувати достойний перекладацький резерв, не робити переклади «всього і вся» аби-як, пам'ятаючи застереження відомого байкаря: «Услужливый дурак опаснее врага!»

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Англо-русский словарь под ред В.К. Мюллера. – М.: БСЭ, 1961. – 912 с.
2. The Oxford Russian Dictionary. – Oxford – Moscow, 1999. – 738 p.
3. Словник іншомовних слів. – К.: Головна редакція УРЕ, 1974. – 776 с.
4. Военный энциклопедический словарь/ Пред. гл. ред. Комиссии С.Ф. Ахромеев. – М.: Воениздат, 1986. – 863 с. с ил., 30 л. ил.
5. Новий тлумачний словник української мови (у трьох томах) / Укладачі – Яременко В.В., Сліпушко О.М. – К.: Аконті, 2006.
6. Російсько-український словник (у трьох томах). – К.: Головна редакція УРЕ, 1982.

ИМЕНА В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДЕТЕКТИВЕ*

(на матеріалі романів Тома Клэнси «Красный Кролик», «Слово Президента», «Охота за “Красным Октябрём”», «Кремлёвский Кардинал» и др.)

По жанровым характеристикам большинство произведений Тома Клэнси относятся к романам. При обсуждении подобных значительных литературных форм часто используется термин «архитектоника» (*от греч. architektonike – строительное искусство*) – художественное выражение закономерностей строения, присущих конструктивной системе здания, а также круглой скульптуры или объёмных произведений декоративного искусства. Архитектоника выявляется взаимосвязью и взаиморасположением несущих и несомых частей, ритмическим строем форм, делающим наглядными статические усилия конструкции, отчасти пропорциями, *цветом* (выделено нами, В.Б.) и т. п. В широком смысле архитекtonика – строение художественного произведения (картины, симфонии, кинофильма, романа и т. д.), обуславливающее соотношение его главных и второстепенных элементов». (Архитектоника «Большая Советская энциклопедия»).

Одним из существенных, пусть и второстепенных на уровне *цвета*, элементов строения романов Тома Клэнси есть используемая в них система имён собственных, которая играет в текстах достаточно важную роль, являясь одним из тех факторов повседневности, придающих произведениям своеобразную осязаемость; увязывающих их сюжет с реальными событиями на мировой арене; заставляющих читателя верить если не в подлинность описанного, то, по крайней мере, в обоснованность авторского видения и его прогнозов.

Для удобства раскрытия избранной темы нам представляется целесообразным выделить следующие составляющие этой системы:

- географические названия;
- имена собственные действующих лиц повествования;
- имена собственные реально существовавших (и упоминаю-

* © Віктор Білоус. Есей, публікується вперше.

щихся в тексте) политических, государственных и военных деятелей прошлого и настоящего;

- авторские креатуры (вымышленные имена персонажей высокого ранга: руководителей государств, крупных политических партий, финансовых и промышленных групп и т.п.);

- наименования воинских частей и формирований, боевых единиц авиации и флота; названия систем оружия.

Это разделение имеет достаточно условный характер, поскольку многие теоретические положения есть общими для перечисленных выше пунктов; часть имён в тексте романов Тома Клэнси образуют достаточно устойчивые связи, некоторые из них сочетаются только сиюминутно, что мы и намерены продемонстрировать ниже.

«**Имя собственное** (калька с лат. *nomen proprium*, которое в свою очередь является калькой с греч. νομα κῆριον) [1] – имя существительное, обозначающее слово или словосочетание, предназначенное для называния конкретного, вполне определённого предмета или явления, выделяющее этот предмет или явление из ряда однотипных предметов или явлений. Имя собственное противопоставляется имени нарицательному. Во всех европейских языках и в большинстве языков мира, имеющих алфавит и различие между строчными и прописными буквами, имена собственные записываются с заглавной буквы» [Википедия].

Географические названия, топонимы достаточно широко представлены в текстах произведений Тома Клэнси. Подтвердим это несколькими отдельными примерами использования автором только основных классов топонимов:

- ойконимы – названия населённых мест (от др.-греч. οἶκος – жилище, обиталище): Вашингтон, Москва, Норфолк, Лондон;

- гидронимы – названия рек (от др.-греч. ὕδωρ – вода): Амур, Потомак, Волга, Рейн;

- оронимы – названия гор (от др.-греч. ὄρος – гора): Скалистые горы, Памир, Шейенн;

- урбанонимы – названия внутригородских объектов (от лат. urbanus – городской): Манхэттен, Белый Дом, Тауэр, Кремль, ГУМ;

- годонимы – названия улиц (от др.-греч. ὁδὸς – путь, дорога, улица, русло): Пикадилли, Арбат, улица Горького;
- агоронимы – названия площадей (от др.-греч. ἀγορά – площадь): Красная площадь, Таймс-сквер, Лубянка, Тяньаньмень;
- дромонимы – названия путей сообщения (от др.-греч. δρόμος – бег, движение, путь): БАМ, Транссиб;
- хоронимы – названия больших областей, стран, обширных пространств: Сибирь, Германия, Аляска, Океания.

Человек – существо приземлённое, и, как Земля давала силу одному мифическому персонажу, так и читатель, встречая в тексте произведения названия реально существующих, «земных», объектов, подсознательно отождествляет это полученное с помощью вовремя использованного топонима ощущение реальности с реальностью (и правдивостью!) всего текста.

Перемещаясь по Галактике на крейсере из «Звёздных войн», мы сопереживаем, поддерживаем или осуждаем героев произведения, однако сознание взрослого человека не покидает чувство нереальности происходящего. Двигаясь с «Хранителями» Толкиена по просторам Средиземья, мы понимаем, что «Хоббитания», «Шир», «Брэндиуайн» – это только слегка изменённые топонимы старой доброй Англии. С персонажами же Тома Кленси всё значительно проще, ближе, реальнее и «приземлённее»: мы видим пятна мазута на холодных волнах залива базы подводных лодок в Полярном, сидим в караульном помещении стражи Тауэра, мчимся по Садовому кольцу к Лубянке в чёрном ЗИЛе председателя КГБ, присутствуем на совещании в Овальном кабинете Белого Дома, строим площадку для боевого лазера в горах Таджикистана, планируем танковую атаку в пустынях Аравии.

В современных условиях свободы перемещения по миру читателям не надо сомневаться, стоит ли принимать на веру авторское описание, например, Кремля. Многие иностранцы не понаслышке знают Москву с её Большим театром, ЦУМом и Александровским садом, многие наши теперешние (и бывшие) соотечественники получили возможность воочию повидать другие страны, пройти по Сентрал Парку, искупаться в Дунае или даже плюнуть *«с Эйфелевой башни на головы беспечных пари-*

жан». Перенесение автором действия своих произведений на знакомые территории, в знакомые города, в знакомую климатическую зону, наконец, способствует изначальному завоеванию внимания читателя, что часто становится залогом его ознакомления со всем текстом произведения. Скрытая мысль реципиента «*бывали, знаем*», порождённая выбором реально существующего места событий и правильного, объективного описания его автором, делает читателя *соучастником* действия.

Так срабатывает, например, ссылка на тюрьму бывшего КГБ СССР в Лефортово, больше известную у нас под названием «*Матросская тишина*» (« – *Ваше гостеприимство противоречит тому, на которое меня настраивали в годы учёбы, господин директор. – Здесь мы больше не занимаемся этим. Для таких целей у нас есть Лефортовская тюрьма*») или упоминание о местности в Ливане, где якобы были сосредоточены лагеря подготовки террористов («...но даже если бы это было актом терроризма, мы можем превратить ту же долину Бекаа в ровную асфальтовую площадку для стоянки автомобилей и затем послать туда морских пехотинцев, чтобы они разметили её белыми полосами, после того как она остынет») [Слово Президента, 697, 655].

В подобной ситуации функции топонимов выходят за пределы только лишь указания на место совершения действия, включая в себя одновременно и выделение, подчёркивание каких-то его специфических черт. В результате употребление топонимической лексической единицы способствует передаче экстралингвистической информации (исторической, экономической, социальной, профессиональной, гендерной и т.д.), а сам топоним реализует как своё прямое значение – обозначение географического объекта, так и переносное.

Вам приходилось летать в вертолёте над *Карибским морем*, погружаться на *Балтике* с аквалангом ночью, отбивать атаку моджахедов на *Памире*, изнемогать от жажды в пустыне? Тогда вы примете реальности романов Тома Клэнси. Если нет – то, прочитав книги этого автора, вы почувствуете себя «зелёным берегом» в горах *Колумбии*, торпедистом атомного ракетного крейсера в *Атлантике*, пилотом реактивного истребителя над *Синаем*,

ощутите алюминиевый вкус воды со льдинками из замёрзшей в окопах *Сибири* фляги, услышите заунывный крик муэдзина в *Тегеране*. Вам будет интересно прежде всего потому, что события сюжетов развиваются на реально существующих территориях нашей с вами Земли. Возникновению и укреплению этого интереса во многом способствуют умело и ненавязчиво используемые в текстах топонимы.

Выше, говоря об использовании автором топонимов, мы отметили заметную двойственность функций этой лексической единицы. Здесь имеет смысл упомянуть об одном из базовых феноменов лингвокультурологии, о явлении прецедентности. *«Термин прецедентность и образованные от него производные широко применяются в современной лингвистической литературе, а появление его связано с работами Ю.Н. Караулова, который впервые упомянул понятие «прецедентный текст», подразумевая под ним текст, значимый в познавательном и эмоциональном отношении, имеющий «сверхличностный характер», т. е. хорошо известный широкому кругу лиц, обращение к которому неоднократно повторяется»* [Дюжева, интернет].

Идея учёного стимулировала более глубокое изучение проблемы, в ходе которого происходило, в частности, уточнение и развитие терминологической базы. *«В качестве синонимичного термина некоторые исследователи предлагают нарицательные имена, имена-тотемы, ономастические мифологемы, мифознак, коннотоним и т.д., однако именно прецедентное имя, на наш взгляд, наиболее емко и точно выражает содержание данного понятия. Само значение слова «прецедентный» (англ. precedent – предыдущий, предшествующий) указывает на один из ключевых признаков подобного имени – его повторное воспроизведение или связанного с ним явления в данной культуре, соотносённость с исходной, изначальной ситуацией употребления»* [Дюжева].

Теперь о литературной антропонимике. Антропоним (имя человека), как правило, может представлять собой *личное имя* – имя при рождении человека; *отчество* – патроним – именование по отцу, деду и т. д.; *фамилию* – родовое или семейное

имя; *прозвище*; *псевдоним* – индивидуальный или групповой; *криптоним* – скрываемое имя.

Имя сопровождает человека от начала его истории. Проблема наречения возникла перед человеком уже тогда, когда он ещё и собственного имени не имел: *«И нарёк человек имена всем скотам и птицам небесным и всем зверям полевым»* [Быт, 2:20], имена же Адама и Евы упоминаются позже: *«И были оба наги, Адам и жена его»* [Быт, 2:25]; *«И нарёк Адам имя жене своей: Ева»* [Быт, 3:20].

Имя даётся надолго, если не навсегда. *«Нельзя круто изменить программу жизненного пути, взяв себе другое имя. Новое имя добавляет к основному какие-то нюансы, но имя, с которым человек вошел в этот мир, остается с ним навечно. Исключение составляет только перемена имени при пострижении, но ведь, согласитесь, после этого события жизнь человека тоже меняется, причем кардинально»* [Дюжева].

Изменения в имени при их внешней несущественности могут значить многое. Вспомним хотя бы известное из Библии: *Авраам – Авраам, Сара – Сарра*. Всего одна буква, а значение имени изменилось.

Прерогатива наречения, *«дания имени»*, часто принадлежала богам, жрецам, героям. В ономастике даже существует термин *«ономатет»* (от греч. *ονοματοθετης* – «имядатель») – божество, реальный или легендарный человек или герой, присвоивший, нарекавший именем» [Википедия].

Нарекая своих героев, присваивая и/или придумывая им имена, автор становится ономатетом, определённым образом принимая на себя ответственность за действия персонажей произведения, их судьбу в рамках сюжета. Казалось бы, прав был Шекспир, вопрошая: *«What's in a name?»*, однако имя человека важно хотя бы уже потому, что хранит значительное количество информации о своём носителе. Каждый человек имеет имя (*«Нет меж живущих людей, да не может и быть безымянных.// В первый же миг по рождении каждый, убогий и знатный,//Имя, как сладостный дар от родимых своих получает...»* Гомер), данное ему не просто так, а в силу каких-либо соображений. Более того, в

ряде случаев имя начинает воздействовать на своего носителя, формируя, «подгоняя» его под себя. Вполне вероятно наличие пока непознанной нами связи между именем человека и его психическими особенностями. Скорее всего эта связь не является жёсткой, абсолютной, однако вера в информационную насыщенность имени, влияние его на характер и судьбу человека, зародившаяся среди наших далёких предков, жива до сих пор.

Влияние имени человека на его характер и судьбу объясняют несколько теорий: социальная, эмоциональная и звуковая. *«С социальной точки зрения имя человека представляет собой сгусток социальной информации о его носителе... Зная лишь одно имя, мы уже имеем представление о происхождении, национальности, возможном вероисповедании, основных свойствах характера и темперамента человека. Представления эти приблизительно одинаковы у разных людей, что, в свою очередь, определяет приблизительно одинаковое отношение к носителю данного имени»* [Дюжева, интернет].

Согласно эмоциональной теории, *«имя человека рассматривается в качестве эмоционального раздражителя. Одни имена звучат мягко, ласково и вызывают у окружающих своим звучанием чувство приятного, нежного, возвышенного, другие, наоборот, вызывают неприятные эмоции, заставляют внутренне съежиться, напрячься, похолодеть. Это так называемая «музыка имен». От того, какова она, будет во многом зависеть изначальное отношение окружающих к носителю имени. В дальнейшем это отношение может коренным образом измениться, но когда неприятно звучащее имя вызывает у тысячи человек однотипную негативную реакцию, то это скажется, конечно же, на особенностях характера человека»* [Дюжева, интернет].

В соответствии со звуковой теорией *«имя представляет собой набор звуков разной высоты и тембра. Разные имена – разные наборы звуков, неодинаковые для мозга звуковые раздражители. А разные раздражители, как известно, приводят в возбуждение разные структуры мозга»,... что «не может не сказаться на формировании различий в психике»* [Дюжева, интернет].

Возможен ещё один механизм воздействия имени на форми-

рование характера личности: у определённого количества людей различные имена ассоциируются с различными цветами спектра, которые могут по-разному влиять на эмоциональное состояние человека, вызывая ощущения тревоги, озабоченности, опасности или, наоборот, умиротворённости и покоя.

Если в условиях реальной жизни отдельные родители, выбирая имя ребёнку, не всегда задумываются над дальнейшей судьбой своего чада, то опытный мастер слова просто обязан выбирать имена персонажей осмысленно. Толково увязанная система антропонимов в литературном произведении становится выразительным элементом его архитектоники.

Имя «Джон» (Джек) имеет соответствия во многих других языках: это и Иван, и Ян, и Жан. Люди, наречённые этим именем, как правило, честны и бесхитростны, трудолюбивы и преданны. На них можно положиться, им можно доверять – они не подведут. Напрашиваются исторические параллели и литературные аллюзии: Иоанн Креститель, Иван-царевич, Ян Гус, Жан Вальжан, фамилия Иванов, на которой *«стоит Россия»*. Несколько ключевых персонажей произведений Тома Клэнси носят это имя: в частности, оба Райана (старший и младший), Джон Кларк и некоторые другие.

В то же время, вполне естественно поддерживая (и косвенно подхваливая) близкое ему имя «Джон», Том Клэнси показывает отношение своих соотечественников к имени «Иван»: это и обобщённое название противника, и слегка презрительное определение населения России и имя нарицательное для отдельных индивидуумов (см. *«Красный Кролик»*, *«Слово Президента»*, *«Кремлёвский Кардинал»* и др.). В большинстве “доперестроечных” произведений Клэнси «Иван» – синоним существа злобного, туповатого, подлого, пьющего и морально низкого.

Не случайным представляется и выбор фамилии главного героя – Райан. Из биографии Тома Клэнси узнаём, что он из семьи католиков, образование получил в католических учебных заведениях, куда «направил учиться» и своих героев. Фамилия “Райан” по происхождению ирландская (в жилах Т. Клэнси тоже есть доля ирландской крови), герой родом из семьи ирландских

иммигрантов. Об ирландцах говорят, что они «за границей сражаются лучше, чем у себя дома» – отец Джека Райана-старшего добросовестно отслужил в полиции США.

«Правда, Америка является страной иммигрантов. Даже Федеральное бюро расследований первоначально состояло из американцев ирландского происхождения, причём предпочтение отдавалось выпускникам иезуитских колледжей. Особое почтение, как гласила легенда, вызывали Бостонский колледж и колледж Святого Креста – директор ФБР Дж. Эдгар Гувер был убеждён, что ни один американец с ирландскими корнями, получивший образование у иезуитов, не сможет предать свою родину. Несомненно, в своё время по этому поводу выражалось недовольство, и даже сейчас антикатолицизм оставался последним из респектабельных предубеждений. Однако хорошо известно, что иммигранты нередко становятся самыми патриотичными гражданами своей новой страны, порой их патриотизм даже перехлёстывает все границы» [Слово Президента, 730].

Возможно, для придания большей «русскости» некоторые персонажи произведений Клэнси получили от автора такие выразительные фамилии, как «Туполев», «Путин» («Охота за “Красным Октябрем”»), фамилия «Зайцев» досталась перебежчику из СССР («Красный Кролик»).

Одна из особенностей англоязычных текстов Клэнси практически теряется при переводе их на русский. Мы говорим об использовании патронимов, то есть отчества, чего нет в современной английской антропонимике. В русскоязычном дискурсе использование патронима в обращении свидетельствует об уважительном отношении к адресату. Том Клэнси вводит обращение по имени-отчеству в диалоги с участием русских персонажей, что помогает созданию реалистичной обстановки. Шутливо обращаясь к Джеку Райану по «имени-отчеству», «Иван Эмметович» (отца героя звали «Эммет»), руководитель российской спецслужбы пытается таким образом создать ситуацию непринуждённости контакта и подчеркнуть общность некоторых интересов (см. «Охота за “Красным Октябрем”», «Кремлёвский Кардинал», «Слово Президента» и др.). С этой же целью

фамилию одной из сотрудниц ЦРУ Фоули он переделывает, на русский манер, в Фолееву:

« – «Мокрое», – согласился директор Службы внешней разведки. – К тому же и непрофессионально исполненное. Однако Ивану Эмметовичу повезло, товарищ генерал. На этот раз.

– Пожалуй, – согласился Геннадий Иосифович.

– Вы не согласны?

– Террористы недооценили противника... Почему многие так часто недооценивают американцев? – удивлённо спросил он.

– Это действительно хороший вопрос, – признался Сергей Николаевич»;

« – Фолеева, это правда, что положение у вас такое тяжёлое? – спросил Головко, имея в виду эпидемию. Они говорили по русски. Несмотря на то что Головко свободно владел английским языком, заместитель директора ЦРУ говорила на родном языке директора Службы внешней разведки России, причём делала это с известной элегантностью, которой научилась от деда.

– Мы не знаем этого, Сергей Николаевич. Я хотела попросить вас о помощи в другом деле.

– Как держится Иван Эмметович?

– А вы как считаете? Я знаю, что вы видели его по телевидению несколько часов назад.

– Ваш президент – интересный человек. С первого взгляда его легко недооценить. Я сам однажды допустил такую ошибку...

– Передайте Ивану Эмметовичу, чтобы он тщательно обдумал создавшуюся обстановку, Фолеева, – посоветовал Головко.

– Что касается вашей просьбы, то обещаю вам нашу помощь, – добавил он, даже не спросив о её содержании. – Сделаем все, что в наших силах.

– Спасибо. Я перезвоню вам. – Мэри Пэт положила трубку и посмотрела на мужа. – Нравится мне этот Головко.

– Хотелось бы, чтобы он был на нашей стороне, – заметил директор ЦРУ.

– А он и так на нашей стороне».

« – Мы предложили Фолеевой нашу помощь. Она согласилась»;

«Кларку всегда хотелось побывать в штаб квартире КГБ,

но он никогда не ожидал, что ему когда нибудь предложат напитки в кабинете директора Службы внешней разведки. Несмотря на ранний час, он сделал пару глотков «старки»...

Головко сделал паузу, поставил стакан с водкой на стол и вернулся к чаю. Традиция требовала выпить с друзьями, но для серьёзной выпивки было слишком рано. – Я должен задать вам этот вопрос. Это вы вывезли за границу госпожу Герасимову и её дочь?

Кларк кивнул. Он ничего не добьётся, если попытается обманывать этого человека.

– Да, я.

– Ну что ж, раз они оказались в Америке, можете держать всех троих у себя, Иван... как звали вашего отца?

– Тимоти. Меня зовут Иван Тимофеевич, Сергей Николаевич.

– А а, – засмеялся Головко. – Какой бы жестокой ни была холодная война, мой друг, приятно теперь встретиться со старыми врагами. Лет через пятьдесят, когда всех нас уже не будет, историки сравнят наши архивы и ЦРУ и сделают вывод, кто всё таки выиграл войну разведок. Как вы полагаете, каким будет их вывод?

– Вы забываете, Сергей Николаевич, что на протяжении почти всего этого времени я был рядовым солдатом...

...Бондаренко тоже окинул Кларка внимательным взглядом. Они обменялись рукопожатиями, в которых ощущалась осторожность, любопытство и странное тепло. Оба были примерно одного возраста, уже вышли из одной его фазы и теперь вступали в другую.

– Геннадий Иосифович является начальником оперативно-го управления Генерального штаба. Иван Тимофеевич – агент ЦРУ, – представил их друг другу директор СВР» [Сл. Пр., 569, 693, 699, 697-698].

Ниже мы будем говорить о функции в текстах Клэнси имён собственных реальных исторических лиц. Сейчас же интересно отметить авторскую манеру «награждения» вымышленных персонажей фамилиями, имеющими сходство с подлинными фамилиями конкретных деятелей эпохи. Так, высокопоставлен-

ный офицер спецслужб СССР, а позднее России, носит фамилию «Головка» (одним из руководителей КГБ СССР был Голушко); Михаил Александрович Суслов был идеологом КПСС и «серым кардиналом» страны, в романе его ставленник и перспективный преемник назван «Александровым».

Два оперативника ЦРУ, Джон Кларк и Доминго Чавез, въезжают в исламское государство с паспортами, предоставленными им российской спецслужбой: *« – Клерк. – Он протянул паспорт. – Иван Сергеевич Клерк. – Действительно, маскировка под русского уже однажды прошла вполне успешно, и он хорошо запомнил легенду. К тому же Кларк отлично говорил по русски. Ему и раньше не раз доводилось успешно выдавать себя за советского гражданина.*

– Чеков, Евгений Павлович, – сообщил Чавез соседнему таможеннику.

Они снова работали как русские корреспонденты. В соответствии с американскими законами агенты ЦРУ не имели права выдавать себя за американских журналистов, но это правило не распространялось на иностранные средства массовой информации» [Сл. Пр., 716].

Человек может быть известен также и под псевдонимом. Этот тип антропонима часто встречается в текстах произведений Клэнси, значительная часть которых так или иначе отражает деятельность различных спецслужб, в которой использование псевдонимов является повсеместным.

Здесь приведём только несколько, на наш взгляд, достаточно характерных примеров, где можно говорить о явлении эпонимии в широком понимании этого термина (эпоним, (от греч. ἐπώνυμος – «дающий имя») – божество, реальный или легендарный человек или герой, в честь которого получил своё имя какой-либо объект).

Агент ЦРУ, помощник министра обороны СССР, полковник Михаил Филлитов имеет псевдоним «Кардинал» («Кремлёвский Кардинал»); убеждённый борец против советских войск в Афганистане, бывший школьный учитель, ставший оператором ПЗРК «Стингер», известен как «Лучник»; агент КГБ, помощник

сенатора США назван «Кассиус» (усматривается ли намёк на боксёра Кассиуса Клея, принявшего ислам и сменившего имя на Мохаммед Али, после чего его успехи в спорте закончились?), а решивший сбежать на запад майор КГБ Зайцев получает достаточно презрительную кличку «Кролик» («Красный Кролик»).

Имя – очень важный элемент самоидентификации, связи личности с самой собою. Оно отражает периоды жизни человека, изменяясь в основные из них. Практически у каждого есть семейное имя, которое использовали только близкие, существует детские и взрослые варианты имени. С возрастом появляются имена, данные друзьями, коллегами, любимыми. Официальное имя фигурирует в паспорте, финансовых и наградных документах, на табличке, в конце концов.

Такая эволюция имени выразительно прослеживается на примере романов серии о Джеке (уменьшительное, фамильярное от «Джон») Райане («the Ryanverse»). Сын главного героя, Джека Райана-старшего, тоже Джек. Сначала его именуют «маленьким Джеком» («little Jack»), затем «Младшим» («Junior»), позже просто «Джеком». В романе «Зубы Тигра» («The Teeth of a Tiger») мы встречаем уже «Джона Райана-младшего». Это имя, употреблённое в сочетании с воинским званием, наглядно показывает серьёзность и значимость пройденного персонажем жизненного пути.

Характерной чертой и неотъемлемой особенностью политического детектива есть включение в действие произведения важных для описываемого исторического периода персонажей, реальных или вымышленных, или хотя бы обязательное упоминание о них в тексте. В известной серии политических детективов советского писателя Юлиана Семёнова о ставшем культовым герое часто фигурируют политические и государственные деятели того периода и руководители спецслужб (Борман, Гитлер, Геббельс, Гиммлер, Кальтенбруннер, Шелленберг, Канарис, Даллес и др.). Этот приём создания в литературном художественном произведении атмосферы исторической объективности, подлинной или мнимой, рассчитан прежде всего на привлечение внимания читателя. Идея проста и срабатывает безотказно: герои реальны – произведение правдиво.

Том Клэнси етим прийомом не злоупотребляє, однак серед персонажів його політичних детективів зустрічаємо реальних політичних і військових діячів описуваного періоду діяльності. Особливо часто це керівники і/або високопоставлені чиновники країн, протистоящих США на тому або іншому історичному відрізку нашої епохи: Сулов, Андропов, Горшков, Устинов, аятолла Хомейні. Багато з цих імен достатньо широко відомі в світі. Їх використання в текстах творів цілком можна порівняти з використанням символів, архетипів і в коментаріях врят ли потрібно.

Окремі фігуруючі в творах Тома Клэнси політики прямо не названі, однак їх імена легко угадуються. Таких, наприклад, образ жінки-прем'єра Індії, образи деяких ключових політиків і державних діячів СРСР, Великобританії, КНР, Ватикана, Японії, Болгарії, Німеччини (*«Слово Президента»*, *«Красний шторм піднімається»*, *«Кремлівський Кардинал»*, *«Ігри патріотів»*, *«Красний Кролик»*) і др.).

Персонажі, займаючі ключові державні і політичні позиції в американському естаблішменті, носять вигадані імена, хоча про їх реальних прототипів нескладно догадатися. Це те справедливо і в відношенні створених автором імен і родин представників високого державного, політичного і військового керівництва протистоящих США країн. Як згадувалося вище, окремі з них мають графічне і/або фонетичне подібність з антропонімом свого реального прототипа.

Політичні детективи Тома Клэнси з повним підґрунтям можна назвати військово-політичними романами, оскільки практично в кожному з них присутнє відоме чеховське рухляк, яке обов'язково стріляє. Автор відомий в США як людина, захоплений військовим ділом і військовою технікою, о чому свідчать опубліковані ним нехудожественні твори про підводний флот, про ВВС, про війська спецназначення. Це захоплення вилилося і на сторінки його художественної прози і знашло відображення в професійному описанні техніки і озброєння армії і флоту, способів їх стратегічного і

тактического применения в условиях современного театра военных действий и поля боя.

С точки зрения затронутой нами темы имён собственных в текстах Тома Клэнси интерес представляют наименования воинских частей и формирований, боевых единиц авиации и флота; названия систем оружия. Как и в случае с топонимами и антропонимами, они играют в тексте роль экстралингвистических маркеров реальности. Автор уверенно использует подлинные названия отдельных элитных подразделений армий США и Великобритании, военно-морских и военно-воздушных баз, которые хорошо знакомы западному читателю, и о которых в своё время и при определённых обстоятельствах сообщали и нашим мужчинам призывного возраста.

(«В разговор вмешался ещё один водитель.

— А этот чернокожий парень, что открыл огонь из своего М-16. Черт побери, я даже вспомнил службу в Счастливой долине, во Вьетнаме. С удовольствием поставил бы ему кружку пива, даже пожал бы руку.

— Ты служил в воздушно-десантных? — Водитель грузовика с грузом скота отодвинул свою тарелку.

— Батальон «Чарли», Первая воздушно-десантная дивизия, Седьмой корпус. — Он повернулся, и все увидели на его кожаной куртке эмблему Первой воздушно-десантной дивизии.

— Гэри Оуэн, братишка! А я «Дельта», Вторая воздушно десантная дивизия, Седьмой корпус. — Он встал из за стола и подошёл, чтобы пожать руку бывшему сослуживцу») [Сл. Пр., 585];

«...прошу разрешить нам привести в боевую готовность части Шестнадцатого воздушно десантного корпуса. Это Восемьдесят вторая, Сто первая и Двадцать четвёртая мотострелковые дивизии» [Сл. Пр., 630].

В романе «Слово Президента» самолёты радиолокационного дозора японских ВВС имеют неофициальное название «ками», что означает, «священный дух, дух-хранитель». В морских баталлиях («Охота за “Красным Октябрём”») с советской стороны принимают участие различные боевые единицы флота Союза ССР. Основную часть их наименований придумал автор (подво-

дние лодки «Красный Октябрь», «Политовский», «Коновалов», «Шабаликов»), но есть и подлинные названия реальных кораблей. Это тяжёлый атомный ракетный крейсер (ТАРКР) «Киров» и тяжёлый авианесущий крейсер (ТАНКР) «Киев» из состава Северного флота.

Особого внимания заслуживают принимающие участие в описываемых в романах Тома Клэнси операциях корабли ВМФ США. Почти все они – наследники имён своих славных предшественников, о чём упоминает сам автор: *«...основной корабль противолодочной обороны эсминец «О'Баннон» с его отличной группой противолодочной обороны. Эсминец получил своё название по имени «золотого» корабля времён Второй мировой войны, эсминца типа «флетчер», принимавшего участие во всех крупных морских сражениях на Тихом океане, который не получил при этом ни единой царапины и на котором даже не пострадал ни один член экипажа. На надстройке нового эсминца сверкала золотая буква «А», выделяющая лучшего охотника за подводными лодками, по крайней мере в смоделированных ситуациях. Наследие «Кидда» было скромнее. Его называли в честь адмирала Айзека Кидда, который погиб на линкоре «Аризона» утром 7 декабря 1941 года в Пирл Харборе. Эсминец относился к группе «мёртвых адмиралов», состоящей из четырех ракетных эсминцев, построенных для иранского флота во времена правления шаха, который сумел уговорить колеблющегося президента Картера. После падения шахского режима эсминцы остались в Америке, и по чьему то своенравному капризу все четверо были названы в честь адмиралов, погибших в проигранных битвах. А вот крейсер «Анцио» по ещё более странной традиции, существующей на флоте, называли в память битвы у итальянского города Анцио, начавшейся с дерзкой высадки морского десанта и превратившейся затем в отчаянное сражение. Вообще то военные корабли и предназначались для действий в отчаянных ситуациях, однако задача их командиров заключалась в том, чтобы подобное название применялось только к положению противника»* [Сл. Пр., 712].

Для американского читателя являются значимыми и названия авианосцев «Энтерпрайз», «Стеннис», крейсеров «Йорктаун»,

«Винсенс», эсминцев «Джон Пол Джоунз», «Редфорд», подводных лодок «Даллас», «Этан Аллен», «Шарлотт», «Пасадена», фрегатов «Карр», «Хэйес», транспорта «Боб Хоуп» и др.

Гендерный состав читательской аудитории Клэнси выражен мужской, а у кого из служивших в Вооружённых Силах СССР не дрогнет сердце при упоминании хорошо знакомых и близких названий образцов стрелкового оружия (АК и ПМ; СКС и СВД), типов самолётов (МиГ, Су, Ту-95), танков и самоходных орудий (Т-60, Т-72, САУ-100). Из материалов занятий по предмету «Иностранные армии» знаем и автоматические винтовки AR-15, M-16, и пулемёты М-60 и МР-5, и пистолет Кольта АСР калибра 45, и самолёты F-14, В-1, Р-3 «Орион», и танки «Эйбрамс» и «Леопард». Тех, кто это оружие хорошо знал (а, может, и активно им пользовался), не удивляет, что армии, спецназ и партизанские формирования многих стран отдают предпочтение некоторым нашим образцам вооружения. Названия SVD, SKS, АК-47, а особенно RPG часто звучат в горячих точках планеты на разных языках. Для большинства читателей произведений Тома Клэнси эти названия – не пустой звук. В памяти, в подсознании целых поколений они связаны с конкретным временем, с конкретными событиями, с реальными боевыми действиями.

Изложенное выше даёт возможность отметить, что большинство имён в текстах политического детектива Клэнси имеют выраженный прецедентный характер. *«К прецедентным относятся все ««социально-говорящие» имена любых ономастических родов, восприятие которых схоже в языковом коллективе».* То есть прецедентное имя – это «индивидуальное имя, связанное или с широко известным текстом, как правило, относящимся к прецедентным, или с прецедентной ситуацией», где «прецедентная ситуация – некая «эталонная», «идеальная» ситуация, связанная с набором определенных коннотаций, дифференциальные признаки которой входят в когнитивную базу», а прецедентный текст – «законченный и самодостаточный продукт речемыслительной деятельности; (поли)предикативная единица; сложный знак, сумма значений компонентов которого не равна его смыслу» [Дюжева].

Проиллюстрируем это положение примером из текста: *«Эти девять террористов были предназначены для одноразового применения, они были обречены на смерть точно так же, как те фанатики из «Хезболлах», которые отправлялись гулять по Иерусалиму в одежде, сшитой в мастерских Дюпона, – такую шутку можно было услышать в коридорах ЦРУ, хотя в действительности пластиковая взрывчатка – «семтекс» – скорее всего производилась на заводах фирмы «Шкода» в бывшей Чехословакии»* [Сл. Пр., 572]. Наиболее выразительным образцом прецедентного имени здесь является фамилия «Дюпон» (концерн «Дюпон» занимается производством пластмасс и химикалиев, а также напалма и взрывчатых веществ), однако имена «Хезболлах» и «Шкода» тоже можно считать «социально-говорящими».

Современная лингвокультурология уделяет значительное внимание изучению феномена прецедентности как выразительного примера синтеза языка и культуры. Кратко обозначим основные особенности прецедентных имён собственных, имеющие значение для их перевода на иностранные языки.

Имена собственные в процессе употребления приобретают и накапливают в себе определённые социальные коннотации, которые могут быть различными по объёму и времени существования, однако обязательно содержат в себе ассоциативно-образный и эмоционально-оценочный компоненты. Это происходит при выходе имени за сугубо лингвистические пределы его использования. В процессе движения имени собственного во времени отдельно взятой культуры имеющиеся в нём социальные коннотации изменяются (сравните изменения в интенсивности культурологического значения и частоте употребления оным «*Мамай*», «*Сталин*», «*Гитлер*», «*Ющенко*», «*Хиросима*», «*Чернобыль*», «*Фукусима*», «*Ирод*», «*Иуда*», «*Содом и Гоморра*» и многих других). При этом некоторые имена собственные подвергаются частичной или полной апеллятивации, то есть приближаются к именам нарицательным, вплоть до утраты заглавной буквы (сравните: «*Jack*» – распространённое мужское имя и «*jack-of-all-trades*» – «мастер на все руки», аналог русскому «*Фока* – на все руки дока», где заглавная литера ещё сохраняется).

Переводчику или комментатору текста следует иметь в виду, что в ядре однозначности восприятия прецедентного имени находятся его основные дифференцирующие признаки, а на периферии этого восприятия – атрибуты. Прецедентное имя есть общим для сознания лингвокультурного сообщества, оно может быть как моно-, так и поликоннотемным («Иуда» – предатель; «Чернобыль» – топоним, библейский образ, АЭС, трагедия Украины, угроза миру и т.п.). Прецедентное имя зачастую функционирует как достаточно сложный знак, который в то же время самодостаточен и не требует дополнительных пояснений, даже если он символизирует не только некоторый образ, а и ситуацию. Следует отметить характерную для явления прецедентности многоуровневость: что-то может быть прецедентным для конкретного индивида, что-то – для целого социума, какие-то понятия есть общими для когнитивного пространства всего человечества.

Рассуждая о сложностях перевода политического детектива, назовем, прежде всего, разницу в когнитивной базе представителей различных лингвокультурных сообществ. Имя собственное, однозначно отсылающее к определенной прецедентной ситуации одного представителя, может быть совершенно пустым для другого. Например, в текстах романов Тома Клэнси (активно увлечённого бейсболом) много терминов этой игры, имён игроков, названий команд и т.п. Эти лексические единицы входят в культурный тезаурус большинства американцев, однако не всегда близки и понятны русскоязычному читателю, что требует от переводчика дополнительного разъяснения использованных автором реалий.

Таковы, например, имена генералов Ли, Форреста, Стюарта (*генерал Роберт Э. Ли (1807–1870) – командующий армией южан в Гражданской войне в США (1861–1865); Нейтан Бедфорд Форрест (1821–1877) – американский генерал, который в Гражданской войне 1861–1865 гг. воевал на стороне Конфедерации южных штатов; Джеймс Юэлл Браун Стюарт (1833–1864) – американский генерал, командующий кавалерией Конфедерации южных штатов в Гражданской войне 1861–1865 гг.*), название

«Битва при Геттисберге» (сражение при Геттисберге 13 июля 1865 года между армиями северян и южных рабовладельческих штатов закончилось поражением южан, что привело к окончанию Гражданской войны в США).

Кстати, сам Клэнси без дополнительных комментариев широко использует в текстах своих романов имена реалий, характерных для жизни в СССР и, возможно, не до конца воспринимаемых его англоязычными читателями (сигареты «Труд», «Друг», водка «Старка», названия станций московского метро, фамилию «Пеньковский» и др.)

Использование прецедентных имён в тексте художественного произведения, в нашем случае – политического детектива, способствует повышению уровня экспрессивности повествования за счёт апелляции к эмоциям реципиента. Срабатывая в условиях «чёрно-белой» шкалы ценностей, прецедентные имена создают идолов (безразлично, со знаком «плюс» либо «минус»), таким образом формируя модели социального поведения членов лингвокультурного сообщества. В контексте «холодной войны», противостояния различных социальных систем подобная практика активно использовалась для создания и закрепления в коллективном сознании народов образа врага.

Розділ III ІЗ РОБОТИ НАД АРХІВНИМИ ДОКУМЕНТАМИ

О НЕКОТОРЫХ, ИСТОРИЧЕСКИ ОБУСЛОВЛЕННЫХ, ИСТОКАХ УКРАИНСКОГО АНТРОПОНИМИКОНА*

This article is about probable historic sources of some possibly foreign names (like Belous) in the Cossack armies. The author, basing on linguistic and historic analysis, puts forward a bold suggestion, partially supported by documents, that these names have originated from barons of Normandy as far as in IX century AD, who supported William the Conqueror and moved with his forces through England to Ireland. Some of them later emigrated to the USA, some joined mercenary troops all over Europe and thus reached the Russian empire (the present territory of Ukraine), where they settled and were assimilated there. Their family name, due to its written and phonetic form, was easily adopted for native, though with a substituted etymology.

Key words: *personal name system, barons of Normandy, William the Conqueror, the Settlement of Ireland, Mediaeval wars in Europe, foreign mercenaries in the Russian empire, Cossacks in Europe, family name of Bellows-Belloues-Bellhouse-de Bellehus etc.*

* Олег Бабенко. О некоторых, исторически обусловленных, истоках украинского антропонимикона / Олег Бабенко // Scien Review. – 3(10), March 2018. – Vol. 7. – P. 29-36.

Введение. Антопонимикон народа может дать определённые представления об истории конкретного этноса, высветив процесс его становления и развития, принятие и смену религий, контакты с соседними странами (в том числе основные военные кампании), научные изобретения и открытия, этапы технического прогресса т.п.

По мнению исследователя-историка В. Лученко, украинская фамилия одна из наиболее старых в Европе. Во всяком случае, общеизвестно, что в XVII веке едва ли не все украинцы носили фамилии. Некоторые из них имели фамилии, которые дали их предкам еще в древнерусские времена. Для сравнения французские простолюдины получили фамилии лишь в начале XIX века благодаря указу императора Наполеона Первого. Российские крестьяне получили фамилии лишь после реформы 1861 года [1].

Такие учёные-филологи, как А.В. Суперанская, П.П. Чучка, Б.О. Унбегаун, Т.В. Шевченко, М.А. Бурдастых, И.В. Магрицкая, В.В. Нимчук и др. отмечают, что славянская, особенно же украинская, антропонимика известна своим разнообразием форм и способов создания личного наименования. И хотя вопрос продуктивного создания составных национального антропонимикона изучен достаточно, попробуем взглянуть на него только с точки зрения исторической обусловленности, возникшей и сложившейся в связи общественно-политической жизнью Украины на кануне и во все том же XVII веке.

Результаты исследования. Наше наблюдение и изыскание исторически обусловленных антропонимов в украинском языке, в общем, соответствуют выводам В. Лученко и других названных исследователей.

Так, прежде всего, с точки зрения «историчности» обусловлены фамилии, происходящие от этнонимов. К слову, украинцы, как и представители какого-либо другого этноса, жили в постоянном соприкосновении и взаимодействии с другими народами. Названия этих народов стали одним из источников создания фамилий. Так старые названия наших ближайших соседей турчин (турок), волошин (румын), лях (поляк), литвин (белорус), москаль (россиянин) и старое самоназвание украинцев «русин» дали такие

фамілії: *Турчин, Турчиненко, Турчинив; Волошин, Волощенко, Волощук; Литвин, Литвиненко, Литовчинко, Литвинчук; Русин, Руснак, Русецький; Москаль, Москаленко, Московчук; Лях, Ляшко; Ляшенко, Ляшчук, Подулях.*

Следует также вспомнить фамилии, которые происходят от названий военных чинов и званий. Здесь очевидно самым первым должен быть Гетьман и производные от него *Гетьманчук, Гетьманенко, Гетьманыч; Полковниченко, Сотник и Сотничук, Сотниченко; Хорунжий, Хорунженко; Солдатенко* и проч., некоторые из которых находим и в «Етимологічному словнику українських прізвищ» [1].

Уникальным источником для исследования не только историков, но и филологов является «Реестр Войска Запорожского 1649 года» [22]. Фамилии, которые внесены в него, есть, в том числе, и ярким примером этимологической классификации определенных антропонимов по В. Лученко. Убедительные иллюстрации к сказанному исследователями, находим, например, в списках сотни Шубцева, а также сотен Дулянская, Полковая, Кутобеевская, Иванская, Манковская, Дершадская и др. Черкасского полка: Олекса *Асауль*, Мисько *Опришкович*, Василь *Бесарабъ*, Стецько *Бояринъ*, Михайло *Волошин*, Григоръ *Волошиненко*, Івашко *Турчин*; а также фамилии, образованные от названий животных (как атавизм язычничества или тотемизма): Іванъ *Вовкъ*, Василь *Ворона*, Шпакъ *Іванъ*, Василь *Заецъ*, Мусій *Лисиця* и/или профессий: Линько *Бондаренко*, Гринко *Баранникъ*, Федоръ *Гончаръ*, Федоръ *Гвозденко*, Чобанъ *Васко*.

Достаточно часты и автохтонные фамилии на -ко: Киндрат *Яковенко*, Юрко *Бурленко*, Іванъ *Бабенко*, Іванъ *Бураченко*, Василь *Белмашенко*. Значителен процент в списках и фамилий-прозвищ: Яцько *Одинецъ*, Харина *Харко*, Хреньда *Гаврыло*, Йванъ *Близнецъ*, Гришай *Бовдур*, Василь *Бубликъ*, Іван *Безпалый*, Покий *Борода*, Максимъ *Богатый*, Василь *Гвоздь*, Сидоръ *Пулторакожуха*.

Наблюдается продуктивный способ производства антропонима от топонима: Хуторный *Хвал (Хвил)*, Гринецъ *Берестечко*, Іванъ *Басарабей*, Дацко *Браславецъ*, Лукашъ *Браславченко*, Танасей *Москаль*, Мисько *Краковченко*.

К слову, вспомним, что фамилии часто образовывали двумя способами: от топонима и/или от названия места жительства. Фамилии от топонимов часто содержали ссылку на того, кто жил у приметного физического объекта (дубовое дерево, холм, ручей или церковь): *Задорожний, Забашта, Забаштанный, Завгородний, Зацеркивецъ, Заричный, Озерный, Пиддубный, Пидгирный, Пидлисный* и проч. Фамилии по названию места жительства образовывались от ранее существовавших названий городов, селений и ферм (зимовников): *Билоцеркивецъ, Копайгородський, Голованівський* и проч.

Другие классы имён включают в себя образованные от названий рек, отдельно стоящих домов со знаками на них, регионов и целых стран. Об этом в отношении номенов иностранного происхождения мы подробнее скажем ниже.

Отдельные имена и фамилии в «Реестре...» свидетельствуют о тесных контактах с соседними, в частности, славянскими, народами: *Фесько Топехин Братанич, Туцен Криско, ФЕРЕНЬСЬ Хома, Яковъ Бутининъ, Дементій Бундуровский, Манецъ Безушковский, Томашко Бабка, Дацко Браslaveць, Штефанъ Волошинъ, Яхно Войтковичъ, Грицько Велия, Яцько Емчикъ, Иванъ Емчикъ, Иванъ Емецъ, Матей Емецъ, Федоръ Емченко, Лавринъ Стрелець, Муштапъ Татарин, Игнатъ Товмачъ, Тишко Трапезун, Данило Трапезун.*

Некоторые проходящие по спискам казаков имена и фамилии имеют, скорее всего, иностранное происхождение, если не обычные профессионализмы, демонстрируя выразительные, на наш взгляд, германские корни: *Лесько Слюсар, Семень Гукъ, Андрушко Брусь, Григорий Шпателя, Леско Шкляръ*; или наводят на мысль о таковом: *Дацко Вонтоненко, Марко Органко, Тимко Плянда, Пунвичъ, Иванъ Пашотенко, Мартин Пляка, Педоръ Перуль, Иванъ Пралниковъ, Иван Рохвендя, Иван Роздай, Иванко Рымаръ, Степанъ Шухля, Тимко Шаля.*

Считаем целесообразным обратить внимание на такие, казалось бы, чисто украинские фамилии, как *Шумало* Павелъ, *Шумило* Васил, *Шумный* Грыцько, *Шумъ* Васко, имеющие общую основу «шум», которая, по нашему мнению, может не только го-

ворить о схожести характера определенного человека с характеристикой звукового сопровождения природных явлений, например, ветра, а и происходит от немецкого «*Schaum*» – «пена». Хозяйки до сих пор снимают с бульона «шум» при помощи ложки с отверстиями – «шумовки». Аналогично предлагаем рассматривать и фамилии *Бут* и *Бутенко* («*Boot*» – англ., ботинок, сапог): *Мысько Бут, Павло Бут, Данило Бут, Иван Бут*, хотя указанная фамилия могла быть определена некоему индивидууму по схожести характера с камнем («Бут» (бутовый камень) – куски камня (доломита, известняка или песчаника) неправильной формы, размером не более 500 мм по наибольшему измерению и массой до 50 кг [23]), как, к примеру, и фамилия *Креминь*.

По нашему мнению, определённый интерес в плане исторической антропонимики могут представлять персональные наименования, имеющие внешне вполне автохтонную форму, однако являющиеся по сути заимствованиями, попавшими в язык в результате военных и/или экономических контактов местного населения с иностранцами. Например, в упомянутых уже нами списках полка, встречается (всего один раз) фамилия *Бе(и)лоус* (Ивань *Бе(и)лоусь* (Дутянская) и сходные по звуковому образу Педорь *Полоусь* (Иваньгородская), Остапь *Полоусь* (Кутобеевская) [2].

С. Веретельник считает, что фамилия Бе(и)лоусенко образована от прилагательного «белый» [19], а В. Стецюк отмечает, что в массе преимущественно чернявого населения Приднестровья человека, названного Бе(и)лоусом, невозможно было спутать с кем-либо другим [20]. Мы же придерживаемся следующего мнения: при условии, что этимологию интересующего нас антропонима выводили из сочетания прилагательного («белый») и существительного («ус»), то в среде казаков (своеобразное рыцарское сословие) он должен был бы встречаться в качестве фамилии и/или прозвища значительно чаще.

Для объективного восприятия данной статьи считаем необходимым подчеркнуть тот факт, что в силу самых различных обстоятельств (разница в произношении; неверно выведенная этимология имени; стремление нострифицировать его в соответствии

с имевшимися нормами и/или обычаями другой страны, другого языка; взаимовлияние языков, в частности, латыни, старофранцузского и староанглийского; изменения норм орфографии и орфоэпии; элементарная малограмотность чиновников и писцов, наконец!) письменный и звуковой образ отдельно взятого имени претерпевал значительные изменения, чему существует множество примеров в массиве проанализированных нами текстов, исполненных как кириллицей, так и латиницей.

Обнаруженный нами в ходе исследовательского поиска электронный ресурс [3] содержит герб семьи Беллоуз. Вот его описание: *«Поле, или фон, щита – чёрный, перекрещивающиеся полосы – золотого цвета, шеврон голубой, на нём три золотых львиных головы. Навершие – рука в латах. В руке – кубок естественного цвета, из которого в чашу, также естественного цвета, выливается вода (belle eau), что имеет отношение к фамилии (belle eau, произносимое как «бель-о», в буквальном переводе «хорошая вода», прим. авт.). Девиз: «Tout d'en haut» – «All from on high» («Всё – сверху» – «все – с высоты»)* [4, 193-211].

Отдельные источники по геральдике приводят различные сведения о происхождении семьи Беллоуз. Так, Джефф Мартин из Йоркшира, Англия, в заметке «Белью в Англии и Ирландии» («Bellew in England and Ireland») пишет: «Первые известные Белью (Bellew) были рыцарями, прибывшими в Англию во времена норманнского завоевания. К 1200 их потомки приняли участие в покорении Ирландии и построили там замок. Около 1470 г. семья Белью (the Bellews) унаследовала землю в Девоне и основала новую ветвь в Англии» [5].

В то же время ещё один источник под заголовком «Фамилия – Беллоус» («Last name: Bellows») сообщает, что это «гугенотское» имя на самом деле имеет французское происхождение, хотя в Англии под ним впервые зарегистрирован датчанин. Эта фамилия, с вариантами написания Беллоус и Беллоу (Bellows, Beloe, and Bellow) встречается в геральдике французских провинций Камбре и Нормандия. По церковным записям в Англии проходят Шарль Билло (Charles Billo at Huguenot Church, Threadneedle Street in 1675) и Пол Биллоус (Paul Billows, St. Dunstons Church,

Stepney on March 23rd 1677). Впервые зарегистрированное написание фамилии (Петер Ван Биллоус – Peter Van Billowes) имело место 15 июля 1586 года в период правления королевы Елизаветы I в церкви Св. Петра (St. Peter's, Cornwall, London)» [4].

По данным того же источника, но под заголовком «Фамилия – Беллхаус» (Last name: Bellhouse), указано, что «эта необычная фамилия староанглийского происхождения возникла до VII века от слов *«bell hus»*, и описывает или того, кто проживал у сторожевой башни с колоколом, или, что более вероятно, того, кто отвечал за гарнизон башни и работу колокола. Имя впервые зафиксировано в Норфолке. Это наводит на мысль о том, что в этом достаточно низинном районе, который в средние века и ранее представлял собой невысокие острова среди болот и пустошей, башня могла быть как минимум и примитивным маяком, и сторожевым сооружением» [4]. Символика колокола используется в этих местах и ныне в названиях гостиниц и пивных, такими являются, в частности, гостиница «Старый Колокол» (The Old Bell) в деревушке Гримстон графства Норфолк, известная с 1700-х годов [6].

Все упомянутые ранние записи относятся к странам с развитыми традициями мореходства и с долгой документально зафиксированной памятью. Именно на эту часть восточного побережья Англии чаще всего нападали викинги и прочие пираты-грабители, бороздившие моря в «тёмные века». В этих ранних записях упоминаются, в частности, Ричард де Беллус (Richard de Bellus) в списках налогоплательщиков Йоркшира за 1206 год, и Ричард де Беллехус из Эссекса (Richard de Bellehus of Essex) в списках налогоплательщиков этого графства за 1230. Уолтер атте Белхаус (Walter atte Belhous) упоминается в записях по Кембриджу за 1266 год, а Ричард де Белхаус (Richard de Belhouse) – в записях за 1368 год по Норфолку в период правления короля Эдварда (Edward) III (1327–1377).

Можно привести дополнительные примеры появления этой фамилии в записях: Ричард, сын Эдварда Беллоуса (Richard, son of Edward BELLOWSE), был окрещён в соборе Св. Джеймса в Кларкенвелле, Лондон (St. James's, Clerkenwell, London) в 1590 г., и Джон Белхаус (John BELLHOUSE) и Джейн Бастон

(Jane Buston) сочетались браком в церкви Св. Джорджа в Лондоне (St. George's, Hanover Square, London) в 1771 г.

Герб семьи Белхаус занесен в Генеральный регистр сэра Бернарда Бэркса, Ольстерского герольдмейстера («Короля гербов») (Sir Bernard Burkes General Armory. Ulster King of Arms, (Bellhouse) в 1884 г.» [4].

Считается, что написание Беллоус (Bellowes) есть вариантом от Беллус (Bellus). Так, например, Джон Беллоус (John Bellowes), 12 лет от роду, был пассажиром судна «Норевелл» из Лондона, которое 15 июня 1635 года отошло в Новую Англию [4].

Сборник документов «Исторического общества штата Массачусетс» («Massachusetts Historical Society Collections») поместил список пассажиров судна «Норевелл», порт приписки Лондон, капитан Уильям Бэрдок, вышедшего в Новую Англию 6 апреля 1635 года, который содержит имя пассажира Джо Белоуса (Jo. Bellowes), 12 лет. Автор «Генеалогического словаря первых поселенцев Новой Англии» Джеймс Сэвидж, обнаруживший указанный список в Англии, считает, что этот мальчик есть не кто иной, как Джон Беллоус из Конкорда, Массачусетс [7].

Впервые написание фамилии зафиксировано как Эрнальд Белхус (Ernald Belhus) в списках налогоплательщиков за 1167 год в период правления короля Генриха II – «Строителя церквей» (King Henry II, known as «The church builder»), 1154–1189 гг. Потребность в фамилиях возникла, когда государство ввело персональное налогообложение... На протяжении веков фамилии в разных странах продолжали «развиваться», что зачастую приводило к удивительным вариантам первичного их написания [4].

Малолетний пассажир, о котором упоминается выше, таки прибыл в Новую Англию (территория атлантического побережья США). Исследователь истории семьи Джордж Олдрич в книге «Уолпол: Каким он был и каким есть» пишет: «С достаточным основанием считается, что семья Беллоус (The Bellows family) происходит от нормандской семьи Бель О (Belle Eau), пришедшей в Англию с Вильгельмом Завоевателем. Это имя во множественном числе идентично по звучанию с именем Беллоус (Bellows)» [8, 193-211].

Много труда, денег и энтузиазма понадобилось членам этой семьи, чтобы достаточно качественно проследить свою генеалогию...

Считается, что встречающиеся в разных частях Великобритании фамилии Бельюс, Беллис, Беллас, Беллос, Беллазис и Белоуес (Bellews, Bellis, Bellas, Bellos, Bellasis and Beloes) представляют собою неправильное написание одного и того же корня, Беллоус (Bellows), что тоже есть неправильным написанием. Герб этих семей практически один и тот же.

Потомки первопоселенца до сих пор проживают в США, штат Массачусетс. Примечательно, что «Український щоденник СВОБОДА» за 25 февраля 1992 г. в списке пожертвовавших в Фонд возрождения Украины жителей городов Джерси и Нью-Йорк перечисляет фамилии Белей, Беленюк, Беллхаус, Билос, Билон (BELEJ, BELENOIUK, BELLHOUSE, BILOS, BILON) [9].

Ветвь семьи до сих пор существует в Ирландии. По данным Института Мура (Moore Institute, IRCHSS), ирландской организации гуманитарных и социальных исследований, семья Белью из Уильямстауна (the Bellew family of Williamstown), графство Лут (county Louth), на основании Законов об устройстве (the Acts of Settlement) получила земли в приходе Мойлох (the parish of Moylough), баронств Тикин и Киллиан графства Гэлуей (baronies of Tiquin and Killian, country Galway), что удостоверяется патентами от 26 мая 1677 г. и 21 марта 1678 г. Семья основала город Маунтбелью. Посредством браков Белью породнились с семьями Диллонов, Нагентов и Граттанов, приняв в 1859 г. дополнительную фамилию Граттан. В 1838 г. глава семьи, Майкл Белью, получил титул баронета.

В IX веке семье принадлежало более 12 000 акров земли на территории различных баронств Ирландии. Часть некогда принадлежавших семье поместий и зданий (Гринвилль, Маунтбелью, Замок Белью, Роща Белью) сохранилась, что подтверждается имеющимися в Национальной библиотеке Ирландии документами, в частности [National Library of Ireland]: Map of Bovinion, parish of Moylough, barony of Killian by F. Plunkett, July 1723. 21.F.76(16); Bellew Papers – Account Books MS 9200–

9208, 9266, 9269–9270; Catalogues of the library at Mount Bellew, 1813, с 1812, с 1820 & с 1825. MS 5514, MS 9202, MS 9367 & MS 9268; Bellew Estate account & memorandum book, 1775–1784, 1813–1825. MS 9577 & MS 9578; Bellew Estate, farm account of C.D. Bellew, 1819–1823. MS 9970; Bellew Estate rent book, 1812–1825. MS 9978; Bellew Estate cash book of Michael Bellew, 1819–1822. MS 9980; Bellew Estate labour accounts, 1816 & 1820. MS 13,538; Bellew Estate Maps 21.F.76(16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25); Pedigree of Bellew of Mount Bellew, с 1700–с 1820. GO MS 178: 248; Copy of royal licence to Thomas Arthur Bellew to take the name of Grattan, 19 Mar 1859. GO MS 152: 305–309; Copy of grant of arms to T.A. Bellew and his wife Pauline nee Grattan on their assuming the name and arms of Grattan Bellew, 29 Mar 1859. GO MS 108: 253–254; Pedigree of Bellew of Barmouth Bts, of Springfield Lawn, Co Galway with Higgin descendants, с 1660–1871. GO MS 179: 403–405; Bellew Estate Papers, Collection List 33]. На основании этих документов Карен Харви написала (в 1937 году) книгу о семье Белью.

Приведенные выше сведения дают, на наш взгляд, достаточно оснований полагать, что предки семьи, возможно, проживали в VII веке во французской провинции Нормандия, а на территорию же современной Англии прибыли в XI веке (норманнское завоевание – 1066 год, прим. авт.); представители одной из ветвей семьи проживали и в Ирландии.

Постоянные попытки Англии подчинить себе Ирландию закончились поражением ирландских войск и их союзников-испанцев в битве при Кинслоу в 1601 году. Ирландские лидеры Хью О'Нейлл и «Красный» Хью О'Доннелл были вынуждены покинуть страну. Их отбытие на территорию континентальной Европы в 1607 г. получило название «*The Flight of the Earls*» – «Исход эрлов (графов)». В Европе многие представители эмигрировавших семей были вынуждены «продавать свою шпагу», нанимаясь на службу к различным монархам, политическим и военным лидерам того времени. Отдельные из них добрались и до Московского царства, а позже – Российской империи, сменив фамилии Брюс, ЛерМонт, О'Нейлл на Брюсов, Лермонтов, Онул

и т.д. Резонно предположить, что в числе Гамильтонов, де Толли, Гордонов, Гэллоуэзев и многих других «солдат удачи» и просто авантюристов и искателей счастья были и представители семьи Беллоус, чья фамилия, близкая по звуковому образу, передаваемому на письме разновидностями книжного славянского (древние века) и нынешнему современному украинскому (да и «русскому» в современном понимании) языку, не требовала особых изменений при приспособлении к новой родине.

Средневековая Европа вела постоянные войны за передел территорий, наследование тронов и утверждение религий [10]. Жизнь на известной нам территории тоже сложно было назвать мирной: фактический закат Киевской Руси накануне и после нашествия Батыя (1237–1241 гг.) и её распад на отдельные княжества (Киевское, Черниговское, Галицкое, Владимиро-Волынское, Переяславское), позже занятые Великим Княжеством Литовским; подчинение Киевского княжества Гедимином в 1325 г., включение князем Ольгердом в 1362 г. большей часть удельных княжеств до Черного моря в состав Великого Княжества Литовского; захват Польским королевством Галицкой и Холмской земель (1387 г.); ликвидация Волынского (1456 г.) и Киевского (1470 г.) княжеств; переход под власть Польши вследствие Люблинской унии 1569 года Волыни, Подляшья, Подолья, Брацлавщины и Киевщины.

В этой сложной военно-политической ситуации вполне правомерно предположить движение значительных масс населения, а также широкое применение интернациональных по составу отрядов наёмников, которые в рядах воюющих армий перемещались по просторам континента.

Убедительные иллюстративные примеры активного перемещения по Европе больших масс украинских казаков находим в статье С. Махуна «Казаки-кондотьеры в Тридцатилетней войне (1618–1648)» [21]. Автор пишет, что «Православные украинские казаки, в основном сечевики, также приняли весьма активное участие в этой первой общеевропейской войне, начавшейся с антигабсбургского восстания в Чехии и Моравии.

...В битве под Белой Горой в ноябре 1620 года, решившей

участь чешской независимости на целых 300 лет, казаки составляли значительную часть войска армии коалиции («почти 3500 наших земляков, то есть более 12% от общего количества сил»). Кроме них в её составе были баварцы, испанцы, валлоны, итальянцы, поляки [21].

В 1631 году 2000 казаков в составе войск генералиссимуса «Священной Римской империи» Альбрехта фон Валленштейна, ценившего их выше, нежели знаменитых польских крылатых гусар, участвовали в боевых действиях в Силезии против войск саксонского курфюрста Иоганна-Георга – союзника шведов.

В. Сичинский в книге «Чужинці про Україну» привел интересные данные об участии казаков в боевых действиях на стороне императора в Люксембурге.

В еженедельнике *Gazette de France* (№ 81 за 1633 год) находим сведения о действиях четырехтысячного отряда запорожцев под предводительством полковника Тараского, под знаменами Габсбургов воевавших в Люксембурге против французских войск генерала де Суассона... Австрийское командование создавало из свирепых хорватов-«гренцеров» и запорожцев легкие кавалерийские полки и эскадроны, совершавшие опустошительные проникающие рейды в северную и северо-восточную Францию.

Вербовали запорожцев обычно в Люблине и Львове эмиссары Габсбургской империи. Пункты сбора были в Силезии в городках Битум и Бризи, где располагались лагеря кондотьеров... Казаки из лагеря в Бризи отправились через Центральную Германию в Люксембург и Эльзас. К тому времени французы оккупировали Бельгию, находившуюся под властью испанцев – союзников австрийцев. Именно подвижные части хорватов и казаков своими проникающими рейдами в тыл французов заставили их перейти к обороне и оставить Бельгию [21].

В феврале 1636 года двухтысячный кавалерийский полк казаков в составе корпуса хорватского генерала Изолани через реку Маас возле Вердена ворвался в провинцию Шампань; союзники разгромили расквартированные там французские части, и полк с богатой добычей (в том числе и 60 000 франков выкупа) возвратился в Люксембург.

Но условия контракта австрийское правительство в полной мере не выполняло, поэтому «осенью 1636 года большинство украинцев покидает театр боевых действий. По пути на родину, в Силезии, кондотьеры поднимают мятеж, требуя немедленного расчета. Неблагодарные австрийцы высылают карательный корпус, разгромивший полк запорожцев и заставивший их перейти имперско-польскую границу. Тем не менее часть казаков (до 3000) осталась на службе императора и влилась в армию фельдмаршала Геца. Они принимали участие во взятии Хехста, Дортмунда, Верла и Гамма» [21].

«...В октябре 1645 года после продолжительных переговоров полк запорожских казаков (примерно 2500 человек, из них почти 800 кавалеристов) морским путем через польский порт Гданьск прибыл во французский порт Кале... Вопреки всем законам военной науки, запорожцы хитростью (опыт взятия Кафы, Трапезунда, Синопа пригодился!) через морские ворота ворвались в центральные форты крепости Дюнкерк. Испанцы подписали капитуляцию 11 октября 1646 года. Французы многие годы безуспешно пытались захватить этот «ключ от Ла-Манша». Но снова, как и в империи, казаков обманули «работодатели». Часть их возвратилась в Украину, другие остались во Фландрии (голод заставил их пойти в «прыймы» к фламандцам)» [21].

Вполне очевидно, что в силу смены хозяина, обстоятельств, связанных с боевыми походами, ранений, болезней и элементарного дезертирства личный состав казачьих отрядов оседал на жительство в странах пребывания, растворялся среди местного населения, принося с собою в процессе ассимиляции не только свежую кровь, привычки и традиции, но и новые имена. Подобное происходило и с воинами-иностранцами, попавшими в разные времена на территорию нынешней Украины.

Вполне возможно предположить также присоединение к силам казаков, возвращающихся с иноземных походов, участвовавших в одних битвах с ними таких же наёмников-иностранцев, которые могли таким образом попасть на известную нам территорию и осесть на ней.

Характерным примером масштабных сражений на нашей

территории с участием иностранных войсковых формирований может служить, в частности, битва при Ворскле (1399 г.). «Решающий поход Витовта на Золотую Орду начался летом 1399 г., но этому предшествовала длительная подготовка. Летописи единодушно сообщают, что было собрано огромное войско, включавшее литовские полки, отряды татар Тохтамыша, около 500 крестоносцев, 400 воинов из Польши, отряд волошского господаря...» [11]. По данным разных источников, в составе войска князя Витовта пребывало от 100 до 1600 тевтонцев (хронисты называют цифры 100, 400, 500 и 1600 чел.), среди которых был и рыцарь под фамилией «Bellews» [12].

«Процесс присоединения юго-западных русских земель не был однозначным. Здесь были постоянные мирные контакты, основанные на общности экономических и политических интересов, на заключении браков и союзов с отдельными княжескими домами русских земель, на практике приобщения литовских династий к «русской вере» – православию. Были здесь и вооруженные столкновения, вполне естественные для эпохи феодальных войн, княжких междоусобиц и постепенного преодоления феодальной раздробленности» [11].

С 1562 года доступ к украинским землям получили иностранцы, вступившие на службу в «кварцянское войско» Речи Посполитой.

Соответственно, носители западноевропейской по происхождению фамилии «Белоус» на территорию современной Украины могли попасть, скорее всего, через сопредельные земли тогдашней Польши и Литвы, оседая на жительство в районах Черниговщины и Побужья и формируя их топонимику, что находит своё косвенное подтверждение в краеведческой информации: «Село Новый Белоус расположено в Черниговском районе Черниговской области, в 11 километрах на север от Чернигова. Места очень красивые, как и вся черниговская природа, село расположено на правом берегу реки Белоус. Со времени первого о нем упоминания в 1648 году село как только не называлось: Ляхов Белоус, Евтухов Белоус, даже Хомин Белоус. Название происходит от речки Боловос (Белоус)» [13].

Этот населённый пункт принадлежал представителям ка-

зацкой старшины: «Полковим сотником за Силича і далі був Станіслав (Стас) Коханенко. Він мав маєтності у с. Ляховий Білоус, крім того 22 квітня 1658 р. отримав гетьманський універсал на сл. Гучин з млином... 4 липня 1658 р. Станіслав Кохановський записав хутір Гучин своєму зятю Карпу Мокрієвичу і донці Ганні [1242, 570], власність Кохановського с. Білоус Євтухов як придане потрапило до роду Грембецьких, с. Листвин дісталася онуку Самійлу Мокрієвичу, с. Білоус перейшло згодом до Красовських» [731, 35] – [14].

Позволим себе запропонувати в качестве дополнительного аргумента в пользу иноязычного происхождения фамилии *Бе(и)лоус* соображения филологического характера. Будь эта фамилия происхождения украинского – скорее всего имела бы на стыке двух гласных «о» и «у» вставку из согласного звука «в» или «г». Подобное явление, *эпентеза*, есть изменение, заключающееся в появлении неэтимологического звука между двумя другими для облегчения перехода между произнесением разных звуков при соседстве двух гласных (в просторечии, в детской речи *Ларивон*, *Радивон*, *Левонтий*, радиво, какаво) [15;16].

Об этом же прямо свидетельствует Ю. Громик: «В іншомовних словах, щоб запобігти збігові голосних, з'являється інтервокальний [в], часом [г]: *ра́д'іво*, *стад'івон*, *штра́гус*» [17]. Прикладом такої спроби епентези може бути звук «в» в назві річки БолоВос (см. вище). Але фамилії іноземного походження, часто фіксовані письмовно, як правило, інертні до появи в них епентез. В той же час в сучасній електронній базі «Вся Україна – жителі» є порядку півтори тисячі носіїв фамилії «Беловус», «Билувус», десятки – «*Би(е)ловусов*», «*Би(е)ловусько*», «*Би(е)ловусяк*» і подібн., походження яких на українському ґрунті сумнів не викликає.

Представителі інтересуючої нас фамилії «*Бе(и)лоус*» також згадуються в архівних документах періоду формування після 1648 року козацьких військових об'єднань з використанням знати іноземного, в тому числі польського походження: «Очолити Чернівецьку сотню Нечай направив Гаврила Невмирецького, який був його родичем ще по спільній маєтності

с. Невмиринцях. Від шляхтича Петра Білоуса з Вінницького повіту вели свій родовід козаки с. Білоусівки Федір Білоус, Семен, Ярема і Демко Білоусівські [823, 240], які були серед перших фундаторів Тульчинської сотні» [14].

Резонно предположить, что на тогдашней территории Украины находились несколько носителей фамилии «*Бе(и)лоус*», которые и явились родоначальниками, основателями семей-однофамильцев, не обязательно связанных между собою кровным родством. Эта система параллельных родов, скорее всего, существует и до сих пор. Доподлинно установит их происхождение представляется практически невозможным из-за отсутствия необходимых для этого данных регистрации населения. Здесь мы полностью согласны с точкой зрения известного современного историка Н. Яковенко: «Досліджуючи свої прізвища, мусимо брати до уваги те, що перша фіксація прізвищевої назви в пам'ятках писемності й давність відповідного роду не тотожні, не обов'язково збігаються в часі. Тобто не всі нинішні носії однакового прізвища вийшли з одного роду: одне й те ж прізвище упродовж століть могло виникати в різних куточках України по кілька разів, спонтанно» [18].

Продвижение Российской империи на юг в XVIII веке обусловило активное использование в военных действиях и казачьих формированиях. В результате представители фамилии «*Бе(и)лоус*» появляются и на территории Кировоградской области, в частности, в нынешнем Новоархангельском районе [24] и в селе Губовка [25] (ныне Компаниевский р-н области) в 20 км от земляной крепости св. Елизаветы, где одно время стояли казачьи полки. В настоящее время носители фамилии выводят её этимологию от славянских корней и никоим образом не ассоциируют себя с возможными европейскими пращурами. Но что удивительно, и в Новоархангельском районе, и в с. Губовка издревле уличные прозвища носителей фамилии «*Бе(и)лоус*» – «*Немець*» [26]. А общеизвестно, что немцами славяне называли не только этнических немцев, а и всех, чей язык изначально не понимали.

Выводы. В столь обильно процитированной нами статье С. Махуна отмечается, что казаки-кондотьеры в Европе, как и

укоренившиися на нашей земле потомки иностранных легионеров, – «отнюдь не фантастическая сказка, хотя эта тема требует более взвешенного подхода, постоянной работы историков в архивах» [21]. В данной публикации мы признаем гипотетичность отдельных своих предположений, однако объективной возможности подтвердить все из них ссылками на реально существующие архивно-исторические документы просто не существует: многие записи о событиях многовековой давности не велись, а значительная часть возможно когда-то и существовавших к настоящему времени утрачена безвозвратно.

Настоящим преследуется цель показать реальность дополнительного источника формирования украинского антропонимикона – заимствование номенів иностранного происхождения – под влиянием объективных экстралингвистических факторов. Более глубокое исследование темы предполагает значительный объем работы историков и филологов по комплексному анализу документов упомянутого периода. К сожалению, имеющийся у нас небольшой опыт подобных изысканий подтвердил практическую недоступность архивных материалов стран ближнего и дальнего зарубежья в силу причин политического и финансового характера.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Валентин Лученко. Етимологічний словник українських прізвищ. Режим доступа: <http://h.ua/story/176692/> и проч.
2. Режим доступа: http://sicheslavschina.blogspot.com/2012/05/blog-post_25.html
3. Режим доступа: <http://www.surnamedb.com/Surname/Bellows#ixzz3wveGFG7i>
4. Режим доступа: Name Origin Research www.surnamedb.com 1980 – 2016
5. Режим доступа: genealogy.com user June 04, 1998 at 04:43:42
6. Режим доступа: <http://www.theoldbellgrimston.org.uk>
7. The Genealogical Dictionary of the First Settlers of New England», vol. i, p. 162
8. Walpole As It Was and As It Is by George Aldrich, The Claremont Manufacturing Co., Claremont, N.H., 1880, page 193–211
9. СВОБОДА УКРАЇНСЬКИЙ ЩОДЕННИК VOL. XCIX No.36. JERSEY CITY and NEW YORK, TUESDAY, FEBRUARY 25, 1992
10. Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki>
11. Режим доступа: <http://ukrainian.travel/ru/ob-ukraine-/istoriya/1399-bitva-pri-vorskli>

12. Режим доступа: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B8%D1%82%D0%B2%D0%B0_%D0%BD%D0%B0_%D0%92%D0%BE%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%BB%D1%96_%281399%29
13. Режим доступа: <http://uoj.org.ua/spetsproekty/puteshestvie-k-khramu/tserkov-v-chest-svyatoj-troitsy-v-sele-novyj-belous>
14. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.
15. Режим доступа: <http://bibliograph.com.ua/yazikovedenie-1/51.htm>.
16. Режим доступа: http://uchebnikonline.com/documentovedenie/vstup_domovoznavstva_-_kochergan_mp/kombinatorni_zmini_zvukiv.htm
17. Режим доступа: <http://esnuir.eenu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/4670/1/gromyk.pdf>].
18. Режим доступа: history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Jakovenko.pdf.
19. Світлана Веретільник РОЗВИТОК АНТРОПОНІМІВ ГЕТЬМАНЩИНИ XVII-XVIII ст. Синопис: текст, контекст, медіа, № 1 (9), 2015
20. Валентин Стецюк. Ономастика. Режим доступності: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/DnisterStudies/Onomastics.html>
21. С. Махун. Казаки-наёмники в Тридцатилетней войне (1618–1648). Режим доступа: https://zn.ua/SOCIETY/kazaki-naemniki_v_tridtsatiletney_voynе_16181648.html
22. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Упорядн. О. В. Тодійчук (гол. упорядн.), В.В. Страшко, Р.І. Осташ, Р.В. Майборода; Ред. кол.: Ф.П. Шевченко (відп. ред.), Г.В. Боряк та ін. НАН України. Археографічна комісія, Інститут української археографії, Інститут історії України; Російський державний архів давніх актів. – К.: Наукова думка, 1995. – 592 с. – Режим доступа: <http://resource.history.org.ua/item/0010239>.
23. Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Бутовый_камень.
24. Государственный архив Кировоградской области (ГАКО). Ф.253, Ф.255 Ф.385, Ф.669, Ф.705 и др.
25. ГАКО. Ф. 328, Ф. 696, Ф. 698 и др.
26. ГАКО. Коллекция этнографических материалов. Оп. 1. Д. 2., Д. 12.

АРХІВНО-СЛІДЧІ СПРАВИ Й ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ*

Беззаперечно, що у контексті «досягнення національної єдності та консолідації суспільства» важливим чинником є «формування історичної пам'яті української нації» шляхом, зокрема, «дослідження і популяризації історичного минулого держави» [6, 7].

Одним з об'єктивних джерел пізнання минулої, радянської, епохи в історії України є масив закінчених провадженням слідчих справ колишніх органів ВНК (ВЧК) – ОДПУ (ОГПУ) – НКВС (НКВД), які у 1990-х роках було передано з архівів каральних органів на подальше зберігання до системи державних архівних установ України. «Архіви спецслужб – не просто архівні документи. Їх вивчення потребує особливого підходу. Адже за кожним пожовклим аркушем стоїть людська доля, що сухою мовою законів та нормативно-правових актів визначається як інформація про особу, її персональні дані»[7, 107].

Величезний навіть просто за фізичним обсягом джерельний масив, база «для нових студій із вітчизняної історії і... досліджень архівістів», став «предметом наукових конференцій, дисертацій та розвідок, у яких, природно, виявлено провідну роль цього типу джерел у дослідженні саме репресивної політики радянської влади» [3, 1].

Одним із перспективних аспектів у цьому напрямі є дослідження долі представників технічної інтелігенції у період репресій кінця 30-х – початку 40-х років минулого сторіччя та її проекція на динаміку та результати економічного розвитку регіонів країни. Матеріали архівно-слідчих справ цього часу допоможуть розкрити багато невідомих сторінок історії та спростувати заскорузлі міфологеми та стереотипи періоду. Принципами підходу до роботи з цими справами мають бути об'єктивність оцінки на тлі комплексного використання інших джерел (преса того часу, мемуарна та навіть художня література тощо); уваж-

* Оксана Бабенко. Архівно-слідчі справи й історична пам'ять /Оксана Бабенко // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (присвяченої 20-річчю прийняття Конституції України). 29-30 червня 2016 р. м. Дніпро. /наук. ред. О.Ю. Висоцький. – Дніпро: Роял Принт, 2016. – с. 189-191.

не дослідження текстів документів як важливого елементу дискурсу при загальному критичному сприйнятті фактів. Використання названих справ, опрацювання документів та їх можливе оприлюднення мають здійснюватись виключно за умов суворого дотримання законодавчих положень з цих питань, якими, зокрема, передбачається: «ст.16: Доступ до документів Національного архівного фонду, що містять конфіденційну інформацію про особу, а також створюють загрозу для життя чи недоторканності житла громадян, обмежується на 75 років від часу створення цих документів, якщо інше не передбачено законом. Раніше зазначеного строку доступ здійснюється з дозволу громадянина, права та законні інтереси якого можуть бути порушені, а в разі його смерті – з дозволу спадкоємців», а також «ст.21: 4) не допускати перекручення або фальсифікації використаних відомостей, що містяться в архівних документах»[1].

Окремо слід зазначити наявність у деяких справах документів оперативно-розшукової діяльності каральних органів того часу, за якими можна, зокрема, «вирахувати» особи секретних співробітників. Ці дані потребують особливо уважного ставлення до них та їх використання у відкритих джерелах. Прийнятий закон про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років (№2540) є, на нашу думку, достатньо контroversійним документом, який потенційно може стати «бомбою уповільненої дії» [2], принести значної шкоди жаданим миру та злагоді у суспільстві.

Цікавим з погляду популярних у наш час гендерних студій може стати дослідження долі жінок. Зазвичай учасниками виниклих у зумовлених партійними настановами хворобливих мареннях співробітників репресивних органів «контрреволюційних шпигунських, повстанських, терористичних організаціях» робили здебільшого осіб чоловічої статі, але траплялися серед основних фігурантів й жінки. Жіночі імена у протоколах рішень позасудових органів та на кривавих актах при виконання вироків виглядають особливо моторошно.

Певні спостереження щодо справ жінок вже існують. Часто нещасні жінки автоматично «ставали членами» націоналістич-

них організацій: українських, німецьких, польських, болгарських, єврейських тощо. Їх бездоказово відносили до резидентів іноземних розвідок. Міжнародна контрреволюція, як в цьому намагалися запевнити служачи сталінського режиму, через свої численні підривні центри, що створювалися на території зокрема сучасної Кіровоградщини, «вела активну боротьбу» з радянським ладом.

Коли хвилі Великого терору розливалися по країні, в цей же час створювалася картина загального благоденства з оптимістичними кінокартинами, з перевиконанням планів п'ятирічок, з міфом про загальне схвалення курсу партії та уряду, з майже перемогою над капіталізмом. Паралельно з цим світом існував і інший, де ешелони вивозили в суворі краї нових арештанток, дітей примушували відмовлятися від своїх батьків, слідчі цілодобово вели допити підозрюваних у антирадянській діяльності, ночами розстрілювали жінок, вина котрих полягала в тому, що вони мали тавро члена родини «ворога народу» або «зрадника батьківщини»[4].

Відвойовуючи своє сумнівне право на існування, ця сама «батьківщина» створила й викохала складний управлінський та каральний апарат, який, своєю чергою, «послідовно й систематично пропустив через м'ясорубку репресій все населення». Масовий терор, заснований на принципі класової сегрегації, був наймасштабнішим за всі інші типи, а відтак і головним. Він охопив усю країну – одну шосту частину земного суходолу. Починаючи з найперших днів радянської влади, для здійснення поставлених цілей, ідучи шляхом обліків, анкетування, паспортизації й переписів населення, протягом кількох десятиріч влада створила в загальнодержавних масштабах всеохопну й доволі точну інформаційну управлінську базу. Ця база віддзеркалювала кількісний і якісний склад населення, головним чином міського, передусім чоловічого. У сукупності держава отримала досить повну характеристику населення. Збирання й систематизація відомостей про населення було чи не найпершим і чи не найголовнішим завданням більшовицьких спецслужб. Арешти проводилися на основі саме цієї інформації, яку збирали невтомні «бійці невидимого фронту» [5].

Тема нашого дослідження є зі зрозумілих причин виокремленою, але й у такому вигляді спрямованою на розкриття механізмів, результатів та наслідків боротьби держави проти власного народу, без усвідомлення яких унеможлиблюється процес формування не лише історичної пам'яті народу, а й становлення модерної суверенної української держави.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи»// Електронний ресурс, режим доступу <http://fraza.ua/>.
2. Дерейко І. Архівно-слідчі справи як джерельна база дослідження особистісного виміру проявів збройного колабораціонізму в райхскомісаріаті «Україна» // Сторінки воєнної історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – №13. – С. 39// Електронний ресурс, режим доступу <http://www.history.org.ua/?hist=818>.
3. Пасічник Л. Дружина ворога народу // Народне слово. – 2015, 05 лютого. – С. 13.
4. Білокінь С.І. – Голодомор, різні типи й способи терору//Електронний ресурс, режим доступу <http://www.anvsu.org.ua/index.files/Articles/Bilokin1.htm>.
5. Гінзбург О.П. Підсумки роботи Державної архівної служби України, архівних установ та установ СФД у 2013 році та їх завдання на 2014 рік // Архіви України – 2014. – №2 (290). – С.7-27.
6. Даневич Л.Г. Галузовому Державному архіву СБ України – 20 років // Архіви України – 2014. – №2 (290). – С. 106- 118.

DESCRIBING NEW VISTAS FOR HISTORY RESEARCH*

(treasures of State Archives of Kirovograd Region)

The Kirovograd region, established in January 1939, encompassed areas, formerly belonging to the regions of Kherson, Odessa, Nikolaev, Kharkov, Kiev, Podolia, Dnepropetrovsk, Poltava. Some territorial reshuffling was done in 1954 due to the organization of the Cherkassy region. So the object of research now is geographically the region in the very centre of Ukraine, the territory between the rivers Southern Bug and Dnieper. These lands have seen prehistoric Slavonic tribes, the riders of Tartar khans, Cossack warriors and peasant rebels. Poland, Russia, Lithuania, Turkey – all fought for the control of this territory. Alas, we do not have many sources on the events of those long gone days. What has been preserved in the State Archives of Kirovograd Region (SAKR) are the documents of a more contemporary epoch.

The city of Kirovograd (formerly Kirovo, Zinovievsk) has sprung up around the fortress of St. Elizabeth, which was erected as one of strongholds against raiding Tartar parties. A special status territory by the name of New Serbia has been organized on the left bank of the Dnieper to settle refugees and emigrants from the Balkans. The history of this territory and its further destiny present an interesting venue of research.

People who were born and lived there have entered the history of not only Ukraine, but the world history too. No name but a few: the Tarkovsky family, the Shulgins, poet Malanyuk, flyer Matsievitch, writer and politician Vynnychenko, political figures like Trotsky and Zinoviev – all are connected to our city.

The years of the Civil war (sometimes referred to as the years of Bolshevik occupation) produced valuable information concerning methods and details of establishing the Soviet power in the region. Yellowish pages of old newspapers have preserved to our researches

* Victor Belous. *Describing new vistas for history research (treasures of State Archives of Kirovograd Region)* / Victor Belous // *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (присвяченої 20-річчю прийняття Конституції України). 29-30 червня 2016 р. м. Дніпро /наук. ред. О.Ю. Висоцький. – Дніпро: Роял Принт, 2016. – С. 188-189.*

stories of fighting, victories and defeats, robberies and repressions of the first post-revolutionary years. A very interesting direction for research is the history of rebel movement in the region. Stories of conspiracies, political and economic uprisings, self proclaimed peasant republics are still waiting for scholars to estimate their importance to the history of the country.

The main bulk of this information can be found in the funds of archival criminal cases, transferred to us from the care of the Security Service of Ukraine archivists. The Soviet power is notorious for its repressive policies against its own peoples, but the repressions of the first years of the Soviet power (1920–1923) were not so massive and cruel, as in the years of 1937–38. Literally thousands of men and women have paid with their lives for as much as a wrong word or a wrong look.

Lives and destinies of these people are very much alike in the sense, that all of cases began with a slanderous «signal» from a «well-wisher» and ended at best at «the southern coast of the Arctic ocean», at worst – in a death chamber of the all-mighty «Che-Ka» and its heirs. Engineers and teachers, workers and peasants, men and women, old and young – each and every of them could have assisted in the progress of his motherland, had the «Rodina» treated them as citizens and not brandished as the «enemies of the people». We must acknowledge the huge amount of work, done by scholars, society activists and journalists in bringing the names of the victims to the public, but there is much to be done still in unraveling stories of lives, taken wantonly in the name of false ideals.

Once we have mentioned «false ideals» we are to say that questions of collectivization and industrialization of this country still remain a very disputable issue. Documents, kept in the SAKR, may provide some answers to these problems. Contents of reports to local Communist party committees and bodies of Soviet power, newspaper articles, especially viewed on the sinister backdrop of criminal cases, represent a gloomy picture of socialist construction, which differs greatly from the optimistic propaganda images of happy people and prospering land.

Bolsheviks have always been stressing the international character

of proletariat. On practice there always existed a strong element of distrust towards representatives of non-Russian nationalities. It led to repressions on national grounds, when many Poles, Bulgarians, Germans etc. have been accused of «terrorist and espionage activities», tried and shot. To keep them company in the dungeons, prison cells were packed tight with members of NKVD-invented «clandestine conspiracies» of different colouring: nationalist, military etc.

A very special feature is prosecutions against Jews. The topic of Shoa (The Holocaust) is a popular one with scientists in Israel, Poland, Germany, the Baltic countries. There are many files in our storage, that can shed additional light on the problem.

A sinister page is devoted to clergy. Priests of practically every religion in this territory have been almost completely eradicated. After their incarcerations or deaths their laity followed them to concentration camps or faced shooting squads.

Lack of space prevents us from expounding on the subject. In the closing lines we would like to invite researchers of all ages and political affiliations to come and work in the State Archives of Kirovograd region. Every scruple of information you dig up or discover in its files will become a valuable stone in the mosaic of Ukrainian history. Results of your work may be published in «Between the Bug and the Dnieper», our periodical edition (for further details contact us at the provided E-mail addresses and/or mobile phones Nos).

ГЛАГОЛЫ БЕЗДЕЙСТВИЯ*

(некоторые лексические особенности текстов
руководящих документов)

Язык – идеальный инструмент для создания комфортной информационной среды даже в масштабах целой нации. Не нужно технических свершений, экономических и военных побед – с помощью одного только языкового оформления можно создать собственный идеальный мир с правильными моральными ориентирами и национальной историей побед и свершений, населённый весёлыми, жизнерадостными и богато живущими людьми, полностью соответствующий официальной государственной доктрине развития нации. Поскольку же построение общества и последующее им управление невозможны, в частности, без наличия чётко функционирующей системы документирования, то использование языка в качестве инструмента управления желательно в документе – материальном носителе информация с реквизитами, которые дают возможность ее идентифицировать.

Любой официальный документ выполняет общие (информационную, социальную, коммуникативную, культурную) и специальные (управленческую, правовую, историческую) функции документа, что и дает ему возможность удовлетворять определенные потребности и общества в целом, и отдельных его граждан. Своевременно и умело составленный документ может быть результативно использован в интересах властей.

Значительный интерес в плане создания в обществе необходимых правящей верхушке настроений, верований и убеждений представляют официальные (служебные) документы, особенно же управленческие, поскольку лишь они обеспечивают порядок управления объектами как в отдельно взятой организации, так и в масштабах всего государства. Тексты именно этих документов

* Оксана Бабенко, Виктор Белоус. Глаголы бездействия (некоторые лексические особенности текстов руководящих документов) / Оксана Бабенко, Виктор Белоус // Научная дискуссия: Вопросы филологии, искусствоведения и культурологи. № 3 (22): сборник статей. – М., Изд. «Международный центр науки и образования», 2014. – С. 88-92.

и должны содержать в себе необходимые для решения задач власти языковые элементы.

В качестве предмета исследования мы выбрали находящиеся на хранении в Государственном архиве Кировоградской области документы партийных органов (предпочтение было отдано группе документов 1939 года: это год образования Кировоградской области; период, отмеченный важными общественно-политическими событиями в стране и в мире), которые содержат и организационно-правовую документацию, и плановую, и справочно-аналитическую, и кадровую, и документацию по материально-техническому обеспечению, что делает этот фонд достаточно интересным объектом изучения не только для историков, юристов и экономистов, но и для филологов. Отобранные нами документы в большинстве своём не имеют стандартной или обязательной заданной формы, хотя для удобства их использования составлялись по определённому образцу в рамках действующих требований к официально-деловому стилю.

Важнейшие функции этого стиля – сообщение и воздействие – реализуются в таких официальных документах, как резолюции, постановления, решения партийных органов, которые выделяются своей стабильностью, замкнутостью и стандартизованностью. Их язык строго подчиняется требованиям официально-делового изложения: набор обязательных элементов оформления документа, обеспечивающих его юридическую правомочность, стандартизованный характер изложения, устойчивые формы расположения материала в определенной логической последовательности, отсутствие экспрессивных элементов и оценочной лексики, кажущаяся объективность и беспристрастность изложения обстоятельств и фактов и т.д.

Исследователи языка в различных обществах, находившихся в напряжённой социально-политической ситуации [2, 3, 4, 5, 6, 7], отмечали характерную перенасыщенность речи этого периода глагольными конструкциями, призывами к действию, к переменам. Украинское название глагола «дієслово» на наш взгляд наиболее полно отражает суть этой части речи – действие. Популярное же выражение из российской классики «глаголом жечь сердца

людей» вообще не нуждается в комментариях. Изначально мы предполагали, что сможем найти интересные примеры использования глагольной лексики, характерных для ответственных и даже переломных периодов в жизни общества, каковым, несомненно, и являлся 1939 год.

В стройной системе языка глаголу принадлежит особое место. Для речи очень важны слова, обозначающие действия предметов, поскольку сообщение о действиях характеризует предметы, а глагол – это знаменательная часть речи, объединяющая слова со значением действия или состояния предмета как процесс. А.Н. Толстой писал: *«Глагол является основой языка. Найти верный глагол для фразы – это значит дать движение фразе»*.

В ходе проделанной работы установлено, что морфологические черты официально-деловой речи просмотренных документов определяются в значительной мере ее именным характером: в ней наблюдается абсолютное преобладание имен при незначительном использовании глаголов.

Одной из характерных черт текстов является частое употребление синонимичных глагольным выражениям устойчивых оборотов речи, перегруженных формами родительного и других косвенных падежей (*«не закончено доведение семенной ссуды до колхозов»*; *«обязать... закончить распределение ссуды и обеспечить полностью выборку семян»* [1; с. 3]). Подобные фразы тяжеловесны и малопонятны.

Именной строй официально-деловой речи, замена глагольного сказуемого сочетанием смыслового глагола в функции вспомогательного с существительным, называющим действие, делает её (речь) явлением констатирующим, статичным, нежизненным (*«констатирует неудовлетворительный ход»*, *«обеспечить немедленное погашение»*, *«оказать всемерную помощь»* [1; с.с. 3, 5, 9]). Важная роль отводится предикатам со значением долженствования: «следует», «надлежит», «вменяется», «обязуется», особенно часто встречается глагол «обязать» (*«обязать секретарей»*, *«обязать провести совещание»* [1; с.с. 3, 5, 9, 20]).

Определяющей чертой является использование в официальных документах безличных форм глагола, особенно инфинитива

ва: «обеспечить», «заслушать», «предложить» [1; с.с. 4, 5, 20].
 Формы настоящего времени принимают характер предписания (так называемое «настоящее предписания»): «заслушивать на заседаниях бюро РИК», «привлекать к строгой ответственности» [1; с.с. 6, 16].

Приведенный нами далеко не полный список примеров показывает, что, несмотря на определённую напряжённость ситуации в стране в целом и в области в частности, официально-деловой стиль речи своих основных характеристик не изменил. Используемые в нём конструкции даже с такой, казалось бы, «живой» частью речи, как глагол, мертвы. Более того, они призваны создавать впечатление деятельного руководства всей жизнью страны, формировать у населения уверенность в правильности выбранного партией пути, в незыблемости идеологии и эффективности экономики. Реальная же ситуация в стране резко, вплоть до противоположности, отличалась от той сюрреалистичной картины, которую власти пытались создать с помощью внешне бодрой и показательно беспристрастной, но на деле фальшиво-оптимистичной фразы.

Когда боевой «глагольный» клич красных конников «Даёшь!» стал звучать на стройках первых мирных лет после революций и гражданской войны, это означало, что люди работали не только с энтузиазмом, но и с верой в успех. Правда, постепенно кавалеристы Будённого пересели из кожаных седел в кожаные кресла, изменив при этом и свою лексику, и отношение к порученному делу. В «Мёртвых душах» Гоголя манерные дамочки не «сморкались», а «облегчали нос посредством носового платка». Подобная метаморфоза произошла и с лексикой корда-то руководящей партии, но «честный» глагол не просто подменили канцелярским эвфемизмом, из него выхолостили главное, суть: действие подменили аморфной эвфемистической канцелярской конструкцией, похожей на глагол, как кресло чиновника на кавалерийское седло лихого рубаки.

В своей работе мы лишь поверхностно затронули проблему. Дальнейшие исследования планируем в направлении сравнения языка официальных руководящих документов прошлых лет с

текстами опубликованных партийных решений и пропагандировавших их газетных статей.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Державний архів Кіровоградської області. ФП 427. – Оп. 1. – Спр. 4. Протоколи об'єднаних засідань оргбюро ЦК КП(б)У по Кіровоградській області (с 27.02.39 – бюро обкома КП(б)У) и оргкомитета Президиума Верховного Совета УССР по Кіровоградській обл. №№ 1-16.
2. Білоус В.Б. Дієслово у Винниченка (багатогранність дієслівних конструкцій у драматургії Володимира Винниченка як один з маркерів мови епохи) // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наук. праць. – Вип. 16 / Редкол.: А.В. Козлов (відп. ред.) та ін. – К.: Твім інтер, 2003. – С. 475-484.
3. Будагов Р.А. Развитие французской политической терминологии в XVIII в. – Л., 1940. – 110 с.
4. Карцевский С.И. Русский язык и революция // Русская речь. – 1999. – № 2. – С. 31 – 34.
5. Масенко Л.Т. Мова і політика. – К.: Соняшник, 1999. – 100 с.
6. Семенюк О.А. Мови періодів соціальних перетворень: деякі загальні риси // Франція та Україна, науково-практичний досвід у контексті діалогу національних культур. V Міжнародна конференція. – Збірник наукових праць. – Том 1. – Ч.1. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 1998. – С. 164-169.
7. Шаклеин В.М. Лингвокультурная ситуация и исследование текста. – М.: Общ-во любителей русской словесности, 1997. – 184 с.

АРХІВНО-СЛІДЧІ СПРАВИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ КОНКРЕТНОЇ ЕПОХИ*

Перші архіви як зосередження релігійних, державних, комерційних, приватних матеріалів виникли так давно, що навіть визначити точний вік глиняних табличок, на які заносили ці дані, дуже важко. Архіви – це цілісна система зі складових частин та елементів, що пов'язані між собою та мають спільні ознаки.

Архівна система сучасної України тяжіє до визначення «унітарна система», хоча простору для її удосконалення ще багато. Поділяємо думку багатьох науковців про те, що архівна система як похідна від суспільно-державного ладу, політичного устрою, національно-культурних традицій держави, що є регульованою відповідними законодавчими актами певного часового періоду, має конкретно-історичний зміст, розуміння, сприйняття та вивчення якого саме й допомагають досягнути те минуле, без якого немає теперішнього, оцінити сьогоденнє, щоб отримати можливість уникнути помилок при розбудові майбутнього.

У контексті «досягнення національної єдності та консолідації суспільства» важливим чинником є «формування історичної пам'яті української нації» шляхом, зокрема, «дослідження і популяризації історичного минулого держави» [6, 7].

Зупинимось на питанні використання з науковою метою такої відносно упорядкованої частини фондів держархівів як масив закінчених провадженням слідчих справ колишніх органів ВНК (ВЧК) – ОДПУ (ОГПУ) – НКВС (НКВД), які у 1990-х роках було передано з архівів каральних органів на подальше зберігання до системи державних архівних установ України. «Архіви спецслужб – не просто архівні документи. Їх вивчення потребує особливого підходу. Адже за кожним пожовклим аркушем стоїть людська доля, що сухою мовою законів та нормативно-правових актів визначається як інформація про особу, її персональні дані» [7, 107].

* Оксана Бабенко, Віктор Білоус *Архівно-слідчі справи як джерело вивчення конкретної епохи* / Оксана Бабенко, Віктор Білоус // *Між Бугом і Дніром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Вип. IV – 2015. – С. 237-240.*

Величезний навіть просто за фізичним обсягом джерельний масив, база «для нових студій із вітчизняної історії і... досліджень архівістів», став «предметом наукових конференцій, дисертацій та розвідок, у яких, природно, виявлено провідну роль цього типу джерел у дослідженні саме репресивної політики радянської влади» [3, 1].

Одним із перспективних аспектів у цьому напрямі є дослідження долі представників технічної інтелігенції у період репресій кінця 30-х – початку 40-х років минулого сторіччя та її проекція на динаміку та результати економічного розвитку регіонів країни. Матеріали архівно-слідчих справ цього часу допоможуть розкрити багато невідомих сторінок історії та спростувати заскорузлі міфологеми та стереотипи періоду. Принципами підходу до роботи з цими справами мають бути об'єктивність оцінки на тлі комплексного використання інших джерел (преса того часу, мемуарна та навіть художня література тощо); уважне дослідження текстів документів як важливого елементу дискурсу при загальному критичному сприйнятті фактів.

Використання названих справ, опрацювання документів та їх можливе оприлюднення мають здійснюватись винятково за умов суворого дотримання законодавчих положень з цих питань, якими, зокрема, передбачається: «ст.16: Доступ до документів Національного архівного фонду, що містять конфіденційну інформацію про особу, а також створюють загрозу для життя чи недоторканності житла громадян, обмежується на 75 років від часу створення цих документів, якщо інше не передбачено законом. Раніше зазначеного строку доступ здійснюється з дозволу громадянина, права та законні інтереси якого можуть бути порушені, а в разі його смерті – з дозволу спадкоємців», а також «ст.21: 4) не допускати перекручення або фальсифікації використаних відомостей, що містяться в архівних документах» [1].

Праця дослідника дещо спрощується за рахунок уніфікації структури справ. Практично всі вони складаються з певного комплексу документів, залучених та підшитих у визначеній процесуальним кодексом того часу послідовності:

- 1) матеріали оформлення арешту та обшуку: постанова про

обрання міри запобіжних заходів, ордер на обшук, протокол обшуку, квитанція про передачу на зберігання вилученого під час арешту, опис майна, анкета заарештованого, свідчення учасників щодо обставин затримання (в разі опору заарештованого);

2) матеріали слідства: протоколи допитів обвинуваченого та свідків, протоколи очних ставок, особисті свідчення обвинуваченого, постанови про висування обвинувачення, зміну ступеню запобіжних заходів;

3) матеріали оформлення слідства: протокол пред'явлення слідчих матеріалів, обвинувальний висновок, вирок позасудового органу, суду, трибуналу тощо, матеріали слухань Особливої наради щодо репресій проти членів родини підслідного.

Окремо слід зазначити наявність у деяких справах документів оперативно-розшукової діяльності каральних органів того часу, за якими можна, зокрема, «вирахувати» особи секретних співробітників. Ці дані потребують особливо уважного ставлення до них та їх використання у відкритих джерелах. Прийнятий закон про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років (№2540) є, на нашу думку, досить контрверсійним документом, який потенційно може стати «бомбою уповільненої дії» [2], принести значної шкоди жаданим миру та злагоді у суспільстві.

Цікавим із погляду популярних у наш час гендерних студій може стати дослідження долі жінок. Зазвичай учасниками виниклих у зумовлених партійними настановами хворобливих мареннях співробітників репресивних органів «контрреволюційних шпигунських, повстанських, терористичних організаціях» робили здебільшого осіб чоловічої статі, але траплялися серед основних фігурантів й жінки. Жіночі імена у протоколах рішень позасудових органів та на кривавих актах про виконання вироків виглядають особливо моторошно.

Певні спостереження щодо справ жінок вже існують. Часто нещасні жінки автоматично «ставали членами» націоналістичних організацій: українських, німецьких, польських, болгарських, єврейських тощо. Їх бездоказово відносили до резидентів іноземних розвідок. Міжнародна контрреволюція, як у цьому

намагалися запевнити служачи сталінського режиму, через свої численні підривні центри, що створювалися на території зокрема сучасної Кіровоградщини, «вела активну боротьбу» з радянським ладом.

Коли хвилі Великого терору розливалися по країні, в цей же час створювалася картина загального благоденства з оптимістичними кінокартинами, з перевиконанням планів п'ятирічок, із міфом про загальне схвалення курсу партії та уряду, з майже перемогою над капіталізмом. Паралельно з цим світом існував і інший, де ешелони вивозили в суворі краї нових арештанток, дітей примушували відмовлятися від своїх батьків, слідчі цілодобово вели допити підозрюваних у антирадянській діяльності, ночами розстрілювали жінок, вина котрих полягала в тому, що вони мали тавро члена родини «ворога народу» або «зрадника батьківщини» [4].

Відвойовуючи своє сумнівне право на існування, ця сама «батьківщина» створила й вихотала складний управлінський та каральний апарат, який свою чергою «послідовно й систематично пропустив через м'ясорубку репресій все населення». Масовий терор, заснований на принципі класової сегрегації, був наймасштабнішим за всі інші типи, а відтак і головним. Він охопив усю країну – одну шосту частину земного суходолу.

Починаючи з найперших днів радянської влади, для здійснення поставлених цілей, ідучи шляхом обліків, анкетування, паспортизації й переписів населення, протягом кількох десятиріч влада створила в загальнодержавних масштабах всеохопну й доволі точну інформаційну управлінську базу. Ця база віддзеркалювала кількісний і якісний склад населення, головним чином міського, передусім чоловічого. У сукупності держава отримала досить повну характеристику населення. Збирання й систематизація відомостей про населення було чи не найпершим і чи не найголовнішим завданням більшовицьких спецслужб. Арешти проводилися на основі саме цієї інформації, яку збирали невтомні «бійці невидимого фронту» [5].

Тема нашого дослідження є зі зрозумілих причин виокремленою, але й у такому вигляді спрямованою на розкриття ме-

ханізмів, результатів та наслідків боротьби держави проти власного народу. Щиро сподіваємось, що результати нашої наукової праці стануть іще одним внеском до загальнонаціональної скарбниці правди, скарбниці пам'яті безвинних жертв більшовицького експерименту.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи»// Електронний ресурс, режим доступу <http://fraza.ua/>
2. Дерейко І. Архівно-слідчі справи як джерельна база дослідження особистісного виміру проявів збройного колабораціонізму в райхскомісаріаті «Україна» // Сторінки воєнної історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – №13. – с.39// Електронний ресурс, режим доступу <http://www.history.org.ua/?hist=818>.
3. Пасічник Л. Дружина ворога народу // Народне слово. – 2015, 05 лютого. – С. 13.
4. Білокінь С.І. – Голодомор, різні типи й способи терору//Електронний ресурс, режим доступу <http://www.anvsu.org.ua/index.files/Articles/Bilokin1.htm>.
5. Гінзбург О.П. Підсумки роботи Державної архівної служби України, архівних установ та установ СФД у 2013 році та їх завдання на 2014 рік // Архіви України – 2014. – №2 (290). – С.7-27.
6. Даневич Л.Г. Галузевому Державному архіву СБ України – 20 років // Архіви України – 2014. – №2 (290). – С. 106-118.

ПРО ДЕЯКІ МОМЕНТИ З ІСТОРІЇ ПЕРІОДУ НЕРЕАЛІЗОВАНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ*

Сучасна українська мова має у своєму лексиконі відроджений із давніх часів іменник жіночого роду «берегиня». Зараз він використовується здебільшого на позначення жінок, які дбають про добробут родини, створюють та примножують моральні чесноти, піклуються про етнічне та історичне у нашій повсякденності тощо, тому й побутують у наш час словосполучення на кшталт «жінка-берегиня», «мати-берегиня», «берегиня роду» тощо. Слово «держава» так само жіночого роду, але словосполучення «держава-берегиня» зустрінеш не часто. Причини для цього скоріш за все закорінені у нашій історії, зокрема, історії тих часів, коли держава, яка називала себе «матір'ю» (згадаймо хоча б відомий плакат *«Родина-мать зовет!»*), такою насправді не була ані для своїх «дітей», ані для дітей цих дітей. Щоб не видатись голослівними, наведемо декілька прикладів життєвих історій з фонду архівних слідчих справ Державного архіву Кіровоградської області.

Комуністична партія полюбляла фантастичні за своєю нереальністю плани. Одним із таких став план колективізації, що зародився 1928 року. Ним, зокрема, передбачалося створення великих колективних господарств на основі 20% (а для України – 30%) селянських дворів, таким чином збільшуючи обсяг сільгосппродукції на 150%. Окрім економічної мети (повний контроль над громадянами країни) план мав ще й політичну: панування над самостійним колись селянством та ліквідацію «шкідливого буржуазного впливу» приватної власності. Не буде перебільшенням сказати, що колективізація з її спустошливими наслідками стала однією з найжахливіших подій в українській історії. Більшовики завжди доводили, що рано чи пізно колективне сільське господарство має замінити дрібні селянські господарства. Вони

* Олег Бабенко, Віктор Білоус. *Про деякі моменти з історії періоду нереалізованої української державності* / Олег Бабенко, Віктор Білоус // *Теорія і практика державного управління. Збірник науково-практичних статей.* – Кропивницький, 2017. – С. 119-127.

усвідомлювали, що переконати селян погодитися з таким поглядом буде процесом тривалим і нелегким, особливо після тих поступок, що селяни отримали за НЕПу. Реакція селян на створення в 1920-х роках колгоспів та радгоспів була малообнадійливою – до них вступило лише 3 % усіх сільськогосподарських робітників СРСР.

Й. Сталін закликав до «ліквідації куркульства як класу», проте визначити, хто саме є куркуль, було не просто, оскільки багато давніх куркульських родин було знищено під час громадянської війни. Куркулями нерідко ставали колись убогі селяни, що завдяки натужній праці розбагатіли за непу, тому куркулями оголошували багатьох середняків. Для бідняків, які практично не мали нічого, але теж не бажали вступати до колгоспів, винайшли споріднений термін – підкуркульник.

Розкуркулення сягнуло апогею взимку 1929/1930 рр. Найпоширенішою його формою стала депортація. З-понад мільйона українських селян, експропрійованих радянським режимом на початку 1930-х років, близько 850 тис. депортували на Північ, де багато з них, особливо дітей, загинули. Деякі депортовані, зокрема молодь, втікали із заслання. Разом із тими, кому пощастило уникнути депортації, вони нишком приєднувалися до міської робочої сили (приймати на заводи куркулів заборонялося).

Так перестала існувати велика частина найбільш працездатних і продуктивних господарів в Україні.

Не минула ця біда й територію нинішньої Кіровоградської області. Ось така типова історія трапилась у колишньому Грушківському районі. Кримінальна справа відкривається довідкою від 14.03.1938 р. № 48 Новоселицької сільради Грушківського району Одеської (тоді) області. Процитуюмо увесь документ (тут і далі зберігається орфографія та мова оригіналу): *«Справка Характеристика Видана Новоселицькою сельрадою проте що Вертипорох Василь Вікторів у 1930 році був активним організатором кулацьких волинок проти колективізації за що був розкулачений та висланий як судимий до позбавлення волі терміном на три роки за межі України. 1934 року Вертипорох Василь Вікторів повернувся в село Новоселиця працює на радго-*

*сні. Купив хату телку. За час перебування свого у селі він весь час тримає тісний зв'язок з кулаками які працюють на радгоспі а також с кулаками та активними релігійними людьми і помічаєя конрриволуційних анти радянських агитаціях. Сельрада его уважає Вертипорох Василя Вікторович Як кулака соціально ни-беспечного для радянського суспільства. Що і стверджується» [1: 1]. Далі йдуть протоколи допиту свідків, за матеріалами яких 14 березня 1938 року був заарештований Вертипорох Василь Вікторович, 1878 року народження, малограмотний, різноробочий радгоспу. 16 березня того ж року було заарештовано його односельця Лагодира Гаврила Івановича, 1877 року народження. Обоє у 1930 році не виконали державне завдання по сільгосппоставках, тому були розкуркулені, їхнє майно розпродане, а вони – вислані до північних районів СРСР. Після відбуття покарання обоє чоловіків повернулись до Новоселиці, планували займатися господарством, але свідки-«доброзичливці» допомогли слідству викрити факти їхньої ворожої діяльності: *«Подговаривали рабочих совхоза бросить работу и тем самым сорвать посевную кампанию, дискредитировали советское строительство, сожалевали за старым строем, распространяли провокационные слухи о войне, восхваляли германский фашизм»* [1: 39-40].*

Трійка при УНКВС по Одеській області на своєму засіданні вже 23 березня 1938 року ухвалила розстріляти звинувачуваних, що й було зроблено без жодних вагань та спроб касаційного перегляду справи 28 березня 1938 року [1: 31-34].

Мабуть, тій владі були потрібні швидкі й реальні приклади своєї «принципової позиції», якщо протягом всього двох тижнів справу було розпочато, розслідувано й реалізовано. Розстріляно двох дядьків поважного (на момент арешту їм було по 70 років) віку, які пережили колективізацію, вижили в умовах заслання й повернулися до родин тільки заради того, щоб потрапити під кампанію боротьби проти куркульства і бути похованими у невідомих могилах жертв масових репресій часу побудови «світлого майбутнього» для усієї країни...

Об'єктивно рисою нашої країни є її багатонаціональність та багатомовність. Представників окремих народів було пересе-

лено на ці терени у минулі століття у межах державної політики (німці, болгари, серби тощо), дехто переселився у силу власних обставин, зокрема під час та після воєн та інших соціальних зворушень. Всі вони прийшли до цієї країни та визнали її своєю, але чи визнала їх вона? У нашому архіві зберігається значна кількість справ на представників некорінного населення, яких було репресовано практично тільки на підставі «іншості» їхньої національності.

Наприклад, 4 жовтня 1937 року у Кіровському міськвідділі УНКВС було складено та завізовано одразу декілька документів: постанову про початок слідства, постанову про обрання запобіжного засобу та постанову про ув'язнення [2: 1-3]. Того ж дня сержант держбезпеки Полюшкін *«произвёл задержание как подозрительную личность по шпионажу Линчевского Франц Францевича, 1897 года рождения»* [2: 5].

Занкети арештованого [2: 6] дізнаємось, що Лінчевський Ф.Ф. народився 01.09.1897 року у м. Сколе Стрейського повіту (Польща), працював чорноробом на птахокомбінаті м. Кірово, освіта нижча. Сім'я – жінка, Ірина Улянівна, 35 років, син Броніслав, 6 років. Усі процесуальні документи арештований підписував, виводячи напівдитячим старанним почерком *«Линчевски»*, зберігаючи польський варіант вимови та написання прізвища. Під час війни між радянською Росією та Польщею Лінчевський потрапив у полон до червоних, а потім вирішив залишитися проживати в Україні. Автобіографія Лінчевського, яку додано до заяви, підтверджує, що він почав працювати з 13 років, далі служив у арміях Австрії та Польщі (а у яких він ще міг служити, проживаючи на території названих держав?!), потрапив у полон, залишився у СРСР, працював будівельником, сторожем, навіть міліціонером, годував птицю на птахокомбінатах у різних районах Півдня України.

Але що до того слідству? Слідству потрібно ворогів відшукувати та викривати, тому *«следствие уличает Вас в том, что Вы остались на территории СССР для производства шпионских, вредительских действий по заданию польских разведывательных органов. Следствие требует признания»* [2: 8]. Арештова-

ний це заперечує, тоді сержант Полюшкін повторює запитання: *«Следствию Вы даёте ложные показания. Установлено, что Вас польские разведывательные органы завербовали для осуществления диверсионно-шпионской работы и с этой целью оставили в СССР. По заданию тех же органов Вы проводили среди населения контрреволюционную пропаганду и осуществляли вредительские действия на предприятиях»*. Лінчевський заперечує й це.

«Підготовані» слідчим свідки заявили: *«Линчевский подозревался в шпионаже тем, что он за всё время его нахождения в СССР разъезжал по разным городам СССР и в каждом городе жил недолгое время. На всём этом же времени не терял связи с Польшей – имел письменную связь с родственниками, проживающими в Польше»* [2: 13]. Що ж до так званої анти-радянської агітації, що її начебто проводить Лінчевський, то свідки синхронно наводять таке його висловлювання: *«В СССР рабочие получают мизерные оклады, на которые рабочие не могут существовать, и то зарплату выплачивают несвоевременно»* [2: 11, 13].

23 листопада 1937 року Полюшкін виносить звинувачувальний висновок у справі, але справу повертають на дослідження. Матеріалів додаткового розслідування у справі немає (крім довідки про дослідження, а.с.18), хоча воно нічого не змінило: Лінчевського Франца Францевича за рішенням народного комісара внутрішніх справ Єжова та прокурора СРСР Вишинського №906 від 5 лютого 1938 року було розстріляно 28 лютого цього ж року.

Судова колегія з кримінальних справ Верховного суду УРСР 20 липня 1963 року постанову щодо Лінчевського Ф.Ф. від 05.02.1938 р. скасувала та провадження у справі припинила за відсутністю складу злочину [2: 40-42].

Мешкали на території області й німці, переселені на Південь України ще царицею Катериною. Зараз вже неможливо взнати, наскільки схожі були брати (Андрій – 1908 року народження, Михайло – 1906 р.н.), але справи на них виглядають близнюками. 3 січня 1938 року тимчасовий виконувач обов'язків начальника Новогеоргіївського РВ НКВС сержант держбезпеки Рог

визначив, що брати Бернгардт *«будучи враждебно настроены к Соввласти, систематически проводят среди населения к/р агитацию пораженческого характера»*, а тому мають бути ув'язнені. З цим покірно погодився і санкціонував утримання братів у в'язниці прокурор Новогеоргіївського району Крисін.

Видана Калантаївською сільрадою напівписьменна довідка (№3-1 від 03.01.1938 р.) свідчить, що брати проживали разом із батьком. Сім'ї належав дім під залізом, сарай, клуня, кузня та бакалейна лавка. З худоби – кінь, корова, дві свині. Тобто їх не можна було назвати дуже багатими, але 1931 року господарство було «розмайноване» як куркульське та розпродане, а дорослих членів сім'ї позбавили виборчих прав як соціально ворожий елемент. У довідці також вказується, що один із братів Бернгардтів, Федір, начебто служив у білих та пішов із ними за кордон. Саме ця обставина, здається, дуже потішила сержанта Рога: аякже, перші справи нового 1938 року можна відкрити не на «контрреволюціонерів», яких і так вдосталь, а на «шпигунів»! Такий плюс для звітності! Отож, допит Андрія Бернгардта Рог розпочинає могутнім «акордом» питань: *«Материалами следствия вы изобличены в шпионаже, требуем дать показания по существу вопроса... Следствие располагает материалами о том, что ваш брат служил у белых офицером и эмигрировал за границу, с которым вы имеете связь в шпионской деятельности... Вы уклоняетесь от дачи правдивых показаний о вашей шпионской деятельности, следствие требует от вас правдивых показаний по существу»* [3: 9-10]. Бернгардт повністю заперечує звинувачення, але слідчого не так просто обвести кругом пальця: *«Следствие располагает материалами, что вы, будучи враждебно настроены к Советской власти, систематически проводили среди населения к/р националистическую агитацию, восхваляя государственный строй фашистской Германии, и вели пораженческую агитацию»*. І це звинувачення Бернгардт заперечує.

Допитані свідки Гаркуша Г.О., Іващенко В.І., Панченко Т.В. повідомили про такі висловлювання Бернгардтів: *«...надоело жить при этой проклятой Советской власти, скорее дожждаться войны, а война неизбежна... Гитлер спросит Сталина, за что*

он мучит невинных людей... Гитлер сделает в России порядок... Якир и Тухачевский имели большое желание, чтобы у власти была Германия, ибо они знали, что с этого Сов. Союза толку не будет... Советская власть грабит народ, забирает хлеб и отправляет за границу,.. выдумывает разные займы и за эти деньги коммунисты одеваются и едят». Обидва брати також не приховували свого бажання виїхати на постійне проживання до Німеччини. Покази свідків лягли до основи звинувачувального висновку, який було розглянуто Особливою нарадою вже 29.01.1938 року. Обох братів було засуджено до розстрілу, це рішення виконане 29 березня 1938 року. Реабілітовані у ході загальної кампанії 22 серпня 1989 р.

Ось так село Калантаєве колишнього Новогеоргієвського району тоді Полтавської, а зараз Кіровоградської області втратило одразу двох ковалів. Так, їм не подобалась влада, що відібрала у родини небагате майно та пустила його за вітром; вони не хотіли працювати задурно й при цьому недоїдати; вони знали про високий рівень статків трудящих у Німеччині й не побоялись казати про це іншим. Таких, як вони, було багато: людей, що намагались вказати владі на ті недоліки, яких слід було позбуватись. А чи ж влада не відбирала хліб у свого ж голодного народу, не везла його потягами за кордон? Чи не було здирницьких внутрішніх позик зі злидарських зарплат? Чи ж подих близької великої війни не відчувався у Європі, де вже палала Іспанія? Тож виходить, що Бернгардтів стратили за правду? Звісно, розстрілювати тих, хто сумнівається й не кориться, кидати їх до концтаборів простіше, ніж створити людські умови життя для власного народу...

«Родина-мать» не проявляла поблажливості й до жінок, що наочно підтверджують приклади зі справ різних періодів.

30 вересня 1927 року Зінов'ївським міськвідділом Державного політичного управління було заарештовано Аптекара Хаву Яківну, 1907 року народження, сироту (батьків вбито бандою козаків 1919 р. в Уманському районі), хатню робітницю. Її звинуватили в участі у скаутському загоні та місцевому відділенні організації єврейської соціалістичної молоді, визнали «соціально-небезпечним елементом» та рекомендували застосувати щодо неї

«административную высылку из пределов УССР в местность без компактного проживания еврейского населения сроком на три года» [4: 11-14].

На підставі цього Особлива нарада при Колегії ОДПУ 20 квітня 1928 року ухвалює: *«Аптекарь Хаву Яковлевну выслать через ПП ОГПУ в Казакстан сроком на ТРИ года»* [4: 26], а 3 листопада 1929 р. – *«во изменение прежнего постановления Аптекарь Хаве Яковлевне, в случае получения ею заграничного паспорта, разрешить выезд в Палестину через один из южных портов СССР»* [4: 24].

З виїздом до *«землі обіцяної»* не склалося, тому по закінченні терміну покарання постановами Особливої наради від 13.01.31 р. та 23.01.31 р. їй було *«запрещено проживание в Московской и Ленинградской областях, Харьковском, Киевском, Одесском округах, СКК, Дагестане, ЦЧО, в УССР, Крыму, БВО, Казани, Иркутске, Чите, Тифлисе, Омске и в Омском районе»*.

23.01.31 р. її додатково засуджують до заслання на Урал терміном на три роки [4: 38]. Останній документ у справі на Аптекарь – висновок прокуратури Кіровоградської обл. від 16.02.1994 р. про її реабілітацію.

8 березня стало офіційним святом у СРСР 1921 року. Щиро та наївно повірили в нього окремі жінки, розповідь про долю однієї з яких далі.

Складнощі та протести населення, об які спіткнулася радянська влада при проведенні колективізації сільського господарства, описані неодноразово. Люди не хотіли колгоспів, боялися їх. Підтвердимо свої слова цитатами з архівної слідчої справи №11318 із фондів Державного архіву Кіровоградської області: *«в коллективе будут все на казарменном положении, будут общие нары, будут все голодные, не нужен нам коллектив»* [5: 9]; *«сгонят всех и будут кормить с одного котла как скот»* [5: 7]; *«народ глупый, что платит, самообложение не нужно»* [5: 9]; *«деньги от самообложения не на строительство идут, а на выпивку коммунистам и душегубам»* [5: 7]; *«нужно хлеб продавать на частном рынке, государство нам всё рано ничего не даёт»* [5: 7]; *«Хлеб забирают насильно, нам, крестьянам, оставляют*

ячмень, а пшеницу забирают. Это шкуродёрство, нас голодом заморят» [5: 21].

Саме у Жіночий день «Максименюк Тодора, середнячка, 10.03 30 г. організувала всіх жєницин села, с которыми пошла и разбила замки, разобрали коллективные инвентарь и семена. Максименюк являлась организатором разгрома коллектива села Могильное» [5: 17, 19]. Як пояснив співробітникам ДПУ свідок Радзієвич: «На торжественном собрании жєницин Максименюк выступила с криками и площадной руганью, кричала: «Нас под угрозой сослать на Соловки загоняют в коллектив, надо всем выйти из коллектива, ни один чтоб не остался». На следующий день 8 и 9 марта ходила по селу и агитировала: «Нам, жєнам, теперь есть право, надо собраться, выписаться из коллектива и разобрать всё имущество»; «10.03. с раннего утра бегала по селу, собирала жєницин на сход к сельсовету. Собрав жєницин, она всё время агитировала за разбор коллектива. В 16 часов того же дня по призыву Максименюк Тодоры все жєницинны во главе с ней направились к складам коллектива с семенами и инвентарём – начали ломать замки и разобрали семена и инвентарь, также уничтожили все имевшиеся в коллективе списки и отчёты. По инициативе Максименюк в ночь с 10 на 11.03.30 г. была организована охрана у складов коллектива, где ещё осталось часть неразобранного инвентаря. 11.03 Максименюк устроила и организовала демонстрацию жєницин по селу Могильное. Во главе с демонстрацией Максименюк отправилась в 3-е земельное общество, где также были разграблены и разобраны коллективные семена и инвентарь. В тот же день демонстрация направилась в первую земгромаду, но по дороге была задержана милицией и разошлась по домам» [5: 23]. До справи долучено анкету Максименюк: «1900 г.р, середнячка, неграмотная, состав семьи: муж, 58 лет, сыновья – 1 год, 6 лет, 13 лет, 18 лет и 20 лет; дочери 11 и 16 лет» [5: 52]. Заарештована підписала цю анкету трьома хрестиками.

Вже 12 квітня 1930 р. судова трійка при Колегії ДПУ УРСР ухвалила: «Максименюк Федору Трифоновну заключить в концлагерь сроком на три года, считая срок с 11.03.30 г.» [5: 58]. Максименюк реабілітовано 04.05.1989 р. [5: 62].

Ось таким бойовим видався Міжнародний жіночий день 1930 року у с. Могильне: тут і демонстрація жінок, і боротьба за свої права, політичні й майнові. Тільки ж не врахували учасниці дійства активності радянської каральної системи, що твердо й непохитно стояла на сторожі лінії партії в ім'я примарних ідеалів теоретиків від марксизму, які пояснювали всі свої дії прагненням «добробуту трудящих».

Контррозвідка, як це й зрозуміло з самої назви, має діяти проти розвідок противника, виявляючи та знешкоджуючи співробітників та агентів ворога. Саме контррозвідка 11 лютого 1944 року затримала мешканку м. Кіровограда Одарку Вовторник, 1912 р.н., молдованку, ур. с. Грузьке, малописьменну, безпартійну, звинувативши її у тому, що *«в период временной оккупации гор. КирОВОграда немецкими войсками имела тесную связь с офицерами немецкой армии, с ними у себя на квартире сожительствовала, была арестована немецкими карательными органами СД, освобождена по неизвестным причинам. На квартире на видном месте хранила портрет Гитлера и много разных белогвардейских контрреволюционных газет. Вовторник Д.И. подозревается как агент немецких разведывательных органов»* [6: 4]. Ну звісно ж, саме так і мав поводитись справжній таємний агент каральних органів ворога: повісити замість ікони портрет Гітлера, потрапляти під арешт до тих же самих каральних органів, а потім підозріло-таємничим чином звільнятися. А щоб жодних сумнівів щодо шпигунства – ще й газетки білогвардійські розповсюджувати.

Місто щойно звільнили від німецько-фашистських окупантів, тож серед маси інших задач нагальним було і завдання виявлення диверсантів, терористів та шпигунів ворога, а також їхніх можливих посібників серед населення міста. Про бідолашну Одарку повідомив контррозвідку пильний старшина-моряк, який, зайшовши до неї у помешкання, побачив на стіні портрет Гітлера, а біля грубки – декілька газет періоду окупації. Старшина почав виявляти жінці «знаки уваги», а коли та йому відмовила [6: 40] – пішов зі своєю образою та патріотизмом до відповідних органів.

У ході слідства (з 08.02.1944 р. до 26.05.1944 р.!) встановлено, що у період тимчасової окупації міста, не маючи засобів для існування, Вовторник влаштувалась прибиральницею до німецької військової частини (та містилась у будівлі сучасного міського військкомату). Саме з безгрошів'я вона прала білизну німецьким солдатам, що стояли в неї на квартирі, та брала від них продукти та речі.

Враховуючи загальноосвітній рівень фігурантки та широко поширену в народі тенденцію чимось прикривати голі стіни, пояснення для портрету знайшлося. Чому саме Гітлера, а не, наприклад, Сталіна чи Черчилля, також зрозуміло і виправдано. З газетами ситуація склалась на користь слідства, бо Вовторник їх таки розповсюджувала. Так сталося, що під час боїв запалала друкарня (Одарка мешкала поблизу). Жінка збрала й принесла додому оберемок газет («для растопки» и «бытовых нужд», як сказано у матеріалах судового засідання [б: 40]). Поділилась газетами і з сусідками, тобто, практично «розповсюдила» їх.

Спецколегія Кіровоградського обласного суду 3 червня 1944 року за статтею 54-10 ч. 2 КК УРСР (антирадянська агітація та пропаганда) приговорила Вовторник до 5 років позбавлення волі з поразкою в правах на 3 роки та конфіскацією майна. Судова колегія у кримінальних справах Верховного суду УРСР 27 лютого 1990 року визнала відсутність у діях Вовторник складу злочину та справу припинила. Вовторник реабілітовано.

Справа не містить матеріалів про подальшу долю Одарки Вовторник: невідомо, де та як вона відбувала покарання, чи повернулась додому та скільки ще прожила. Висновки ж з цієї історії напрошуються такі: контррозвідці після звільнення міста легше було «показати роботу» на таких, як Вовторник, ніж вдумливо шукати реального ворога. Матеріали, які навіть на перший погляд не вартували серйозної уваги та які можна було перевірити на місці й спростувати протягом лічених годин, були у роботі протягом трьох із половиною місяців; судові органи витратили зусилля на малозначущий об'єкт, а вирок винесено та покарання обрано «под гарячу руку», на емоціях. Постраждала ж проста молода жінка, «провина» якої полягала в тому, що вона залиши-

лась в окупації без елементарних засобів для існування (і не її у цьому провина!).

Війна досі у пам'яті народній, сприйняття того часу неоднозначне, але справедливим видається одне: зараз ми не маємо права судити учасників, героїв та жертв тих подій. Вони жили у своєму хронотопі (тобто, часопросторі), який нам об'єктивно не дано досягнути повністю. Хтось пішов до війська добровільно – хтось переховувався по горищах та погребях. Одні вішали портрет «Гітлера-визволителя», інші потайки молилися на портрет Сталіна, творця Голодомору та ініціатора репресій. У цій битві «портретних ідолів» переміг Сталін. Як результат – голод 1947 року, переселення цілих народів, продовження репресій до середини 1953 року.

Відступаючи, Червона армія нищила засоби виробництва, запаси продовольства, позбавляючи у такий спосіб цивільне населення шансів на виживання. Коли вона повернулась, то звинуватила сотні молодих кіровоградців зокрема у посібництві ворогові (вони ж бо жили «під німцем»!) і направила їх на передову, замість зброї видавши (і то не кожному!) по червоній зірочці на шапку. Просілі та частково занедбані братські могили у районі станції Шостаківка нагадують про цих хлопців, частина з яких замерзла на смерть у траншеях у ніч мобілізації, а інші, беззбройні, прийняли смерть в бою, спокутуючи провину тих, хто запевняв, що *«чужой земли мы не хотим ни пяди, но и своей вершка не отдадим!»*. Дослідження останнього часу дають можливість по іншому побачити картину подій воєнного лихоліття, без ідеологічних шор радянської історіографії.

У радянські часи популярною була пісня: *«Мы – кузнецы, и дух наш молод! Куём мы счастья ключи...»*. Стосовно долі братів Бернгардтів, то 29 березня 1938 року кількість ковалів зменшилась на двох. За роки масових переслідувань стало набагато менше і вчителів, і лікарів, й письменників, а відтак – і менше шансів на «ключі» від щастя, розуму, здоров'я та моральності. Покажчик же моральності цієї влади – постанови про репресії проти працівників, доведених до відчаю злиднями у голодній країні...

Сучасний процес чергової спроби побудови незалежної

української держави оцінюється неоднозначно як всередині країни, так і за її межами. Незважаючи на відомий вислів про те, що історія нічого не вчить, всім нам – і тим, хто за посадовими функціями державу розбудовує, й тим, для кого вона власне й розбудовується, – слід врахувати гіркий досвід минулих років та працювати так, щоб словосполучення «держава-берегиня» стало повсякденною реальією нашого життя.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. ДАКО, фонд 8907, опис 2–р, спр. № 9503-п, Вертипорох;
2. ДАКО, фонд 8907, опис 2–р, спр. № 6944-п, Лінчевський;
3. ДАКО, фонд 8907, опис 2–р, сс. 12102, 12103-п, Бернгардт;
4. ДАКО, фонд 8907, опис 2–р, спр. 4026-п, Аптекарь;
5. ДАКО, фонд 8907, опис 2–р, спр. 11318-п, Максименюк;
6. ДАКО, фонд 8907, опис 2–р, спр. 11466-п, Вовторник.

«ПРИНЦИПИ «FAIR TRIAL» VS ПРАКТИКА КАРАЛЬНИХ ОРГАНІВ»*

4 листопада 1950 року в Римі було підписано Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, Україною Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.1997 р., чинності вона набула 11.09.1997 р. Стаття 6 Конвенції має назву «Право на справедливий суд» та подається у наступній редакції:

«1. Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов’язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального

* Віктор Білоус. Принципи “Fair trial” vs практика каральних органів / Віктор Білоус // *Теорія і практика державного управління. Збірник науково-практичних статей.* – Кропивницький, 2018. – С. 118-124.

обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.

2. Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку.

3. Кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права:

а) бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього;

б) мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту;

в) захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя;

г) допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;

е) якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею, – одержувати безоплатну допомогу перекладача» [1].

Ці основні засади й принципи справедливого судочинства існували й раніше, хоча їх не завжди дотримувались, особливо ж ними нехтували у тоталітарних державах, зокрема подібне масово відбувалось у практиці повсякденної роботи каральних органів радянської держави практично в усі часи її існування. Розглянемо як приклад одну з припинених кримінальних справ з фондів Державного архіву Кіровоградської області (справа арх.

№ 4688-ФПД на Мікулинського Карла Йосиповича). Матеріали справи подаються мовою оригіналу.

Мікулинського Карла Йосиповича, 1887 року народження, уродженця с. Чечельник Вінницької області, поляка, з нижчою освітою, коваля паровозоремонтного заводу м. Гайворон, було заарештовано 19 листопада 1937 року. Тут видається доречним згадати статтю 5 Конвенції («Право на свободу та особисту недоторканність»), за якою «1. Кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом: ...с) законний арешт або затримання особи, здійснене з метою допровадження її до компетентного судового органу за наявності **обґрунтованої підозри** (виділено авт.) у вчиненні нею правопорушення або якщо **обґрунтовано вважається** (виділено авт.) необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення» [1].

Мікулинському ж було висунене таке звинувачення: *«имел тесные связи с арестованным братом за ШП (професійна аббревіатура, означає «шпигунство», прим. авт.) деятельность, поддерживал связи с поль. к-р элементом, антисов. настроен, занимается к-р подрывной деятельностью на производстве»*. Цю «обґрунтовану підозру» далі ще міцніше «обґрунтовує» довідка № 07/01 від 25.11.37 р. Струнківської сільської Ради за місцем проживання Мікулинського: *«Справка-характеристика. Дана настоящая на Микулинского Карла Иосифовича в том, что таковой по национальности поляк, активный участник польско-костёльной общины – является одновременно у таких органистом»*.

Брат Микулинского Карла – Микулинский Франц высылался в 1930 году на Далёкий Север и в данное время арестован органами НКВД за контрреволюционные действия. Со своим братом Карл Микулинский имеет тесные родственные связи. Микулинский Карл антисоветски настроен, всё время поддерживает связи с польским националистическим элементом, проводит анти-советскую агитацию против советских мероприятий» (2: 17). Стиль наведеного документа наводить на думку про те, що його

написано під пряму диктовку оперативного співробітника органу НКВС.

Стаття 5 Конвенції містить і пункт про мову процесуальних дій: «2. Кожен, кого заарештовано, має бути негайно поінформований зрозумілою для нього мовою про підстави його арешту і про будь-яке обвинувачення, висунуте проти нього». Суб'єкт справи за національністю поляк, проживав в Україні, але звинувачення йому було пред'явлене мовою російською. У цьому випадку він, згідно зі статтею 6, мав право скористатись послугами перекладача: «е) якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею, – одержувати безоплатну допомогу перекладача» [1]. Так само російською мовою писалися довідки й характеристики, нею ж велася письмова фіксація результатів допитів свідків, складалися підсумкові документи.

Процитуємо характеристику на Мікулинського К.Й., підписану начальником Гайворонського паровозоремонтного заводу Гладковим (його також було засуджено 1938 р., – прим. авт.): «За время своего пребывания на заводе проявил себя как рвач... Вёл разговоры среди остальных рабочих, что карточки отменили, а без карточек ничего нет, всё в руках спекулянтов, а их покрывают... В местном костёле был органистом и правой рукой ксёнда» [2:18]. На нашу думку, у цьому тексті також відчувається «підказка» НКВС. Таким само «виразним» та «звинувачувальним» за змістом є й текст залученої до справи постанови ще від 24 квітня 1931 року (наводимо повністю): «По национальности поляк, национальность свою скрывает, так как брат его, Микулинский Иван в анкетах указывает своё польское происхождение. В политотношении ни в чём себя не проявил. На основании изложенного и исходя из соображений, что пребывание Микулинского К.И. на военно-стратегической пограничной Юго-Западной жел. дороге недопустимо, полагаю: гр-на Микулинского Карла Иосифовича перебросить на дороги тыла» [2:20].

На час описуваних подій (1937–38 рр.) у невеличкому містечку Гайворон існували аж два органи НКВС: районне відділення (РО) та відділення на транспорті (ОДТО). Перше з них, у плані взаємодії, 23.11.1937 р. повідомило другому, що ними «аресто-

ван гр. Микулинский Франц Иосифович и привлечён к ответственности за шпионскую контрреволюционную деятельность по польской линии. Брат Микулинского – Микулинский Карл Иосифович работает на ж.д транспорте., имел тесные родственные связи со своим братом Микулинским Ф.И.: вместе с ним систематически пьянствовал» [2:21]. Текст «дуже переконливий», особливо ж щодо «тісних родинних зв'язків» між братами та їхніх «систематичних» розваг, які мали зацікавити аж ніяк не контррозвідку, а максимум комітет тверезості мешканців.

Втім, за статтею 6 Конвенції, заарештований органами НКВС Мікулинський повинен був «*б) мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту;*

с) захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя;

д) допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення» [1].

На практиці ж, у суворій реальності СРСР, слідчим було допитано свідків Закусилова С.І., Підскальського Д.І., Зернова М.Я. та Яхницю Г.І., чиї свідчення від 27.11.37 р. покладено в основу звинувачення: «*Во время экономических затруднений (читай: Голодомора!, – прим. авт.) Микулинский Карл всегда плакал, что при Советской власти очень плохо жить и ничего нельзя достать*» [2:25]; «*Микулинского я знаю давно, последний – активный участник польской костёльной общины и ярый националист..., являлся членом польской к-р группировки с Новицким, Дуткевичем, Янишевским, Любанским и др. (всі ці особи так само репресовані, прим. авт.) «Эх, наша Польша не пропадёт, она уже связалась с Германией и теперь она всем может дать по шапке... Советская власть хвалится, но ничего: как прижмёт её польский сапог, то тогда будет известна сила и мощь нашей родной и любимой Польши»* [2:26-27]; «*Микулинский совместно с польксёндами занимался антисоветской агитацией*

против мероприятий Советской власти, в частности, агитировал поляков, чтобы не вступали в колхоз... В период закрытия костёла во главе остальных поляков вёл агитации, чтобы силой не допустить закрытия костёла».., «на производстве вёл контрреволюционную подрывную деятельность, направленную против разворота стахановского движения, утверждая, что стахановское движение – это ложь и издевательство над рабочими» [2:27-28]; «его практическая производственная деятельность была также диверсионной, подрывной. Маскируясь тем, что плохие угли, плохая сталь, плохое дутьё Микулинский систематически делал брак на самых ответственных деталях паровоза с целью вызвать аварии и крушения поездов...» ... «в период... выборов в Верховный Совет Микулинский заявил, что ему выборы совершенно не нужны, что плакаты, лозунги, иллюминация к выборам – это безобразие, это глупая трата средств и энергии, и что вместо того, чтобы тратить средства на производство, их тратят на такую чепуху, как выборы в Верховный Совет»; «сам был в своё время католическим активистом, активно участвовал в работе польской католической общины Гайворона и в постройке в Гайвороне костёла в период империалистической и гражданской войны» [2:29-30]. Одночасного допиту звинувачуваного та свідків з метою встановлення об'єктивних даних не проводилось.

В кінці листопада 1937 р. оперативний співробітник ОДТО сержант держбезпеки Мінчин та його начальник, лейтенант держбезпеки Шичанін складають звинувачувальний висновок у справі Мікулинського, пропонуючи «*рассмотреть на Тройке по первой категории*», що означало розстріл [2: 32], але Особлива нарада зупиняє вибір вироку на 10 роках таборів. Свій термін Мікулинський відбував у Івдельлазі Свердловської області, п/в 232, 3 загін лагпункту №1.

Зауважимо, так звана Особлива нарада не є судовим органом у повному розумінні цього терміну. Основою ж справедливого судочинства є реальний, а не формальний доступ до процедури з усіма атрибутами судового контролю, тобто, за сучасними європейськими нормами, право на справедливий суд є перш за все право на суд! У цьому Мікулинському було якраз і відмовлено.

Дотримуючись послідовності матеріалів кримінальної справи зазначимо, що 18.06.1940 р. Мікулинський звернувся до Управління НКВС по Одеській області зі скаргою: *«дело моё вёл следователь Менчик (Мінчин, прим. авт.), который три раза допрашивал меня. 20.11 он предъявил мне устное обвинение во вредительстве на производстве. В ответ на мою просьбу вызвать на очную ставку кузнеца-мастера и механика цеха следователь обругал меня матерщиной, продержал 5 часов на стойке, после чего отправил в камеру.*

21.11 тот же следователь предъявил мне новое обвинение в том, что я будто бы состоял членом польской церковной общины и занимался контрреволюционной работой. Второе обвинении, как и первое, было мною категорически отвергнуто как наглый клеветнический вымысел, причём я просил следователя допросить целый ряд свидетелей и навести справки на заводе о моём политическом лице, работе и поведении. На третьем допросе я снова настойчиво просил вызвать свидетелей, в чём следователь мне отказал, пояснив мне, что в этом нет никакой надобности, т.к. наведением справок он установил, что на заводе я работал хорошо и вредительством не занимался, а также, что я только состоял членом церковной общины, но никакой контрреволюционной работой не занимался. Когда я отказался подписать и этот вымысел, т.к. никогда членом церковной общины не состоял, следователь начал меня убеждать в том, что это существенного значения не имеет, так как дело будет разбираться в линейном суде на ст. Гайворон, где, если свидетели докажут мою невиновность, будет привлекаться к ответственности тот, кто на меня донёс.

Будучи доверчивым и неопытным с одной стороны, а также желая скорее попасть на суд, где я безусловно доказал бы свою невиновность, я поддался на удочку следователя и подписал протокол.

10.12 меня перевели в киевскую тюрьму, куда меня сопровождал тот же Менчик. На вопрос, куда меня везут, он ответил, что меня будут судить в Киевском суде, и я понял, что я обманут.

22.02.38 г. Мне было объявлено постановление Особого совещания о лишении меня свободы на 10 лет. Следовательно в этом деле сыграл незавидную роль, заставив меня... подписать на-глую ложь.

Считаю, что я арестован по доносу тех же церковников, в число которых меня включил следователь, отомстивших мне за антирелигиозную борьбу с ними и вот на каком основании.

В 1930 г., когда наш завод испытывал острую нужду в бронзе для паровозных подшипников, я на производственном совещании внёс предложение снять колокола с костёла. Предложение было принято и выполнено лично мною и молотобойцами Иваном Яворским и Петром Никулюком, которые могут это подтвердить в любое время.

В ответ на угрозы церковников, что придёт время, когда я заплачусь за эти колокола, я подал сельсовету мысль о закрытии этого рассадника темноты. Сельсовет мою мысль осуществил, проведя соответствующую анкету среди рабочих завода и в посёлке... Вместо того, чтобы проверить весь материал по этому делу, о котором я рассказал, и привлечь к ответу подлых клеветников, следователь сумел, наоборот, сфабриковать из меня религиозника и члена той общины, с которой я так активно боролся...» [2:41-42).

Стиль та мова наведеного документа дають усі підстави вважати, що Мікулінському, людині з нижчою освітою, допомагали його складати. Тим не менш, наведені факти свідчать про процесуальну неграмотність, кричущу несправедливість та відверте фальшування матеріалів (з точки зору Конвенції), допущені при розслідуванні справи.

У грудні 1940 року справа на Мікулінського потрапляє на перегляд до УНКВС по Вінницькій області. Було повторно передопитано тих самих свідків, із них Яхниця, наприклад, повторив, що Мікулінський був у костьольній общині, спілкувався з іншими поляками, які проживали у Гайвороні, «были случаи, когда он заявил: «стахановцы повышают производительность труда, а нам за это снижают расценки. Какое же это стахановское движение, когда не дадут больше заработать...»; «Перед выбо-

рами в Верховный Совет СССР Микулинский также высказывал свои недовольства: «Зачем расходуют такие деньги на разные украшения, плакаты и лозунги, можно вполне обойтись без этих затрат, а эти деньги использовать на дело»...; «О какой-нибудь вредительской работе я также ничего не знаю»; «К работе Микулинский относился добросовестно, особенно был требовательный к молотобойцам и администрации завода... Считался он ударником. За отличную работу премировался»... [2:51].

Свідок Підкальський: «В одном из разговоров со мной Микулинский высказал сожаление о старой жизни: «Сейчас жизнь с каждым днём становится хуже против старой жизни. Вот я считаюсь ударником, а что мне даёт это ударничество? Раньше мы жили лучше, чем теперь»; ... «о проводимой вредительской деятельности Микулинского мне ничего было неизвестно. В 1937 году у Микулинского был брак в работе, но этот брак никак не мог быть расценен как вредительство... Никакой вредительской деятельности за Микулинским я не замечал» [2:53].

Свідок Зернов: «мои высказывания следователь Минчин записал совершенно по-другому»; «я работал сверловщиком на заводе и по работе с Микулинским не соприкасался. Слышал, что он считался хорошим работником, всё время выполнял тяжёлые работы, числился ударником, несколько раз премировался» [2:54].

Сумлінне ставлення Мікулинського до праці підтвердили свідки Миколук Петро Лукич, Горчинський Василь Гурович, Фернець Ілля Карпович [2:55-57], позитивну характеристику видав йому 18.12.1940 р. й завод [2:60], втім 25 грудня 1940 р. УНКВС по Вінницькій обл. прийняло рішення «жалобу осужденного Микулинского К. И. оставить без последствий за отсутствием оснований к пересмотру ранее вынесенного решения по делу» [2:64-65].

Повторного перегляду справа дочекалась тільки 1954 року за скаргою дружини Мікулинського, Юлії. Постановою президії Кіровоградського обласного суду № 44-У-151-с від 04.04.1959 року постанову Особливої наради при НКВС СРСР від 26 грудня 1937 року стосовно Мікулинського Карла Йоси-

повича було скасовано, а справу припинено «за отсутствием состава преступления» [2:112-113].

Незважаючи на ту обставину, що на час реабілітації Мікульського Конвенцію вже було прийнято країнами Європи, а її положення були відомі юристам інших країн, постанова президії Кіровоградського обласного суду була секретною, про що й свідчить літера «с» у номері документа. Можна погодитись, що «судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки (виділено авт.)», але, здається, що тисячі подібних постанов було засекречено з інших міркувань, «коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя» [1], у данному випадку розсекреченість могла зашкодити інтересам самої держави, затьмарити старанно створюваний її імідж.

Справа Мікульського – типовий приклад багатьох тисяч подібних справ, сфальшованих каральними органами СРСР у період так званого «Великого терору». Проаналізована з позицій сучасної нам Конвенції, вона дає яскраві приклади безкарного порушення тодішніми оперативниками та слідчими, суддями та прокурорами основних прав людини, зокрема, права на справедливий суд, на суд взагалі. Справа містить також і документи про застосування незаконних методів слідства, фізичного примусу, зокрема: «Минчин... во время допроса угрожал пистолетом и требовал, чтобы я говорил всякие небылицы, но я отказывался это делать, тогда Минчин писал протокол, какой ему был нужен, и требовал от меня подписи, что мною под силой угроз и насилый со стороны Минчина делалось, но за что я расписывался, я совершенно не знал. Так было по делу Микульского, так было и по другим делам» (свідок Підскальський, 16.12.1958 г.) [2:81].

Тема «fair trial», «справедливого суду» є актуальною і в наш час, коли часто порушуються резонансні судові справи як проти відомих особистостей, так і проти рядових членів суспільства. Наше звернення до справ періоду порушень законності має ста-

ти для працівників правоохоронних та судових органів інформацією для роздумів та застереженням від зловживань, оскільки нашою метою є розбудова сучасної демократичної правової держави.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, info@pravo.news;
2. ДАКО, фонд 8907, опис 2-р, спр. № 4688-фпд.

ПРИМЕРЫ ПРЕСЛЕДОВАНИЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В 30-40-Е ГОДЫ XX СТОЛЕТИЯ*

(По материалам Государственного архива
Кировоградской области)

Создатель, кратковременный вождь и многолетний фетиш Советской страны В. И. Ленин рассматривал людей не как индивидуальностей, а как представителей определённых классов и социальных групп. Человек как самостоятельная личность, вне класса для Ленина просто не существовал. Он был твёрдо убеждён в бесспорном праве на существование только одного класса – пролетариата. В отношении же крестьянства был достаточно сдержан, отмечая при этом, что ценил бедняков и наёмных сельхозработчих.

«Что же касается буржуазии – этот социальный класс был объектом его искренней ненависти. Ленин ненавидел буржуазию сильнее, чем помещиков, а либералов сильнее, чем самодержавие» [1, с.14].

* Олег Бабенко, Виктор Белоус. *Примеры преследования представителей интеллигенции в 30-40-е годы XX столетия (По материалам Государственного архива Кировоградской области)* // / Олег Бабенко, Виктор Белоус // *Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 24 – 25 листопада 2017 р. Частина II. – Дніпро: СПД «Охотник», 2017. – С. 126 - 129.*

«Большевизм и интеллигенция, большевизм и культура – понятия несовместимые. Войнствующее невежество, которое было стержневой сущностью большевизма, агрессивно нетерпимо к таланту во всех его проявлениях, будь то блестящий ученый, талантливый писатель или рачительный хозяин-крестьянин. «Верные ленинцы» были сплошь людьми малограмотными... Люди, которые ничего не создали своими руками, не в состоянии уважать чужой труд. А как известно, в революционеры шли недоучившиеся студенты, неистовые ниспровергатели, разрушители» [2].

Беседовавший однажды с Лениным Анненков приводит такие слова «вождя мирового пролетариата»: «Вообще, к интеллигенции, как Вы знаете, я большой симпатии не питаю, и наш лозунг ликвидировать безграмотность отнюдь не следует толковать как стремление к народжению новой интеллигенции. Ликвидировать безграмотность следует лишь для того, чтобы каждый крестьянин, каждый рабочий мог самостоятельно, без чужой помощи, читать наши декреты, приказы, воззвания. Цель вполне практическая. Только и всего» [3, с. 140].

Позиция презрительного отношения и недоверия к интеллигенции стала своего рода установкой для карательных органов СССР на долгие годы. Горькая чаша репрессий не миновала и украинскую интеллигенцию. Широко известны судьбы Миколы Скрипника, Леся Курбаса, Сергея Ефремова, Миколы Хвылевого и др., но ведь жертвами стали ещё очень многие и многие рядовые представители культурного слоя Украины. Мы приводим истории двух жителей г. Кировограда, которых объединяет принадлежность к гуманной профессии врача.

Огнивцева София Викторовна родилась в 1904 году в г. Кировограде (тогда – Елисаветград) в семье священника. У неё было две сестры (Татьяна и Елена) и 4 брата. Старший брат Борис погиб на империалистической войне, брат Николай возвратился с фронта в 1918 году, но в 1920 г. был расстрелян красными (за участие в мифической контрреволюционной организации, придуманной кировоградской ЧК, прим. авт.), брат Александр служил в милиции и был убит бандой Маруси Никифоровой, брат Владимир ушёл с красными и был убит под Кировоградом [4, с.12].

С 1920 года работала в 1-ой советской больнице сначала медсестрой, затем лекпомом, а с 1937 года, после окончания Днепропетровского мединститута – врачом. Примечательно, что уголовное дело в отношении Огнивцевой по ст. 54-10 было заведено 22 июня 1941 года [4, с. 2-6], а основанием послужило поданное в органы госбезопасности ещё 22 мая 1939 года заявление гр-ки Сотской Антонины Александровны, 1914 г. р., об антисоветских высказываниях Огнивцевой [4, с. 20-24].

В мае 1939 года Сотская, тогда практикант-медик, слышала, как Огнивцева говорила, что «в старое время рабочим и крестьянам лучше жилось, всего было вдоволь, а теперь рабочие ходят босые и голодные, а хлеб увозят за границу для того, чтобы немцы с нами не начали войны» [4, с. 23]; Огнивцева во всём обвиняла «вождя партии тов. Сталина» и сожалела о том, что «нет такого человека, который бы убил Сталина, тогда бы лучше жилось рабочим и крестьянам»; она также заявляла, что «Советская власть хорошая только для евреев и она есть еврейская» [4, с. 24]. Будучи передопрошена в мае 1941 года, Сотская подтвердила содержание своего заявления от 1939 года.

По делу вызван и 18 июня 1941 года допрошен единственный свидетель, Фридман Рахиль Моисеевна, 1916 г. р., старшая медсестра 1-ой совбольницы, которая не смогла подтвердить враждебные или антисемитские высказывания Огнивцевой [4, с. 25-26].

27 июля 1941 года (за 9 дней до вступления в Кировоград немецких войск) начальник Управления НКГБ по Кировоградской области капитан госбезопасности Небораков утвердил обвинительное заключение по делу Огнивцевой (ст. 54-10, ч.1 УК УССР), в котором, в частности, говорилось: «Проведенным по делу расследованием установлено, что Огнивцева София Викторовна, дочь священника, судившегося за антисоветскую деятельность в 1935 году к 3 годам лишения свободы, вторично репрессирован в 1941 г., один из её братьев расстрелян советскими войсками за контрреволюционную деятельность в г. Елисаветграде.

Будучи антисоветски настроенной, Огнивцева С.В. клеветала

и высказывала антисоветские взгляды по адресу Советской власти, клеветала и высказывала террористические намерения по адресу руководителей партии и правительства. Допрошенная в качестве обвиняемой, Огнивцева С. В. в предъявленном обвинении виновной себя не признала» [4, с. 38-39]. Дело предполагалось направить на рассмотрение Особого совещания при НКВД СССР, однако наступление немцев внесло свои коррективы: заключённых кировоградской тюрьмы отправили в восточные районы страны. 1 декабря 1941 года в г. Усть-Каменогорске местное Управление НКВД отметило, что «данных, изобличающих Огнивцеву в контрреволюционной деятельности, не добыто». Дело прекращено за отсутствием состава преступления, Огнивцева из-под стражи освобождена [4, с. 31].

Коллега Огнивцевой по 1-ой совбольнице г. Кировограда, доктор Чвалинский Адам Ансельмович, 1872 года рождения, поляк, был взят несколько раньше, 1 июня 1938 года, и обвинения ему предъявлены посерьёзнее: «...является участником польской боевой националистической организации в г. Кирово, проводит активную националистическую контрреволюционную деятельность, занимается шпионажем и подготовкой боевых повстанческих кадров на случай войны в тылу Красной Армии» [5, с. 1].

При обыске у Чвалинского обнаружили и изъяли старый клинок сабли (что за повстанец без оружия!) [5, сс. 6, 8, 10]. Уже к декабрю 1938 года следствие удосужилось отказаться от обвинения Чвалинского в шпионаже (ст. 54-6 УК УССР), оставив только «популярную» ст. 54-10 (антисоветская деятельность) [5, с. 13]. С выявлением доказательств не складывалось, поэтому сроки следствия дважды продлевались; дело дважды возвращалось после пересмотра в областном Управлении НКВД в Кировоград для доследования [5, с. 25]. 4 января 1939 года Чвалинский был освобождён из-под стражи под подписку о невыезде (редкое явление для того периода, практически подтверждающее косвенно несостоятельность предъявлявшихся обвинений) [5, с. 16].

И в ходе допросов, и в судебном заседании Чвалинский А.А. не скрывал того, что, будучи по национальности поляком, гордился языком, историей, литературой своей родины, однако про-

ведение антисоветской агитации отрицал. Стремясь доказать обоснованность ареста Чвалинского, следствие оперировало следующими «компрматериалами»: фигурант происходит из семьи потомственных дворян, его старший сын, Владислав Адамович, в сентябре 1937 года был арестован в Запорожье «за контрреволюционную работу» (суть обвинения не указана), а жена сына оказалась итальянкой (дед по отцу переехал в Россию) [5, с. 27-28]. Кроме того, вдова старшего брата Чвалинского после смерти мужа в 1935 году нелегально выехала на жительство в Польшу [5, с. 26].

Был выявлен и ещё один «серьёзный» факт: в споре с тогдашним главврачом 1-ой совбольницы Рабиновичем Михаилом Семёновичем Чвалинский в сердцах обозвал того обозначающим национальность словом, вполне приемлемым для языка польского, но являющегося ругательным в языке русском [5, с. 72-73], что подтвердил Работников Семён Владимирович, 1904 г. р., еврей, присутствовавший при разговоре, и Гохман Вера Исааковна, узнавшая об этом факте со слов Рабиновича [5, с. 74-75]. В ходе очных ставок Чвалинский эти обвинения отрицал [5, с. 78-79].

Со слов самого Чвалинского, следствию стало известно, что он примыкал к польскому националистическому движению ещё со времени учёбы в Киевском университете, с 1891 года. Разрабатывая эту тему, следователи советского органа дознания настойчиво интересовались участием фигуранта в польских организациях в период прохождения им службы в армии в Красноярском крае в 1904 году, в Одессе в 1911-1912 гг., в Галиции в 1914-1916 гг. [5, с. 25-40], задавая вопросы, более уместные (судя по времени интересовавших следствие событий и обстоятельств) для дознавателя царской охранки, в своё время также активно боровшейся с проявлениями польского (как и любого другого) национализма.

14 ноября 1939 года Кировоградский областной суд Чвалинского А.А. оправдал [5, с. 110].

Приведенные истории двух представителей интеллигенции могут служить подтверждением тезиса о постоянном и неослабном контроле над представителями интеллигенции со стороны карательных органов СССР. Заявление на Огнивцеву

пролежало почти два года (наверняка, за нею «приглядывали», однако ничего компрометирующего добыть не удалось), ему был «дан ход» только в связи с войной и необходимостью «зачистки» населения.

Доктору Чвалинскому «не повезло» дважды: он не только из интеллигенции, но к тому же ещё и потомственный дворянин, и поляк по национальности. К счастью, суд сумел разобраться в абсурдности чекистских обвинений и принял честное и правильное решение.

Список подобных историй достаточно велик. Изломанные судьбы, а то и отобранные жизни, представителей интеллигенции, носителей разума нации, полностью на совести идеологов большевизма и вдохновлённых ими практиков-ремесленников из карательных органов, ревностно воплощавших в жизнь мысль Ленина о том, что государством может управлять каждая кухарка. Доуправлялись...

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. http://www.politology.vuzlib.su/book_o257_page_14.html;
2. Материалы III Международной конференции «КГБ: вчера, сегодня, завтра»; – Москва: Общественный фонд «Гласность», Фонд Дж. Сороса «Культурная инициатива», 1994.
3. Анненков Ю. Воспоминания о Ленине. Новый журнал, Нью-Йорк, 65, 1961, с. 140;
4. Государственный архив Кировоградской области, фонд 8907, опись 2, д. № 3033;
5. Государственный архив Кировоградской области, фонд 8907, опись 2, д. № 747.

ПОЛІТИЧНА СИНОНІМІЯ РОЗПОРЯДЖУВАЛЬНИХ ДОКУМЕНТІВ ЯК ОДИН ІЗ МЕТОДІВ МАСКУВАННЯ РЕПРЕСИВНИХ ДІЙ ВЛАДИ*

(на прикладах текстів із документів
Держархіву Кіровоградської області)

Зазвичай, предмет або явище, що створюється чи виникає, є первинним щодо свого мовного денотату, але у деяких випадках на позначення нового об'єкту реальності може бути використано вже існуючу лексичну одиницю. Ці ЛФО (лексико-фразеологічні одиниці), як правило, не тривкі в часі та мають обмежений діапазон ужитку. З плином часу вони втрачають колишню частотність свого використання, зникають, або, лишаючись у оригінальних текстах та словниках, стають мовними маркерами епохи (див. праці Д. Баранника, В. Білоуса, Р. Будагова, М. Гладкого, В. Жайворонка, Ю. Караулова, С. Карцевського, О. Семенюка, В. Шаклеїна та ін.). Так трапилось, зокрема, з деякими номенами періоду 20-х років ХХ сторіччя. Проілюструємо це прикладами з текстів окремих документів (1925–27 рр.) радянських органів місцевого управління колишнього Єлисаветградського повіту (нині – Кіровоградський район Кіровоградської області).

У той час, шляхом виселення та позбавлення земельних наділів, владою проводилась до пори ретельно приховувана підготовка до загальної колективізації сільського господарства. На позначення потечійних ворогів кампанії до ужитку було впроваджено відповідну (інколи евфемістичну) термінологію. У документах періоду читаємо цей перелік з варіантами, який являє собою практично синонімічний ряд: «*дідиці та великі землевласники*», «*б. поміщики*», «*бывш. помещики*», «*кол. вел. землевласники недворянського походження*», «*був. Землевласники*», «*нетрудові орендарі*» [1:1, 9, 10, 11].

* Віктор Білоус. Політична синонімія розпоряджувальних документів як один з методів маскування репресивних дій влади (на прикладах текстів із документів Держархіву Кіровоградської області) / Віктор Білоус // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. 30-31 березня 2018 р. Частина II. – Дніпро: СПД «Охотник», 2017. – С. 213 – 216.

Добре відомий поколінням радянських людей термін «кулак, куркуль» з'явиться трохи пізніше, але воювати проти його та «підкулачників, підкуркульників» (виразний приклад творчого підходу до процесу творення нових термінів епохи!) будуть значно активніше, аж до «знищення як класу».

Класик української поезії закликав «заглядати до словників». Відомий словник Б. Грінченка містить коротке визначення: «**Дідич**. Поміщик, владетель» [2 : 388]; більш модерний НТСУМ: «**Дідич**, іст. Те саме, що поміщик, великий землевласник» [3 : 553].

Отже, виходить, що історизм «*дідич*» у часи створення «нового суспільства» отримав новий узус. На нашу думку, ідея цього полягала у тому, щоб за рахунок використання синонімічного ряду на означення практично одного поняття створити у населення території враження критично загрозливої масовості якихось «*дідичів*», які об'єднались проти трудового народу з різними там «*б. поміщиками*», «*бывш. помещиками*», «*кол. вел. землевласниками недворянського походження*», «*був. Землевласниками*», «*нетрудовими орендарями*».

Нашу увагу привернув термін «*кол. вел. землевласники недворянського походження*». Можливо, у межах соціального протистояння того часу він мав означати, що це – вороги, але не такі затяті, як «*кол. вел. землевласники дворянського походження*» (вид. авт.)? З останніми ЧК вже давно розібралася! Так само, як, мабуть, і з «*нетрудовими орендарями*».

Населення треба було підняти на боротьбу з «*глитаями та визискувачами*»! Партійні й радянські діячі спробували за допомогою мовних засобів (номінативів, зокрема) соціально протиставити учасників подій того часу: «*ще не забутої ворожнечі бідняка до бувшого «пана», «громада – пан»* тощо (виділено авт.) [1:20]. Застосована до категорії «*дідичів*» «*міра соціального захисту*» була виселенням «*за межі округи*» [1:1, 5, 9], що по суті є засобом адміністративним (хоча у перші роки радвлади існував навіть «адміністративний розстріл», як би парадоксально це не звучало!, прим. авт.). В умовах щільного заселення території це практично означало б переселення до іншої, сусідньої, округи, тому й етапували осіб із названого вище синонімічного

ряду разом із сім'ями за межі батьківщини, на Північ СРСР, що означало реальне їх винищення. Хід історичних подій підтвердив, що лексикограф Б. Грінченко не дарма проілюстрував вживання лексеми «дідич» таким прикладом: *«Якщо хочеш дідичем на Вкраїні сидіти, то перш всього вези сюди огненну бронь да сип замочок кругом будинків»* [2: 388]. Наші дідичи до поради не дослухались.

У наведених прикладах можна відчутти й побачити, як виселення (читай: знищення, авт.) сукупності *особистостей* (дідичів, землевласників тощо) призвело до виникнення та подальшого соціального домінування *знеособленої* аморфної *земгромади*, попередника майбутнього «безликого» колгоспу (вид. авт.).

Практика використання малозрозумілих для населення термінів – відроджених, таких як «дідич», та новостворених, таких як «осадник», «лісник» (для польських переселенців періоду 30–50-х років) – виявилась результативною. Метод «навішування ярликів» спрацював і надалі: згадайте «космополітів», «стиляг», «дисидентів», «демократів», «сепаратистів», «навиків» тощо.

Оскільки противники кампанії боротьби проти дідичів здійснювали «*дезорганізуючий вплив на оточуюче населення*» та організовували «*різні антирадянські виступи*» [1:5], то щодо них владою вживались відповідні репресивні заходи. Поводження з опонентами, загальне ставлення до них виразно віддзеркалюють недвозначні дієслівні конструкції періоду: «*негайно виселити за межі округи*»; «*провести перевірку фактичного виселення б. поміщиків*»; «*категорично пропонує донести про проведення виконання постанови ВУЦВК*» тощо (вид. авт.) [1:1, 5, 9].

Довготривала акція з руйнування села проводилась таємно, а на першому її етапі – ще й обережно, бо влада боялась небажаного розголосу, що міг би привести до організованого спротиву населення. Про це, на нашу думку, свідчить документ під назвою «Порядок зберігання, повертання та виконання постанов ЦКК КП(б)У», надісланий до місцевих органів виконавчої влади, у якому, зокрема, регламентується таке: «3. *Витяги треба зберігати в особистих нарочитих обложках і ні в якому разі не допускається прилучення їх до радянського та професійного*

діловодства. 4. Безумовно забороняється копіювання витягів, а також писані посилання на їх в радянськiм та професійним діловодстві» (вид. авт.) [1:11].

Ми не знайшли прикладів прямих запитань «зверху» про ставлення населення до кампанії виселення землевласників, але маємо одну відповідь «знизу», що до певної міри розставляє «крапки над «і», відверто стверджуючи, що основним рушієм означеного процесу стала не любов чи повага до влади, а елементарна жадібність населення: *«Відношення населення до справи виселення треба рахувати співчуванням Радвладі. З'ясовується воно трохи до ще не забутої ворожнечі бідняка до бувшого «пана», а головним чином можливістю скористати земелькою, а також будинками та деяким майном, що достається земгромадам по виселенню поміщика»* (вид. авт.) [1:20].

Саме у ті часи закріпився у свідомості певної частини населення заклик «грабувати награбоване». Грабували тоді – грабують і зараз: хвиля рейдерських захоплень, масових крадіжок у містах і селах є наслідком саме того періоду безроздільного панування «революційної правосвідомості».

Слово, яке «було на початку», подібне до цвяха для скріплення дій та морально-етичних засад людини. У відомій баладі С. Маршака для закріплення підкови не вистачило цвяха. Як результат: підкова відпала, кінь закульгав, вершник загинув, а далі – *«враг вступає в город, пленных не щадя, // Потому что в кузнице не было гвоздя»*. На жаль, потрібні «цвяхи» у нашій «кузні» давно закінчилися...

У незрозумілих переважній більшості населення цієї території англійській, німецькій, французькій (основних мовах Європи) є слова *decency, Ehrlichkeit, honetete; responsibility, Ehrbarkeit, respectabilite; love of God; Liebe zu Gott, l'amour de Dieu*. Вони означають речі добре знайомі, зрозумілі та обов'язкові до дотримання тамтешніми народами. При бажанні кожен може знайти для себе їхнє значення у двомовних словниках (згадайте пораду класика про словники!), ось тільки **пояснити** ці значення **нашому населенню** важкувато: відсутні розуміння та відчуття цих слів. Вибите воно з голів гречкосіїв та волопасів вже давно. І ви-

бивалося (як бачимо на наведених прикладах із документів) на законодавчому рівні уповноваженими представниками злочинної влади, які закликали спочатку до грабунків, а потім до збагачення, які особистим прикладом підтверджували свої слогани та невтомно втілювали їх у життя.

Газети початку обох століть детально повідомляли, на чий (та на які) гроші жила політеміграція у Швейцарії та Німеччині; які для здобуття цих грошей здійснювались пограбування банків, що їх скромно називали «експропріаціями»; як у народу (але це вже після «великої та справедливої» революції) відбирали землю, хліб та волю; як після інших «революцій» (та й перед ними, та й під час них так само) народні «благодійники» (з тих, хто нижче) крали добро для себе особисто цілими заводами та колгоспами; а ті, що вище – брали грішми просто з бюджету, обкрадаючи пенсіонерів та дітей, солдатів та робітників, медиків та вчителів.

Багато слів забуто. Багато слів людей змусили забути. Забуто сказане Мойсееві на горі Сінай. Заповіді «не вбивай», «не вкради» втратили усього тільки по дві літери, але при цьому вони не перестали бути «заповідями» – своєсвідомими «заповідями» для теперішнього покоління нащадків тих, хто під створеними владою прапорами, «історична» та «героїчна» сутність яких придумані тією ж владою [4], грабували та вбивали чесних трударів, тих, хто працював на землі, прагнучи саме працею побудувати майбутнє для себе, своїх дітей та у такий спосіб – для усієї країни. Чи вийшло у них? Чи ж вийде у нинішніх?

У обраний нами для вивчення період 20–30-х років минулого століття почав створюватись та набирати силу радянський «newspeak» («новояз») [5]. Виразним маркером канцеляристу епохи слугують, наприклад, такі монструозні конструкції з відібраних нами документів: *«з метою негайного усунення й виправлення всіх допущених РВК хиб в справі виселення дідачів...»*; *«в останній раз під персональну відповідальність категорично пропонує»*; *«признати компанію по возбуждению вопросов с выселением бывш. помещиков законченной с 1 февраля 1927 г.»*; *«останне майно залічено в держфонд і підлягало до ліквідації»*

держфондовими комісіями на місцях, як неможуче бути використаним по призначенню» [1:1, 2, 9, 11].

Своїм дописом ми прагнемо навести приклад взаємопроникнення наук філології та соціології. Згадуючи відносно нову галузь філології, лінгвокультурологію, ми маємо на увазі перш за все вплив соціуму на мову, але припускаємо при цьому й feedback, тобто, спрацьовування своєрідного зворотного зв'язку. Очікуючи на це проявлення, ми продовжуємо збір мовленнєвих одиниць обраного для дослідження періоду з метою створення характеристик мовленнєвих особистостей епохи, аналізу їхньої поведінки та її наслідків.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Державний архів Кіровоградської області, фонд П-2, опис 5, спр. №155;
2. Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Гринченко. – К.: «Наукова думка», 1996 р. В чотирьох томах. Том 1 А-Ж, стор. 388;
3. Новий тлумачний словник української мови. Видання друге, виправлене. У трьох томах. Укладачі: Василь Япеменко, Оксана Сліпушко. Київ: вид. «Аконіт». – 2006 р., том 1, стор. 553;
4. Orwell, George, «Animal Farm», електронний ресурс;
5. Orwell, George, «1984», електронний ресурс.

ПУСТІ (ДІЄ)СЛОВА ПЕРІОДУ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ*

Народна мудрість стверджує, що «словами лиху не зарадиш». Так, навіть, якщо це лихо було спричинене саме словами, неправильно перекладеними або неправильно сприйнятими словами одного юриста з міста Трир та його товариша, німця-фабриканта. З середини XIX ст. ці двоє багато працювали над теоріями розвитку людства, з яких економічна спрацьовує й досі, а от соціальна – відверто кажучи, підвела. До авторів свого часу навіть дослухались у Німеччині (Червона Баварська республіка у Мюнхені, подібні утворення в Угорщині, навіть в Ірландії), але всі ці соціальні експерименти були недовготривалими, закінчившись за декілька тижнів повним крахом). Знайшлася, втім, країна, яка сприйняла ці екстравагантні й, до того ж, побудовані на західних реаліях, ідеї, й запровадила їх у себе безумовно, як істину в останній редакції. *«Учение Маркса всесильно, потому что оно верно»*, – безапеляційно стверджував злий геній, який полишив смачну швейцарську каву та крафтове пиво, щоб за німецькі гроші вивести з Першої світової війни одну з найсерйозніших країн-учасниць.

Після кровопролиття світової та громадянської воєн названа особа та його сусіди по заплomboваному вагону потягу з Німеччини (а також авантюристи «місцевого розливу») розпочали катастрофічний за наслідками, що відчуються й донині, соціальний експеримент нечуваного масштабу: без урахування задумів згаданих вище громадян Німеччини, просто на російське «авось» вирішили перекроїти сільське господарство країни з віковим аграрним досвідом.

Спочатку, коли ще ніхто нічого не второпав, було (виключно за звітами!) начебто нормально:

«листи комуністів, працюючих в колгоспах, стверджують посилення і покращення партійного керівництва колективізацією»;

«Мається в наявності зріст і зміцнення соц. сектора сільсь-

* Віктор Білоус. Пусті (діє)слова періоду колективізації /Віктор Білоус // Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій. Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. 26 – 27 жовтня 2018 р. Частина II. – Дніпро: СПД «Охотник», 2018. – С. 215 - 217.

кого господарства в окрузі, зріст в членстві комуністів і комсомольців, загострення уваги всієї парторганізації на виключне значіння колективізації» [1, 5].

Але все це тільки за звітами, тобто, на гарних словах. Про зростання економічних показників не йдеться.

За великим рахунком, колективізацію населення не сприйняло, оскільки, скоріше за усе, просто вірило у віками підтверджену результативність власної праці на власній же землі. Цій вірі ніхто з владних очільників не мав права піддатись, бо «зверху» було визначено, що все це – опір ворожих класів та «происки», про що незабаром влада й сказала однозначно: *«посилення парткерівництва і зріст та зміцнення колгоспів викликають ще більший опір куркулів та їх прихильників колективізації»; «не обмежуються однією лише шаленою агітацією, а вживають заходи загрози терористичними актами через розклейку листів»* [1, 8].

Згадані вище громадяни Німеччини ще у ХІХ сторіччі робили акцент на чинниках економічних (на Заході їхні ідеї сприйняті й безвідмовно працюють досі), але на одній шостій частині земної суші чомусь віддали перевагу словам, а не об'єктивним законам. Часто ці слова виголошувались позірно колегіальними органами та набирали сили наказу: *«всій Зінов'ївській парторганізації ще більше загострити свою увагу, витрачаючи максимум своєї енергії на перебудову с. господарства округи, керуючись ухваленнями липневого та листопадового пленумів ЦК»* [1, 8].

Створені як надбудова існуючої економічної структури партійні та радянські органи, не приділяючи уваги практичним питанням щоденної копіткої праці на землі, обмежились натомість словесним потоком, який, спотворюючи закони та норми мови, допомагав функціонерам від влади імітувати свою «активну» діяльність. Чого варті, наприклад, тріскучі фрази на кшталт *«рішуче поставити питання»; «розгорнути систематичну популяризацію переваг колективних форм господарювання»; «покласти край головопаянству»; «серйозно поставитись до питання»*, у яких повністю знівельовано внутрішній зміст та спустошено беззаперечну енергетику дієслів «ставити, ставитись», «розгортати» тощо.

Парадоксальність та безвихідь ситуації, коли «мы наш, мы

новый мир построим, кто был никем – тот станет всем», а будувати при цьому нікому, бо в успіх населення не вірить, але «ніхто» вже став «усім» і процес будівництва очолив, знайшла прояв у виразній канцелярській фразі «відмовившись від гастрольних наскоків, в плановому порядку взятись за справу глибокого інструктування колгоспів». Розуміти її можна як пряму констатацію беззаперечного факту «театральності» або «цирковості» стрибкоподібного процесу колективізації (мало того, що «наскок», та ще й «гастрольний»!), а зміст вжитого виразу про «глибоке інструктування колгоспів» потребує детального пояснення невластивим у сакральні сенси радянського канцеляриту щодо його сутності та методики виконання.

Спричинена чужими словесними інтерпретаціями таких же чужих ідей трагедія народів країни не дозволяє навіть тіні гумору, але як же не прокоментувати вживання радпартапаратчиками того (а хіба тільки того?!) часу дієслова «гострити, загострювати». На думку мимоволі спадають рядки з «Бородіно»: «кто штык точил, ворча сердито». Закликаючи «загострити увагу парторганізації»; «ще більше загострити увагу всієї парторганізації», партійні та радянські бонзи настільки «загострили» свій «багнет», що ним не те, що куркуля та «петлюрівців» – наполеонівську стару гвардію на Бородинському полі можна було б переколоти! А продовжують же ж «загострювати» й подосі!

Тексти процитованих документів свідчать, що дієслова та дієслівні конструкції того часу майже повністю втратили свої функції закликів до дії, перетворившись на звичайні канцеляризми епохи, коли натомість мали переважати саме СЛОВА ДІЇ. Згадуючи про дієслова, не забудемо й про іменники, що так само віддзеркалюють мовну ситуацію того часу. Характерною ознакою епохи стали, зокрема, аббревіатури: ОКП – окрпартком; колоб'єднання – колективні об'єднання; квартосердки (партійців та ЛКСМУ) – квартальні осередки; сівкампанія – посівна; загзбори – загальні збори колгоспників; окрколгоссекція; соз – товариство зі спільного обробітку землі; [1, 8-10]. На хвилинку уявіть собі читання напівписьменним населенням того часу газет із дієсловами без чіткого зазначення дії та незрозумілими скороченнями на позначення начебто існуючих реалій життя!

На жаль, традиція вихолощення дієслів як частин мови, творення нових іменників та спотворення старих триває і в сучасний період. Мета цього не змінилась: тріскучими псевдонауковими та малозрозумілими фразами відволікти увагу населення від ситуації, що склалася, продемонструвати свої досить сумнівні розумність та освіченість; свої начебто небайдужість, волю та здатність керувати об'єктивними економічними та соціальними процесами непростого сьогодення.

...Погодьмося з класиком, який сказав: «Ну що, здавалося б, слова...»

БІБЛІОГРАФІЯ:

Державний архів Кіровоградської області. ФП 2. – Оп. 1. – Спр. 1705 (Елисаветградский окружной комитет КП (б) Украины, организационно-инструкторский отдел. Информационный подготов. Докладные о состоянии коллективизации в округе, и причинах выхода коммунистов из колхозов. Начато 20 октября 1929 г.)

ШПИГУНОМАНІЯ ЯК ОДИН ІЗ ПРОЯВІВ ДЕКЛАРОВАНОГО ПРОЛЕТАРСЬКОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ*

Союз Радянських Соціалістичних Республік – колишня імперія, на уламках якої постала незалежна Україна, завжди був і ще надовго залишиться предметом вивчення для політологів і економістів, соціологів і психологів, військових спеціалістів тощо.

Розглянемо назву держави. «Союз» передбачає вільне поєднання людей або країн заради якоїсь спільної діяльності або ж досягнення певної мети; «радянський» – малося на увазі, що

* Оксана Бабенко, Віктор Білоус. Шпигуноманія як один з проявів декларованого пролетарського інтернаціоналізму / Оксана Бабенко, Віктор Білоус // Між Бугом і Дніром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Вип. ІХ – 2018. – С. 98-103.

саме *«ради»*, представники до яких обиралися на основі майже рівного, практично загального й відносно відкритого виборчого права, керують життям соціума; *«соціалістичними»* за принципами державного устрою мали бути країни Союзу; значення слова *«республіка»*, *«влада народу»* усім відоме.

До такої назви, тобто до країни, яка декларувала свої засадничі принципи у власній назві, жодних претензій із погляду загальнолюдського бути просто не могло!

Відсутність вільного доступу до західних ЗМІ та літератури, активна контрпропаганда до певного часу утримували народи Союзу в тенетах поглядів нав'язаного ним *«радянського патріотизму»* та *«соціалістичного інтернаціоналізму»*. Роль *«озброєного загону партії»*, каральних органів при цьому всіляко замовчувалась.

Ми пропонуємо свій погляд на такий бік питання, як репресії проти представників етносів, що складали СРСР. Не претендуючи на детальне висвітлення цього масштабного за обсягами та значенням явища, наводимо приклади долі конкретних людей, чия чи не єдина проблема була в тому, що вони народилися українцями, росіянами, болгарами або німцями, поляками чи румунами, євреями, греками або просто в тому, що народилися.

Географічно Україна розташована на перехресті шляхів із Півночі на Південь, зі Сходу на Захід. Різні народи й різні люди мандрували цими шляхами, нерідко осідаючи вздовж них. Прикладом цього може слугувати територія нинішньої Кіровоградської області, що знаходиться якраз у центральній частині України.

На території сучасної Кіровоградщини протягом тривалого історичного часу проживають представники багатьох національностей. Для періоду кінця XIX – початку XX століть найбільшими етнічними групами були українці та росіяни, але, через вплив на той час економічних та політичних причин, багато було й німців, поляків, євреїв, болгар тощо. Усі вони, як правило, вільно користувалися рідними мовами як офіційними мовами діловодства й судочинства; функціонували їхні громадські об'єднання, релігійні громади, навіть етнічні колгоспи.

Політичні зміни в Європі кінця 1920-х – початку 1930-х років вплинули на долю цих людей. Прихід фашизму до влади в Італії,

Німеччині, Іспанії, Румунії, Болгарії автоматично, на думку тодішнього партійного та радянського керівництва СРСР, зробив «ворогами» представників всіх вихідців із тих країн, які поколіннями проживали тут. Ну, а «ворогам – закон», як відомо ще з часів римського судочинства! Закони, відповідно, були «суспільно орієнтованими», а їх імплементація здійснювалась за алгоритмами, чітко й однозначно прописаними в позазаконних внутрішньовідомчих актах, наказах НКВС СРСР.

Великі більшовицькі бонзи, які сприйняли Марксову ідею про відсутність батьківщини у пролетарів, пропагували пролетарський інтернаціоналізм. Навіть у партійному гімні «Інтернаціонал» є рядки про те, що «лишь мы, работники великой, всемирной армии труда»...

Перша у світі «державна робітників та селян» позірно задекларувала рівність національностей народів країни, але на практиці цей принцип справджувався далеко не завжди. За умов висловленої Сталінім ідеї про активізацію класової боротьби залежно від «успіхів» у будівництві соціалізму, пошук ворогів ставав усе інтенсивнішим. Органи держбезпеки з метою урізноманітнення результатів своєї діяльності з «очищення» країни розширили коло діяльності: серед маси засуджених (переважно позасудовими «трійками», а отже – приречених) за «антирадянську агітацію» усе частіше з'являлися «шпигуни». Увагу спецслужб привертали вихідці з країн «фашистського оточення» СРСР, тому не дивно, що «органами» фальсифікувались справи на представників німецької, польської та інших діаспор.

Наведемо декілька прикладів за матеріалами архівних слідчих справ, які зберігаються у Державному архіві Кіровоградської області.

Так, за справою № 4134-п (її розпочато 18 червня 1937 року, рішення у ній винесене Народним комісаром внутрішніх справ СРСР Єжовим та Генеральним прокурором СРСР Вишинським 18 вересня 1937 року) всього проходило 22 особи, з них 8 жінок. Найстаршим із цієї групи осіб польської національності був Ксаверій Келлер, 1867 року народження; наймолодшою – Ванда Савіцька, 1902 року народження. З числа фігурантів розстріляно – 14, засуджено до 10 років таборів – 3, до 8 років – 4, до 5 років

– 1. Всіх реабілітовано Військовим трибуналом Київського військового округу в лютому 1958 року. До дня реабілітації дожили двоє з засуджених.

Поляки на території міста Єлисаветграда-Єлисавета-Зінов'ївська-Кірово мешкали здавна, що й не дивно: за територію між степом і лісостепом століттями воювали литовці й поляки, росіяни, татари, турки тощо. Представники названих та інших народів осідали тут, поряд з українцями, займаючись господарством, торгівлею, ремісництвом. Відомо, що поляки – у масі своїй католики, тож мали костьол та невелику громаду вірних навколо нього. Місцева післяреволюційна влада, що саяк-так терпіла православні храми, костьол незлюбила. До цієї нелюбові додала гіркоти поразка від «панської Польщі», яку та нанесла оспіваній радянською історіографією Першій кінній армії 1920 року під час керованого Тухачевським провального наступу на Варшаву.

Рішучі оргвисновки місцева влада реалізувала на початку 1930-х років, коли католицький храм було ліквідовано остаточно, а його служителів – розігнано. Треба віддати належне силі переконань парафіян: вони, навіть за відсутності кліриків, продовжували збиратись на приватних квартирах, де молилися, слухали по радіо проповіді та релігійні відправи з Польщі. Але коли до справи долучилися органи НКВС, звинуватили в проведенні шпигунської діяльності навіть малописьменну 67-річну пенсіонерку практично тільки на підставі того, що вона – віруюча католичка!

Йдеться про Плавінську Франциску Іванівну, 1870 року народження, яка мешкала в Кірово за адресою пров. Чигиринський, 25. Вона народилась у колишній Подільській губернії, рідні її жили на території Польщі, куди 1924 року нелегально виїхав і її син, Плавінський Йозеф.

Не витримавши психологічного тиску під час допитів, бідолашна жінка визнає: *«Деловых связей со своими сыновьями и братьями проживающими в Польше шпионского характера я имела, а именно: в 1936 году я получила письмо шифрованное от своего брата проживающего в городе Варшаве Журковского Филипа Яновича. Это шифрованное письмо которое я расшифровать не могла, но всё же отдельные фразы я расшифровала и поняла оттуда из этих расшифрованных фраз о близости войны*

с СССР, остальное я не сумела расшифровать и письмо сожгла». Оце така «шпигунська діяльність»! [арк.123] (тут і далі орфографію оригіналу збережено – авт.)

Звинувачення членів католицької громади в проведенні антирадянської діяльності, шпигунстві, підготовці до вторгнення на територію СРСР з боку Польщі та Німеччини, їхня «підривна робота» під проводом польського генконсула в Україні підтвердження не знайшли, але «замовлення» було, тому «високоінтелектуальні контррозвідники» Єжова швиденько «додумали» фавулу, за якою й розправились з групою парафіян.

Народна мудрість стверджує: «Правда завжди переможе». Якщо лєнінське вчення дійсно було правдивим і «єдино вірним», то чому воно не перемогло? Чому його «життєдайність» треба було доводити, розстрілюючи тих, хто його не сприймав, не повірив у нього?

Зрештою, прогулюючись центром нинішнього Кропивницького, можна побачити римо-католицький храм. Він височить усього за кількасот метрів від колишньої будівлі не функціонуючого вже обкому тієї партії, яка колись урочисто заявляла: «Все – в ім'я людини, все – на благо людини». Перемога, як-то кажуть, наочна.

Могили ж людей, які загинули за свої переконання, за віру у перемогу Вищої правди, ми вже не знайдемо: цієї таємниці архівні справи не розкривають...

* * *

На вулицях тодішнього Кірово часто можна було почути не тільки російську та українську мови, але й молдавську, ідиш та німецьку. Етнічних німців було не так багато, але в кількості, достатній для створення національної та релігійної громади, центром якої стала лютеранська кірха (вона знаходилась на території кварталу міста між нинішніми вулицями Гоголя та Преображенською, Пашутіна та Тарковського, будівлю знесено 1934 року).

Процитуюмо документ зі справи № 3862-п на Гільденбрандта та ін., (ст.ст 54-10, 54-11 КК УРСР): «Обвинительное заключение по обвинению 1. Радомской Иды Иосифовны; 2. Мааса Райнгольда Георгиевича; 3. Гильденбрандта Юлия Васильевича; 4. Гидт Альбины Фёдоровны; 5. Шредер Екатерины Абрамовны; 6. Маас

274

Лилии Христиановны; 7. Ябс Эмиля Генриховича; 8. Браун Магдалины Даниловны; 9. Седова Николая Ивановича; 10. Корецкого Никиты Никитича в преступлениях, предусмотренных ст. 54-10, 54-11 УК УССР.

...в гор. Кирово существует немецко-националистическая контрреволюционная организация, активными участниками которой являются обвиняемые по данному делу Радомская, Маас, Шредер, Гильденбрандт и др, проводившие в течение ряда лет контрреволюционную деятельность, направленную к сколачиванию контрреволюционных элементов – немцев-националистов, для активной борьбы с Соввластью, пропагандируя фашизм и разжигая патриотизм за фашистскую Германию» [арк. с. 86].

При обшуках вилучено особисті документи арештованих (паспорти, профспілкові членські квитки, листування тощо), але «контрреволюційності» організації безсумнівно додали вилучені в Мааса Р. Г. радіоприймач, а у Гильденбрандта – «охотничье ружье № 40145, набоив 13 штук, охчнего поруху 400 г, патронов 88 ш., капсулей коробочка не извесное колч, дроби не извесное количество» [арк.27]. Серйозне «підтвердження» отримала й версія про шпигунство, антирадянську пропаганду та агітацію й тероризм: у Маас Лілії Християновни, 1906 р.н., випускниці Московського інституту мов, викладача німецької мови міської школи № 25, було вилучено «разной переписки на немецком языке разные заметки, литературная энциклопедия под редакцией Скрипника,... мелкокалиберная винтовка, патронов к м/к винтов. 1 пачка» [арк. 30].

Окрім вчительки Масс Л.Г., до групи арештованих належали Радомська Іда Йосипівна, 1882 р.н., малописьменна, вдова, робітниця за наймом; Масс Райнгольд Генріхович, 1894 р.н., з нижчою освітою, слюсар; Гильденбрандт Юлій Васильович, 1892 р.н., освіта нища, робітник заводу «Червона Зірка»; Гідт Альвіна Федорівна, 1890 р.н., освіта нижча, прибиральниця; Шредер Катерина Адамівна, 1888 р.н., домогосподарка з нижчою освітою; Ябс Еміль Генріхович, 1870 р.н., малописьменный, пенсіонер; Браун Магдалена Данилівна, 1918 р.н., освіта нижча, рахівник бухгалтерій «Червоної Зірки»; Седов Микола Іванович, 1896 р.н., малописьменный, кустар-чоботар; Борецький Микита

Микитович, 1888 р.н., освіта нижча, столяр та слюсар вагонного цеху залізничної станції Кірово. На момент арешту найстаршим був Ябс Е.Г., 67 років, наймолодшою – Браун М.Д., 19 років. Вищу освіту мала Масс Л.Г., решта – практично без освіти. За національністю – всі німці, окрім українців Борецького та Седова.

Зовні причин для об'єднання у «німецько-націоналістическую контрреволюционную организацию» не видно, але арештована Радомська на першому ж допиті свідчить, що «німецька націоналістична контрреволюційна організація» була створена ще з самого початку існування радянської влади, у 1922–23 рр. та функціонувала навколо лютеранської кірхи. На своїх зібраннях парафіяни (по суті, це й були саме парафіяни, а не залотники-контрреволюціонери!) обговорювали проблему отримання матеріальної допомоги через міжнародні релігійні та гуманітарні організації, вивчали можливість виїзду з СРСР за релігійними мотивами.

Мужності не визнати інкриміновану діяльність вистачило в Маас («о существовании немецкой националистической контрреволюционной организации под прикрытием лютеранской кирхи мне не известно и свою причастность к такой организации отрицаю»), а також й у Гільденбрандта, Ябса, Гідт та Корецького, але справу, «на основании приказа народного Комиссара Внутренних Дел Союза ССР, Генерального Комиссара Государственной Безопасности тов. Ежова за № 00485», було надіслано на розгляд «в особом порядке» [арк. с. 89]. Далі йдуть долучені до справи виписки з актів про виконання вироку, розстріл 12 грудня 1937 року о 24 годині.

За скаргами родичів Корецького та Ябса справу переглянули у вересні 1940 року, але вирок визнали правильним. Перегляд справи в 1957 році показав, що засуджені особи були прихожанами лютеранської кірхи, пізніше – баптистської громади, їхню контрреволюційну діяльність не доведено, у зв'язку з чим всіх фігурантів у справі було реабілітовано з видачею родичам відповідних довідок та «липових», як вимагала тодішня практика приховування масштабу репресій, свідоцтв про смерть (розстріляний 1937 року Ябс, наприклад, «помер» у таборі в 1943 році від «виразки шлунку»).

Болгари компактно проживають на території сучасної Кіровоградської області давно. Початок їхньому переселенню з рідних земель поклато завоювання Болгарії Османською імперією в кінці XIV століття. Релігійний та політичний утиск, загроза насильницької асиміляції породжували протест населення, однією з форм якого стала еміграція до інших країн, Російської імперії зокрема.

Переселення болгар тривало й у наступні роки. Наприкінці XVIII ст. окремі болгарські родини осідають у місцях, де пізніше буде утворено болгарські села, а на початку XIX ст. виникають болгарські поселення в Херсонській губернії. Одним із ключових моментів історії переселення болгар на територію Російської імперії стала російсько-турецька війна 1806–1812 рр., яка викликала перше масове переселення болгар до Бесарабії, що пізніше увійшла до складу імперії.

Нове переселення болгар до Росії було зумовлене війною 1828–1829 рр., на початку якої передбачалось переселення до меж Російської імперії тих болгарів, які будуть воювати на боці Росії, а генерал-губернатор Новоросійський та Бесарабський князь Михайло Воронцов намагався організувати переселення до Новоросійського краю моряків, суднобудівників та ремісників.

У 20–30-х роках XX ст. болгар в Україні мали 1 національний район, 28 сільських рад, а також 53 національні школи, шість культурних установ. У Криму було відкрито 12 болгарських шкіл. У республіці виходило сім болгарських газет (за даними інших джерел у 1926 р. болгар в Україні налічувалось 92,1 тис. (0,32% населення), які переважно жили в селі. Як і щодо інших меншин, болгарам була надана можливість територіального самоуправління: станом на 1931 р. існувало вже 3 болгарських національних райони – Благоївський, Вільшанський, Коларовський та 46 болгарських національних сільських рад, діяло 73 болгарських шкіл, Преславська сільськогосподарська школа на Мелітопольщині, низка культурних центрів та видань).

Високий ступінь спорідненості слов'янських мов, спільні релігія та побутовий устрій сприяли дружнім відносинам з ав-

тохтонним населенням та успішній асиміляції болгар в Україні. У селах області (Станкувате, Вільшанка) було створено болгарські колгоспи. Мирні за складом характеру люди, вмілі виноградарі, садівники й хлібороби, болгар не почували себе чужими на землях, що їх прийняли, ставши помітним економічним та культурним чинником Півдня України.

Але не тільки працю на землі та споживання її плодів довелося розділити їм з автохтонним населенням. Вдосталь випало їм і гіркого, одним із прикладів чого служать кримінальні справи, заведені на осіб болгарської національності Вільшанським районним відділенням УНКВС по Одеській області.

«Звинувачення» мали стандартний вигляд та зміст: такий-то, ПІБ, житель Вільшанського району, селянин, хлібороб, практично без освіти (у деяких справах звинувачувані замість підпису на документах залишали відбиток вказівного пальця (Чернов Михайло Михайлович, справа № 9365-п.), за походженням із сім'ї куркулів, учасник «кулацької волинки» у 1929–1930 рр., вороже ставиться до заходів радянської влади на селі, критикує Конституцію, веде розмови про наближення та неминучість переможної війни Німеччини проти СРСР, закликає односельців не підписуватись на позики, не здавати хліб державі тощо.

Практично всі фігуранти справи були розкуркулені на початку 30-х років, відбували заслання у північних районах СРСР, після повернення вступили до колгоспу, але поглядів своїх не змінили: продовжували відстоювати право на ведення індивідуального господарства, на реальних прикладах викривали недоліки колгоспного ладу та недолугість економічної політики радвлади в царині сільського господарства.

Протоколи допитів свідків у справі з числа односельців не містять переконливих об'єктивних даних про можливу ворожу, шкідницьку, антирадянську та тим більше шпигунську діяльність згадуваних вище осіб.

Вже 9 квітня 1938 року начальник Вільшанського районного відділення УНКВС по Одеській області молодший лейтенант держбезпеки Ястребов складає та подає по команді звинувачувальний висновок, який потрапляє на розгляд трійки УНКВС. Згідно з випискою з протоколу засідання трійки при УНКВС по

Одеській області № 216 від 5 жовтня 1938 р. учасники «ликвідованної болгарської контрреволюційної повстанської вредительської групи» Владов І.Г., Владов М.Г., Танасов І.В., Танасов І.Г. засуджені до розстрілу з конфіскацією та здачею в дохід держави особистого майна. Рішення виконане 17 жовтня 1938 року [арк.с. 101-106].

У лютому 1959 р. Президія Кіровоградського обласного суду в постанові № 44-У-53-С визнала: *«постановление тройки УНКВД по Одесской области от 5 октября 1938 года в отношении Танасова Ивана Григорьевича, Танасова Ильи Васильевича, Владова Никиты Григорьевича и Владова Ивана Григорьевича отменить и дело производством прекратить за недоказанностью предъявленного обвинения»* [арк. с. 170-171].

За справою № 8090 7 жовтня 1937 року розстріляні Заболотний Олександр Спиридонович, 1894 р. н., Тодоров Антон Яковлевич, 1891 р. н., Владов Михайло Іванович, 1890 р. н., Заболотний Яків Спиридонович, 1895 р. н., а от такий собі Кабакшей із числа звинувачуваних виведений, попри те, що *«Кабакшей Иван Андреевич, 1896 г. р., сын кулака, в 1919 г. являлся активным участником вооружённого восстания против Соввласти и Красной Армии, в 1930 г. совместно с кулаками Владовым, Заболотным, Тодоровым и др. принимал активное участие в кулацких волынках и являлся организатором таковой, за что в том же году был осужден на три года концлагеря, откуда бежал.*

После побега с концлагеря занимался спекуляцией и проведением контрреволюционной деятельности против хлебозаготовок, за что в 1932 году был вторично осужден на три года.

В 1937 году появился в село и, связавшись с кулаком Стояновым Михаилом (руководитель к-р вредительской группы, осужден в 1937 году по I категории), которым был втянут в контрреволюционную группировку, и о заданию последнего создал к-р группу в с. Станковата из антисоветского элемента Владова Н.И., Заболотного Я.С., Тодорова А.Я. и Заболотного Я.С., через которых проводил вредительскую деятельность в колхозе и подготавливал их на случай интервенции выступить в тылу Красной Армии» [арк. с. 42-45, 72]. Даних про засудження Кабакшея нами не виявлено.

Через типовість звинувачень та методів їх доведення так званими «правоохоронними» органами ми не наводимо деталей та підробиць багатьох сфальшованих справ проти несправедливо звинувачених жителів сіл Вільшанка, Станкувата, Добра, Лиса Гора (зокрема, за справами №9365-п та № 9907-п розстріляні Чернов М.М., Єнчев С.В., Златов П.С., Добров Д.Г., Смелов М.Г., Заболотний Ф.В., Стоянов М.П.; за справою № 5187-п засуджені до 10 років таборів Параскева М.Г., Драгоєв П.Л., Заболотний П.М., Владов А.С., до 8 років – Власова Ксенія Сильвестрівна. Вів ці справи, до речі, вже відомий нам молодший лейтенант держбезпеки Ястребов).

Ці «справи» – свідчення організованого більшовицькою владою етнічного геноциду проти болгарського населення України, який був складовою частиною програми винищення власного народу на догоду політичним химерам та економічним експериментам. Якщо уважно перечитати прізвища репресованих, можна зрозуміти, що було знищено цілі сім'ї етнічних болгар, яким «жорстокий та ненависний царат» надавав землі та пільги при заселенні ними нових територій імперії.

* * *

У середині 30-х наше місто – Зінов'ївськ, пізніше Кірово – було центром округи Миколаївської області, але вже жило в очікуванні перетворення на обласний центр (область було організовано в січні 1939 року). Зрозуміло, що нову область було утворено не тільки з суто територіальних міркувань, але й з огляду на індустріально-аграрний потенціал Кіровоградщини, здобутки її населення. Могли враховуватись і «здобутки» міського відділу НКВС. Чи були вони незаперечними? За нормами того часу – так!

У період із 4 січня до 18 квітня 1938 року Кіровський міський відділ НКВС арештовує 18 осіб єврейської національності за звинуваченням за ст. 54-10, 54-11 КК УРСР у участі у *«контр-революционной шпионской сионистской организации, которая ставила своими задачами проведение активной борьбы с Советской властью»* [арк. с. 209]:

1. Берман Лев Мойсейович, 1898 р. н., уродженець та меш-

канець м. Кірово, вул. Гоголя, 64, плановик «Головборошна», освіта незакінчена середня;

2. Бродянський Герш Яковлевич, 1908 р. н., ур. с. Красносілки Черкаської округи, проживав м. Кірово, вул. Береславська, 2, робітник заводу «Червона Зірка», з нижчою освітою;

3. Верховський Давид Йосипович, 1903 р. н., уродженець та мешканець м. Кірово, вул. Дзержинського, 52, заввідділом метвиробів міжрайбази облспоживспілки, з нижчою освітою;

4. Медведик Яків Григорович, 1903 р. н., уродженець та мешканець м. Кірово, вул. Тимірязева, 72, заввідділом постачання панчішної фабрики, з нижчою освітою;

5. Торчинський Арон Борисович, 1893 р. н., уродженець та мешканець м. Кірово, вул. Дзержинського, 63, санврач маслозаводу № 12, із незакінченою вищою освітою;

6. Меерзон Давид Григорович, 1893 р. н., уродженець та мешканець м. Кірово, вул. Тимірязева, 31, заввідділенням вендиспансеру, з вищою освітою;

7. Бик Арон Ісерович, 1894 р. н., уродженець та мешканець м. Кірово, вул. Чапаєва, 48, єврей, бухгалтер панчішної фабрики, з нижчою освітою;

8. Касанов Лейб Бенціонович, 1899 р. н., уродженець м. Лисенко Київської обл., проживав у м. Кірово, вул. Гоголя, 64, завмайстернею артлі «Текстильшвей», із нижчою освітою;

9. Білоцерківський Михайло Григорович, 1899 р. н., ур. с. Велика Виска, мешкав у м. Кірово, вул. Островського, 10, бухгалтер кондитерської фабрики, освіта середня;

10. Пінес Давид Фішелевич, 1883 р. н., ур. м. Лужани Гродненської губернії (на той час – Польща), мешкав м. Кірово, вул. Володарського, 20, викладач єврейської мови школи № 10, освіта неповна вища;

11. Коган Михайло Ушерович, 1901 р. н., ур. с. Мар'янівка Великописківського р-ну, мешкав у м. Кірово, вул. Тимірязева, 68, бухгалтер заводу «Червона Зірка», освіта неповна середня;

12. Немировський Абрам Лазаревич, 1893 р. н., ур. м. Бобринець, мешкав у м. Кірово, вул. Гоголя, 72, завскладом кондитерської фабрики, з нижчою освітою;

13. Бахмутський Соломон Григорович, 1902 р. н., ур. м. Добро-

величківка, мешкав у м. Кірово, вул. Тимірязева, 77, заступник комерційного директора цегельних заводів міста, освіта нижча;

14. Медовий Соломон Соломонович, 1904 р. н., уродженець та мешканець м. Кірово, вул. Компанійця, 46, технорук хутряного цеху артілі інвалідів «Червоний прапор», освіта нижча;

15. Лейтман Ісак Михайлович, 1908 р. н., ур. м. Баку, мешкав у м. Кірово, вул. К. Лібкнехта, 52, економіст артілі імені 2-ої п'ятирічки, освіта середня;

16. Злобінська Ріва Абрамовна (жінка Лейтмана), 1902 р.н., ур. с. Вершино-Кам'янка, мешкала у м. Кірово, вул. К. Лібкнехта, 52, бухгалтер заводу «Озет», освіта нижча;

17. Волинська Вікторія Ісаївна, 1896 р. н., ур. с. Велика Виска, мешкала у м. Кірово, вул. Луначарського, 22, вихователь дитбудинку, освіта середня;

18. Базелян Годя Ізрайлевич, 1895 р. н., ур. м. Торговиця Київської губ., мешкав у м. Кірово, вул. Пролетарська, 26, ваговик залізничної станції м. Кірово, освіта нижча.

З названих осіб раніше під судом та слідством не були Берман, Торчинський, Меєрзон, Бик, Білоцерківський, Пінес, Коган, Бахмутський, Волинська, Базелян. Бродянський у 1926 році *«был арестован органами ГПУ за принадлежность к сионистской организации, просидел под арестом 19 дней и был отпущен»* [арк. с. 10], Верховський *«в 1924 году арестовывался органами ГПУ за принадлежность к сионистам, просидел под арестом 17 дней и был освобождён»* [арк. с. 14], Медведик *«в 1933 году арестовывался прокуратурой и был судим по ст. 97 УК УССР к 4 годам лишения свободы, меру соцзащиты отбыл»* [арк. с. 20], Касанов *«не судился, арестовывался в 1926 году за участие в контрреволюционной сионистской организации Елисаветградским ГПУ»* [арк. с. 40], Немировский *«судился в 1935 году по ст. 99 УК УССР на 6 месяцев принуд. работ»* [арк. с. 60], Медовой *«арестовывался органами ГПУ в 1932 году за золото, после шести месяцев был освобождён»* [арк. с. 70], Лейтмана було двічі (у Баку та у Москві відповідно 1926 та 1931 року) засуджено до заслання на 3 роки [арк. с. 75], Злобінська *«в 1926 году арест. органами ГПУ за принадлежность к к.-р. сионистской организации и была выслана в Ср. Азию на 3 года. В 1931 году*

282

была арест, органами ГПУ и выслана в Зап. Сибирь на 3 года» [арк. с. 80].

Арешти осіб єврейської національності за участь у «контр-революційних сіоністських організаціях» – відгомін політичної боротьби у СРСР у 20-ті роки. Повторні арешти тих же осіб – свідчення класичної для чекістських органів СРСР практики покарання за одним і тим же звинуваченням (так, у кінці 40-х – на початку 50-х років минулого століття особи, які відбули отримані 1936–38 року терміни позбавлення волі у таборах, автоматично засуджувались до висилання та поселення у «курортних» районах країни: Перм, Воркута, Колима, береги річок Об, Лена, Єнісей тощо).

У справі № 4848-п привертає увагу порядок підшитих у ній документів. Так, постанови про арешт, ордери на обшук та їх протоколи, анкети арештованих залучені до справи в хронологічному порядку, а от розділ протоколів допитів відкриває протокол допиту Бермана (арештований 30 березня 1938 р.) від 8-9 квітня того ж року. Години допиту не вказано, але дата – 8-9 квітня – свідчить про те, що Бермана допитували вночі. Показовим є й задокументований діалог зі слідчим: *«Вопрос: Вы арестованы и привлекаетесь к ответственности как участник антисоветской сионистской организации. Намерены ли вы давать следствию правдивые показания по существу предъявленного обвинения?»*

Ответ: Я решил полностью рассказать о своей долголетней контрреволюционной деятельности. В предъявленном обвинении признаю себя виновным полностью. Заявляю следствию, что до дня своего ареста я являлся активным участником антисоветской сионистской шпионской организации.

Вопрос: Когда вы стали на путь борьбы с Советской властью?

Ответ: На путь борьбы с Советской властью я стал в 1919 году» [арк. с. 91-92].

Далі Берман називає такі прізвища: Сафро Зейлік, Теплицька Циля, Бродяньський Григорій, Верховський Абрам, Цукерман, Гольман Мойсей, Коган Михайло, Торчинський Арон, Штейнвер Ілля, Резніченко Михайло, Бродський Мойсей, Кошков Йосиф, Файберштейн Давид, Пекар Пейся, Бріліант Михайло, Портна Роза, Касанов Лейб, Файберштейн Володимир, Медведик Елік,

Верховський Давид, Злобінська Ріва, Пінес Давид, Волинська Вікторія, Лейтман (чоловік Злобінської), Немировський Абрам, Меєрзон, Медведик Яків, Медовий тощо [арк. с. 93-108]. Він також пояснює, у чому полягала діяльність організації: *«на нелегальных собраниях членов организации при участии беспартийных мы компрометировали национальную политику Компартии, организовывали лекции о Палестине, популяризовали руководителей сионистского движения доктора Герцеля, Жаботинского и т.п... Кроме того, нашим комитетом были организованы сионистские ячейки в Ново-Миргороде, Златополе, Первомайске и др. местечках»* [арк. с. 93].

А. Верховський на допиті 15 січня 1938 року тричі поспіль заперечує свою участь у організації: *«Никогда никакого участия я ни в какой контрреволюционной организации не принимал и никакой контрреволюционной деятельности я никогда не проводил... Я ещё раз категорически утверждаю, что никогда никакого участия ни в какой контрреволюционной организации я не принимал и никакой контрреволюционной деятельности я не проводил... Я ещё раз утверждаю, что никогда никакого участия ни в какой контрреволюционной сионистской организации я не принимал и никакой контрреволюционной деятельности я никогда не проводил»* [арк. с. 119]. Але навіть виголошене тричі, за казковими канонами, заперечення своєї провини не допомагає. За справу береться слідчий Гольдштейн, і ось, 14 квітня 1938 року, Верховський *«решил говорить правду и полностью рассказать следствию о своей долголетней контрреволюционной работе. Ко дню ареста я являлся участником антисоветской сионистской организации по гор. Кирово»* [арк. с. 120]. Свою згоду співпрацювати зі слідством він підтверджує, називаючи прізвища Сафро, Торчинського, Бермана, Бродяньського, Касанова, Файберштейна, Медведика.

Аналогічна ситуація склалася з Медведиком Яковом Григоровичем. На допиті 8 січня 1938 року він категорично заперечував причетність до контрреволюційних організацій та контрреволюційної ж діяльності, але вже 14 квітня того ж року, *«убедившись в том, что следствие вполне достаточно располагает материалами, изобличающими меня, как участника антисоветской*

сионистской организации, я решил чистосердечно рассказать о своей долголетней антисоветской деятельности. Я полностью подтверждаю, что до дня ареста являлся активным участником контрреволюционной сионистской организации, существовавшей в гор. Кирова» [арк. с. 129]. Він назвав прізвища Пекаря, Бика, Бродського, Шулова, Немировського, Білоцерківського, Бермана, Верховського, Медового, Касанова, Торчинського, Ернштейна, Бахмутського.

Приклад мужності показали жінки. Ріву Злобінську допитували тричі, 5 та 7 січня, також 18 квітня 1938 р. Вона категорично заперечувала свою причетність до будь-якої контрреволюційної діяльності й не назвала жодних прізвищ [арк. с. 165-171]. Вікторія Волинська (єдиний допит 18 квітня 1938 р.) заявила, що «с 1914 года по 1916 год примыкала к сионистской организации, посещала собрания и интересовалась этой организацией. После 1916 года я никакого участия в антисоветской сионистской организации не принимала» [арк. с. 173].

Свідчення звинувачуваних зводились до визнання їх участі в організаціях «Гехалуц», «Маккабі» та агітації місцевого єврейського населення за виїзд до Палестини. Протоколи допитів свідків не містять інформації щодо підривної діяльності осіб, що проходять по справі. Незважаючи на провокативні питання, слідство не змогло довести підривної, шпигунської, терористичної діяльності тієї групи осіб, яких штучно поєднали в організацію. Тим не менше, 18 квітня 1938 року звинувачувальна постанова починає свій рух інстанціями. У її тексті зазначено: «проведенным по делу следствием установлено, что в гор. Кирова в 1931 году возвратившимся с высылки активным участником сионистской организации Сафро была заложена контрреволюционная шпионская сионистская организация, которая ставила своими задачами проведение активной борьбы с Советской властью путём:

1. Свержение Советской власти, ориентируясь на интервенцию фашистских государств;
2. Проведение шпионажа в пользу иностранных фашистских государств; Проведение вредительства и диверсии с целью ослабления мощи Советского Союза;
3. Блокирование всех сионистских организаций в общесию-

нистский блок для перехода к более острым формам борьбы с Соввластью» [арк. 309].

Всі начебто зізнались в інкримінованому, не зізнались Злобінська, Волинська, Базелян, які, за текстом постанови, «повністю викриті свідченнями інших фігурантів справи».

Нагадаємо, що постанову написано 18 квітня 1938 року, а згідно з постановою трійки УНКВС по Миколаївській обл. від 20 квітня того ж року усі вісімнадцятеро були засуджені. Волинська й Базелян отримали по 10 років таборів, решту ж розстріляли 21 червня 1938 року.

Далі, без емоцій, мовою документів про долю Вікторії Волинської: *«Из Маршинска в отдел «А» МГБ СССР, исх. 173 от 1 мая 1948 года,.. о высылке наряда на этапирование в ссылку заключённой Воынской Виктории Исаевны, 1896 года рождения, урож. с. Виски Вискинскогорайона Одесской области.*

Арестована 8 апреля 1938 года Кировским ГО НКВД УССР, осуждена тройкой УНКВД Николаевской области 20. 04-1938 г. на 10 лет за участие в а/с шпионской организации.

Срок истёк 6 апреля 1948 года. Большая туберкулёзом, инвалид. В ссылку направляется как участник а/с организации» [арк. 3, с. 46].

Медична комісія с. Чумакове Новосибірської обл. (акт від 19 березня 1949 року) визнала, що Волинська не придатна до фізичної та розумової праці, потребує сторонньої допомоги [арк. 350]. Жінці було всього 52 роки, хто ж надав їй цю «сторонню допомогу»? Чи не жалкувала вона всі ці роки фізичної та духовної каторги про свою тверду позицію при слідстві, бо її товаришів і знайомих було просто розстріляно, а розстріляних – реабілітовано, нехай і посмертно? [арк. с. 613-625].

Взяти й заарештувати людину знічев'я, а потім ув'язнити або й розстріляти її – недемократично. Тому й придумали «лицарі Дзержинського» цілі «підпільні націоналістичні антирадянські терористичні організації», до яких й зараховували парафіян костюлу, кірхи, синагоги тощо. Щоб історія виглядала більш драматичною та загрозливою для існування влади, деяких із них ще й у шпигунстві звинуватили.

Шпигуноманію часів 30–40-х та початку 50-х років минулого

століття було нав'язано, прищеплено населенню владою з метою виправдати недоліки та відверті помилки саме цієї ж влади «происками коварного врага». Заради об'єктивності водночас треба визнати, що спецслужби західних держав дійсно проводили проти СРСР підривну діяльність. Не останньою за активністю була серед них і Польща, західний сусід СРСР та недавній його супротивник у війні. Цілком розумною, виправданою та результативною видається і тактика зокрема німецьких, польських, румунських та інших спецорганів опиратися на колони своїх співгромадян у СРСР. Втім, шпигунство, як передбачений кримінальним правом вид злочину, має певні ознаки (яких, до речі так і не було виявлено в діяннях згаданих засуджених осіб), а контррозвідка – це ґрунтовна наука й складна практика, але ні в якому разі не спрощений до примітиву підхід, використаний органами держбезпеки того часу, який у бездумній та бездуховній ліквідації національних угруповань громадян або релігійних спільнот у марному сподіванні, що «мы наш, мы новый мир построим! Кто был ничем – тот станет всем!» На крові?.. Тож і не справдилось...

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Держаний архів Кіровоградської області, Ф. 5907. – Оп. 2. – Спр. 4134;
2. Так само. – Спр. 3862;
3. Так само. – Спр. 9365;
4. Так само. – Спр. 8090;
5. Так само. – Спр. 9907;
6. Так само. – Спр. 5187;
7. Так само. – Спр. 4848.

ПІДТАСОВКИ ТА ФАЛЬСИФІКАЦІЇ У ЧЕКІСТСЬКІЙ ПРАКТИЦІ 20-Х – 40-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ*

(за матеріалами архівних слідчих справ
Державного архіву Кіровоградської області)

У статті представлено результати дослідження слідчих справ та матеріалів преси, що стосуються діяльності Всесоюської надзвичайної комісії у боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та саботажем, більше відомої під абревіатурою ЧК (ВЧК), на території Кіровоградщини протягом 20-х – 40-х років ХХ століття. Виявлено документальні свідчення незаконності та протиправності дій чекістів, що за часів становлення більшовицької влади звикли безкарно застосовувати найвищу міру «соціального захисту» – розстріл, навіть у випадках вироку найзагальнішого характеру, у період більш пильного контролю за їхніми діями, аби підтвердити свою лояльність лінії партії та виправдати кошти на власне утримання, почали практикувати підробку облікових даних та первинних матеріалів, регулярно вдаючись до таких засобів, як підстава, провокація та нехтування думкою громадськості.

Опрацьовані матеріали є лише частиною даних про функціонування ВЧК, та мають стати невід'ємною частиною досліджень, присвячених історії Кіровоградщини, у майбутньому ж можуть бути використані й для комплексної характеристики дій організації не тільки на українських теренах, але й у всесоюзному масштабі.

Ключові слова: ЧК, ЧВК, чекіст, фальсифікація, 20-ті – 40-ві роки ХХ століття, архів.

Since the foundation of the VChK, it was a common practice of execution of the death of «enemies of the new order» without any

* Оксана Бабенко. Підтасовки та фальсифікації у чекістській практиці 20-х – 40-х років ХХ століття (за матеріалами архівних слідчих справ Державного архіву Кіровоградської області) / Оксана Бабенко // Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Вип. X – 2018. – С. 106-116.

litigation. But when the world community began to pay attention to this, VChK were forced to start formal trials. So, in order to confirm their loyalty to the party line and to justify their own funding they began to practice false accusation by counterfeiting of credentials and primary materials, regularly resorting to such means as a falsification of facts, provocation, and neglect of the public opinion.

The research revealed such illegal actions of the Cheka's members in the Kirovohrad region and provides the documentary evidence of it. Thus, it can be used as part of researches devoted to the crimes of the All-Russian Extraordinary Commission in the all-Ukrainian and all-Soviet Union level.

Key words: VChK, Cheka, chekist, falsification, 20's – 40's of the 20-th century, archive.

Відома фраза вождя революції про те, що кожна революція лиш тоді чогось варта, коли вона вміє захищатися, стала підмурком для створення та удосконалення системи каральних органів більшовицької влади, оскільки в умовах правового безчинства радянська влада не правосуддя здійснювала, а прибирала політичних супротивників, керуючись при цьому «революційним чуттям». 20 грудня 1917 року при Раді Народних Комісарів РРФСР було створено спеціальний орган під назвою Всеросійська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та саботажем (більш відома за аббревіатурою ЧК. Для зручності надалі в тексті використовуватимемо назви «ВЧК», «ЧК» та «чекісти»). Проект декрету про організацію ВЧК було складено Леніним [1].

До компетенції ВЧК головним чином входили контррозвідка та боротьба з політичними противниками радянської влади, яку здійснювали переважно методом позасудової розправи. Під час так званого «військового комунізму» та після ухвалення ВЦВК та РНК декрету «Про червоний терор» (вересень 1918 р.) роль ВЧК була особливо великою та значною. Згаданий декрет надав ВЧК необмежені повноваження: навіть за умов недостатності зібраних по справі доказів можна було засудити арештованого. Для фізичного знищення намічених жертв вистачало таких загальних мотивів, як «приналежність до класу експлуататорів»

або «для усунення ворогів революції». Власне й сама належність «до ворогів революції» визначалась «за велінням революційної свідомості» співробітників ВЧК [2].

Перший очільник ВЧК Фелікс Дзержинський говорив, що «для революціонера не існує об'єктивної чесності: революція виключає всілякий об'єктивізм. Те, що в одних умовах вважається чесним, нечесно за інших, а для революціонерів чесним є тільки те, що веде до мети». Він не вважав ВЧК контррозвідкою або політичною поліцією – для нього це був особливий орган із правом самостійно знищувати ворога: «Співробітники ЧК – це солдати революції і вони не можуть піти на роботу розшуку-шпигунства: соціалісти не підходять для такої роботи. Бойовому органу, подібному до ЧК, не можна передавати роботу поліції. Право розстрілу для ЧК є надзвичайно важливим» [3]. Породжена революцією безкарність тільки посилила озлобленість та презирливе ставлення до людського життя. У цих умовах знищення ворога вважалось достойною справою, а місцеві керівники ЧК самі вирішували, кого арештовувати та розстрілювати.

По закінченню громадянської війни багато чекістів полишили своє відомство. Вони справедливо вважали, що репресії мали йти на спад, а головним завданням стала відбудова економіки країни. У «залізних лавах» залишились ті, хто знайшов себе на цій роботі. Докомплектовувались за рахунок молоді, яка мала сумнівні моральні устої. На певному етапі сама влада, усвідомивши силу створеного нею жорстокого монстра, зробила спробу підпорядкувати ВЧК органам юстиції, щоб надати законності їхнім діям, але проти цього рішуче виступив сам Дзержинський (за браком місця ми не будемо тут аналізувати політичні та економічні погляди Дзержинського, непросту дихотомію його владних афіліацій).

У 1923 році Дзержинський стверджував, що його організація, «озброєний загін партії більшовиків», має в країні «мільйон ворогів», які «живі й плекають надію на інтервенцію та вибух зсередини». Водночас начальник Секретного відділу Державного політичного управління (ДПУ – правонаступник ВЧК) Терентій Дерibas заявляв, що 1924 року доводилось тримати під постійним наглядом навіть не «мільйон», а два мільйони радянських

громадян, щоб не дозволити можливі повстання та інші протестні дії. У 1921–1929 рр. органи ВЧК-ДПУ арештували 1004956 осіб (в тому числі за «контрреволюційні злочини»:

– 590146, з них засуджено – 208863 (засуджено до розстрілу – 23391). У 1930 році, з початком суцільної колективізації, а фактично – боротьби партії проти села, було арештовано 331544 особи (у тому числі 266679);

– за «контрреволюційні злочини»), засуджено 208069 (20201 – до розстрілу) [4].

Складне міжнародне становище, критична внутрішня ситуація, постійний тиск партії, яка прагнула проводити свою лінію незалежно від реалій життя, зумовили зростання інтенсивності рівня репресій проти власного народу. «Лицарі «залізного Фелікса» (а пізніше – таких же «залізних» Єжова, Ягоди, Берії), щоб підтвердити свою лояльність лінії партії та виправдати кошти на власне утримання, йшли на фальсифікацію облікових даних та первинних матеріалів. Ми не маємо достатніх матеріалів, щоб стверджувати про загальносоюзний розмах цієї протизаконної діяльності, але аналіз архівних слідчих справ цього періоду та матеріалів преси свідчить про те, що прояви подібного явища мали місце на території Кіровоградської області.

Зокрема, обласна газета «Україна-Центр» розмістила матеріал про розкриття (а точніше, про фальсифікацію!) Єлисаветградською повітовою ЧК підпільної контрреволюційної організації, на чолі якої був доктор Добровольський; польської шпигунської організації тощо. «Вже 14 лютого 1921 року колегія Херсонсько-Миколаївської губернської ЧК санкціонувала розгляд справи на місці з правом застосування вищої міри соціального захисту – розстрілу. На той час вже було обмежено право ЧК на винесення смертних вироків, а якщо вони й виносились, то лише після затвердження їх Центральним управлінням ЧК у Харкові. Незважаючи на це, уже 16 лютого 1921 року так звана широка колегія Єлисаветградської ЧК під головуванням члена колегії Абрамова, за участі члена колегії Мінаєва, начальника особливого відділу 1-ої Кінної армії Лозоватського, представника Єлисаветградського ревкому Рябцева, представників повітового парткому Майбороди й Киричкова, робітничо-селянської інспекції Михаль-

ського, особливого відділу тилу 14-ої армії Буревича, голови ревтрибуналу 1-ої Кінної армії Тегедешкіна, голови елисаветградських профспілок Киселева, начальника відділу юстиції Лагути, виконуючого обов'язки секретаря повітової ЧК Тимофієва прийняла рішення про розстріл 15 учасників білогвардійської організації». Справа містить документи про підстави та провокації чекістів, нехтування думкою громадськості [5].

Подібне відбувалося й на значно вищому державному рівні. Так, нарком іноземних справ Чичерін письмово скаржився Леніну на керівників чекістського відомства, які *«были неискренни, лукавили, вечно пытались соврать, надуть нас, нарушишь обещания, скрыть факты»*, *«аресты иностранцев без согласования с нами вели к миллионам международных инцидентов, а иногда после многих лет оказывалось, что иностранца незаконно расстреляли. Внутренний надзор в наркомате иностранных дел и полпредствах, шпионаж за мной, полпредами, сотрудниками поставлен самым нелепым и варварским образом»*, *«агенты ЧК, облеченные безграничной властью, не считаются ни с какими правилами»*.

Ленінська відповідь була короткою та вичерпною: *«Тов. Чичерин! Вполне с Вами согласен. Надо арестовать паршивых чекистов и привезти в Москву виновных и их расстрелять. Мы Вас всегда поддержим, если Горбунов сумеет подвести под расстрел чекистскую сволочь»* [3].

Очевидним прикладом «боротьби за показники у роботі» шляхом фальсифікації є справа № 8048-фпд зі звинувачення грки Солонцевої Софії Ксенофонтівни, 1910 р.н., яка народилась у с. М. Бабанка, мешкала на хуторі Обланка Дубровської сільради колишнього Витязівського району тоді ще Одеської обл. за ст. 54-10 ч. 1 ККУРСР [6].

Постанову на її арешт було підписано Бобринецьким районним прокурором Пацюковим. І ця постанова, і постанова про обрання запобіжного заходу, винесена того ж дня Бобринецьким РВ НКВС, описують «ворожу діяльність» Солонцевої одним реченням: *«высказывала контрреволюционные похабные слова по адресу Советской власти, её руководителей и вождя трудящегося народа тов. Сталина»* [6, сс. 2,3].

Підтверджує це й низовий орган влади, Дубровська сільрада: *«Справка. Дана Бобринецькому райотделу НКВД в том, что гражданка села Обланка Дубровского сельсовета Солонцова Сонька по социоложению по с/совету считается доч крупного кулака, который до революции имел 300 десятин земли та весь с/г реманент, а также имел постоянных рабочих 3-4 человека. Сама Солонцова занимается антисоветской агитацией, агитирует против вывчення законоположення про выборы до Верховной рады, выражаясь в тому, що когда мы эти выборы не знали, как это раньше было, то мы краще жили»* (орфографію оригіналу збережено) [6, с. 5].

Основні «крамольні» судження Солонцової, які слідство виявило та задокументувало, зводяться до такого: *«Сколько стахановцы в совхозе не будут работать, но ничего не получают от Советской власти. При царизме было лучше: не надо было работать в совхозе, работали в своём хозяйстве и жили лучше»; «Новая Конституция – это обман для рабочих, как были рабочие в нужде – так и есть»; «Сталин для рабочих ничего хорошего не сделал, он ведёт страну к гибели»; «хороших людей расстреляла Советская власть (при обговоренні процесів над Тухачевським та Якіром), а когда расстреляют Сталина?»; «в совхозах сколько ни будешь работать – за труд не получишь»; «стахановцы выслуживаются перед Советской властью и им платят за труд других рабочих»* [а.с. 10-21]. При усій їх зовнішній спрямованості проти радянської влади, деякі з цих висловлювань (особливо ж з висоти нашого сьогоденішнього історичного досвіду) можна назвати правдивими, а може навіть і прозорливими.

На звинувачувальному висновку, відсутня дата, але матеріали справи розглянуто «трійкою» при УНКВС по Миколаївській області вже 1 грудня 1937 року, тобто через два дні! Вирок – 10 років виправтрудоборів [а.с. 23]. Покарання Солонцова відбувала у Південтаборі (Южлагі) НКВС, його відділеннях в Улан-Уде, Тайшеті, Заудинську. Вперше зі скаргою на неправильне засудження звернулась до Верховного Прокурора СРСР у січні 1940 року, та цю скаргу кіровоградська прокуратура, що проводила за нею розслідування, визнала безпідставною [6, сс. 24-26].

Повторне звернення у квітні 1966 року спричинилось до до-

даткового розслідування обставин справи, у ході якого з'ясувалось, що батько Солонцової мав середняцьке, а не куркульське господарство, і не розкуркульовався [6, с. 47]; тексти протоколів допитів свідків у 1937 році їм не пред'являлись, а підписували вони їх тому, «что доверяли сотруднику НКВД» [6, с. 42].

Свідок Ревенко не зміг пригадати очну ставку з Солонцовою, свідок Педан заявила, що проти Солонцової не свідчила, участі у очній ставці не брала [6, сс. 44, 40]. Матеріалів про конкретні факти антирадянської діяльності Солонцової в ході додаткового розслідування не виявлено.

Президія Кіровоградського обласного суду 25 червня 1966 року скасувала постанову «трійки» при УНКВС по Миколаївській області від 1 грудня 1937 року щодо Солонцової С.К. та справу припинила за відсутністю у її діях складу злочину [6, сс. 55-56]. У квітні 1992 року комісія Бобринецької райради у справах поновлення прав реабілітованих затвердила рішення про виплату Солонцовій грошової компенсації за період відбування покарання та публікацію у районній газеті повідомлення про її реабілітацію [6, сс. 58-59].

Має сенс ще раз нагадати, як заради «боротьби за чистоту ідеалів» (точніше – заради «красивої» звітності!) за декілька днів «злипували» справу, у якій вирок – уже на 23-й сторінці, і за типовим для того часу звинуваченням 27-річну жінку відправили споруджувати залізницю, яку за півсотні років почнуть гордо величати «БАМ – комсомольська будова століття». Зарплату ж їй за цю підконвойну рабську працю віддадуть тільки через 55 років! Кому за це подякувати?

За подібною за методом «створення» справою проходить і Хілковський Мар'ян Станіславович, 1892 року народження, уродженець с. Мястковці Крижопольського р-ну Вінницької обл., поляк, громадянин УРСР, несудимий, машиніст депо станції Гайворон, проживав у Гайвороні, селище Пролетар. На словах – всенародна радянська влада ніколи народів не вірила, особливо ж представникам інших, окрім «великоруської», національностей. Особливою її «прихильністю» користувались, зокрема, особи польської національності. Їх практично поголовно зараховували до шпигунів та антирадянщиків. Зі списків представників

«інших національностей», які були в органах НКВС, періодично відбирали потенційних кандидатів для кримінального переслідування та організовували по них «роботу» [7].

Оскільки поляк Хілковський працював на об'єктах транспорту, та ще й на прикордонній території (а після невдалої спроби Червоної армії під командуванням Тухачевського та Якіра 1920 року «показати полякам, хто у хаті господар» радянська Росія втратила значну частину своїх територій), до нього стали «приглядатися». У квітні 1931 року було встановлено, що він *«в 1915 году служил во 2-м Заамурском железнодорожном полку в чине ефрейтора, на транспорте служит с 1918 года, на польских дорогах не служил, родственников за границей не имеет, политически безвреден»* [7, с. 1-а]. Того ж року оперуповноважений Гайворонського РВ ДТВ ОДПУ Михайлов виносить постанову про те, що, не дивлячись на відсутність компрометуючих матеріалів, *«пребывание Хилковского на военно-стратегической Пограничной Юго-Западной жел. дороге недопустимо. Полагаю: гр-на Хилковского перебросить на дороги тыла»* [7, с. 4].

З лютого 1936 року увага до Хілковського посилюється, на нього починають збирати характеризуючі матеріали, які свідчать, що він *«всегда хнычет, всегда недоволен..., напитан духом антисоветским, против всех мероприятий партии и правительства»* [7, с. 3]; *«систематически нарушает труддисциплину и в нетрезвом виде появляется на производство. Производством и общественной жизнью не интересуется. Занимается устройством личного благополучия. В стахановском движении не участвует, смотрит на последнее с презрением»* [7, с. 5]; *«плохой производственный, к работе относится халатно»* [а.с. 9]; *«принципиально не желает подписываться на госзаймы, несмотря на получаемое им приличное жалованье»* [7, с. 10].

На підставі викладеного оперуповноважений оперпункту ТВ УДБ УНКВС ст. Гайворон Машляківський робить наступний висновок: «машиниста депо Гайворон Хилковского М.С. как пьяницу, дезорганизатора трудовой дисциплины, преступно-халатно относящегося к выполнению служебных обязанностей, а также враждебно относящегося к проводимым хозяйственно-по-

литическим кампаниям по укреплению страны, с работы на ж.д. транспорте удалитъ» [7, с. 11].

Вже 27 серпня 1937 року оперуповноважений Гайворонського ВДТВ ГУДБ НКВС УРСР Мінчин у своїй постанові про притягнення Хілковського до кримінальної відповідальності за ст.ст. 54-6 (шпигунство) та 54-10 (а/р пропаганда) пише, що той *«антисоветски настроен, враждебно относится к мероприятиям Соввласти, дискредитирует вождей партии и правительства, является ярым националистом, восхваляет фашистский строй в Польше»* [7, сс. 16-17]. На момент арешту сім'я Хілковського складалась з жінки, Марії, 42 років, доньок Юзі, 13 років, та Зосі, 10 років, сина Йосипа, 9 років.

Свідки Лук'янов, Мазур, Якименко, Перевознюк зазначили недбале ставлення Хілковського до праці та несприйняття ним стахановського руху через його показушність. Фактів антирадянської його діяльності вони не назвали [7, сс. 27-35]. Следством було встановлено, що за час служби в царській армії Хілковського було заарештовано жандармами за зняття царських портретів у казармі роти. Під арештом пробув 16 днів, звільнений у зв'язку зі зреченням царя Миколи від престолу. На підставі вказаних матеріалів співробітник НКВС Мінчин при допиті 1 вересня 1937 року формулює свої питання до Хілковського: *«Следственными материалами Вы полностью изобличены как шпион, завербованный для ведения разведывательной работы в СССР. Расскажите, при каких обстоятельства Вас завербовали»* та *«Известно, что по заданию польско-шпионской диверсионной организации Вы среди рабочих проводили к/р подрывную работу, восхваляя фашистский строй Польши»*. Хілковський повністю заперечував свою участь у будь-яких контрреволюційних організаціях та проведення антирадянської діяльності. Він визнав тільки те, що у розмовах із колегами зазначав більш високий рівень життя робітників у Польщі, а одного разу, після вживання спиртних напоїв, заспівав пісню «Еще Польша не згинела», але його обірали [7, сс. 36-39, 41].

Прагнучи засудження Хілковського, Мінчин долучає до справи ще один документ, який має сенс навести повністю: *«По агентурному делу «Плацдарм». Выписка из показаний руководителя*

Польско-диверсионно-шпионской организации Перловского Эдуарда Каликстовича от 07.08.37 г.

Янишевского, машиниста депо Гайворон я вовлѣк в организацию в 1929 году. Вовлечение Янишевского в организацию было мне облегчено тем, что он поляк по национальности, всё время стремился к уходу в Польшу. В одной беседе с ним я затронул вопрос о его смещении с работы машиниста пассажирских поездов и перевода на товарные, он был до того обижен, что открыто высказывался об уходе в Польшу. Узнав настроения Янишевского, я ему предложил принять участие в работе организации и получил его согласие.

Справка: как установлено, Янишевский является напарником паровоза (так у документі, очевидно, він був на посаді напарника машиніста), на котором работал вместе с Янишевским Хилковский Марьян Станиславович. Янишевский арестован ОДТО ГУ ГБ ст. Гайворон по обвинению в принадлежности к Польско-диверсионно-шпионской организации» [7, с.40].

Хілковського було звинувачено у дискредитації керівників партії та уряду (про Молотова він казав: «Окружил себя охранкой, чтобы его никто не тронул. Что он из себя представляет? Научился лгать языком, как все коммунисты, и попал в правительството, и возят его, как советского короля»), критиці неспроможності стахановського руху та вихваленні умов життя робітників у Польщі порівняно з робітниками СРСР, а також у зв'язках з «польперебежчиками» Янішевським та Кметюком [а. с. 42-43]. 29 вересня 1937 р. Комісією НКВС та Прокурора СРСР Хілковського засуджено у особливому порядку до ВМП. Вирок виконано 5 жовтня 1937 року [7, с. 48-49].

10 серпня 1940 року помічник військового прокурора КОВО військовий юрист першого рангу Лепков, «рассмотрев архивное дело на осужденного Хильковского Марьяна Станиславовича и жалобу его детей – Хильковских: Ядвиги, 15 лет, Зоси, 13 лет и Юзика, 11 лет», не знайшов «оснований к постановке вопроса о пересмотре дела Хильковского» [а.с. 46-47]. 3 літа 1956 року вдова Хілковського, Марія, неодноразово зверталась до різних інстанцій із проханням про встановлення долі чоловіка, на що їй було дано відповідь про його смерть у місцях позбавлення волі

29 вересня 1943 року від «крупозного запалення легенів» (практика того часу забороняла повідомляти родичів репресованих про розстріл близьких) [7, с. 52-64].

Справа Хілковського потрапила на перегляд у 1957 році. Було встановлено, що характеристики на нього оформлялись під загрозами з боку співробітника НКВС Мінчина, а протоколи допитів окремих свідків відверто зфальсифіковано. Хілковського М.С. реабілітовано 29.01.1958 року, справу припинено за відсутністю у його діях складу злочину [7, сс. 118-120], про що Верховний суд УРСР повідомив Хілковську М.І. 4 лютого 1958 року [7, с. 121].

26 грудня 1937 року на Бобровську Марію Іллівну, 1899 року народження, яка проживала у м. Бобринець, вул. Луначарського, 81, чекав неприємний різдвяний та новорічний сюрприз: затримання, обшук та арешт. У матеріалах із її звинувачення написано, що вона – дочка поміщика, колишній чоловік в минулому – білий офіцер, а сама вона «проводила контрреволюционные разговоры, во время выборов в Верховный Совет, делала контрреволюционные надписи на бюллетенях» [8, с. 2].

В анкеті арештованої зазначено, що її батько володів 500 десятинами землі, мав 20 коней, на підтвердження чого при допиті 17 лютого 1938 року вона заявляє: «Я дочь помещика, отец мой имел крупное хозяйство. Первый мой муж по профессии учитель, имел высшее образование. Отец в 1928 году раскулачен и в 1932-33 году умер» [8, с. 11].

Чоловік Бобровської, Федір Семенович, колишній директор радгоспу з розведення свиней «Червона Зірка», арештований органами УДБ НКВС. На допиті 26 грудня 1937 року Бобровський висунуто звинувачення у «проведении контрреволюционной агитации среди рабочих совхоза, направленной к возбуждению недовольства рабочих против Советской власти, и проведении контрреволюционной похабной надписи на избирательном бюллетене при выборах в Верховный Совет» [8, с. 9].

За заявою слідчого, «в проведении похабной контрреволюционной надписи на избирательном бюллетене вы изобличаетесь полным сходством почерка на бюллетене и имеющимся в деле образцом вашего почерка. Следствие требует от вас дать правдивые

показання» [8, с. 9]. Оригінал чи фотокопія згаданого напису, матеріали почеркознавчої експертизи у справі відсутні! Бобровська стверджує: «Виновной себя в проведении контрреволюционной агитации не признаю». Ця фраза буде ще неодноразово повторюватись у варіанті «подтверждаю свои прежние показания о том, что я контрреволюционной пропаганды не проводила».

Чи має сенс повторювати, що всі ці свідчення Бобровська заперечувала та продовжувала наполягати на своїй невинуватості? До речі, про її власний майновий стан говорить протокол трусу від 26.12.1937 р.: *«При обыске в квартире Бобровской Марии изъят паспорт серия ОБ №178634. Больше ничего не обнаружено»* [8, с. 5].

Матеріали справи розглядались у закритому засіданні кримінальної колегії Миколаївського облсуду 20 лютого 1939 року, було ухвалене рішення про перевірку результатів слідства. 25 квітня 1939 року УНКВС по Кіровоградській області приймає постанову про подовження строку слідства та, відповідно, про продовження утримання Бобровської під вартою. Тут починаються цікаві моменти: у матеріалах справи підшиті довідки про те, що свідки Кравченко, Борис, Лакиза «выбыли неизвестно куда», а Халько та Король «в совхозе не работают и не работали» [8, сс. 26-30].

Свідок Комар свої покази конкретизувати не зміг, а Євдотьєв від своїх практично відмовився. Свідки Микитенко, Панченко, Коваль характеризували Бобровську позитивно [8, сс. 31-40].

Слідство робило спроби «зберегти обличчя» й довести матеріали до суду, та вже 2 червня 1939 року було змушене ухвалити *«постановление о прекращении следдела и освобождении арестованного из под стражи»* [8, с. 56]. Бобровську звільнено 3 червня 1939 року у зв'язку з припиненням провадження за ст. 197, ч. 2 КПК УРСР, їй повернуто паспорт № 178634.

Справ, подібних до прочитаної нами, у загальному масиві матеріалів репресій зовсім небагато, їх практично одиниці. Чи можна вважати, що Боровській поталанило? Не зовсім: вона відсиділа з 26.12.1937 р. по 03.06.1939 р., майже півтора року. Крайною котилося нічим не виправдане полювання на власний народ, яке пішло на спад наприкінці 1938 – початку 1939 рр.

Співробітники каральних органів, «мисливські собаки» вла-

ди, не дивлячись на «підгодовлю» продовольством та речами, бачили й розуміли, у яких важких умовах виживали прості люди. Окрім того, відчувався подих близької війни, а за такої ситуації дратувати свій народ небезпечно. Втім, фальсифікація первинних матеріалів для відкриття справ продовжувалась. Критичні висловлювання на адресу радвлади у більшості випадків варто було б розглядати як прохання повернутись обличчям до запитів та потреб населення, а не тільки як «антисовєтчину» та «контрреволюцію», але керівна партія, яка проголосила ідею посилення класової боротьби у міру розширення масштабів будівництва соціалізму, зарахувала до категорії «врагов народу» значну частину представників саме цього народу відповідно до популярної тоді фрази: «Если враг не сдаётся – его уничтожают».

Знищували не тільки своїх: у листопаді 1936 року іспанські сталіністи за допомогою співробітників НКВС СРСР здійснили розправу над «ворогами народу» – представниками мадридської інтелігенції. Сталінська модель соціалізму диктувала «підстави» для арешту: родинний зв'язок із керівниками «заколоту», керівна посада під час приходу до влади Народного фронту, а основний мотив – «непролетарське» походження. Методи затримання – так само за «радянськими стандартами» 30-х років: вночі, за місцем проживання та без пояснення причин. Кількість розстріляних становила за різними оцінками від 2 до 12 тисяч осіб. Були приклади, коли затриманих знищували разом із дітьми. Заради справедливості треба зазначити, що інша сторона конфлікту так само проводила страти без судового розгляду [9].

Отже, маємо достатньо, на наш погляд, доказів протиправної та злочинної діяльності органів та окремих співробітників ЧК, але ця тема потребує серйозних та більш об'ємних досліджень для винесення остаточного вердикту в цій справі.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Ленин В. И. Соч., 3-е издание, том XXII, Партиздат ЦК ВКП(б), Москва, 1937, стр. 120-126.
2. Параграф 22-й главы VII «Положения о революционных трибуналах», Собрание узаконений, 1919 г., No. 13, стр. 132.

3. <http://argumentua.com/stati/feliks-dzerzhmskii-pravo-rasstrela-dlya-chk-chrezvychaino-vazhno>;
4. <http://aigumentua.com/stati/vrata-ada>
5. <http://uc.kr.ua/fresh6972>
6. Держархів Кіровоградської обл., фонд 8907, опис 2, спр. № 8048-фпд;
7. Держархів Кіровоградської обл., фонд 8907, опис 2, спр. № 7759-фпд;
8. Держархів Кіровоградської обл., фонд 8907, опис 2, спр. № 2590-фпд
9. «Deutsche Welle», 07.11.2016, 18:16.

«ХТО ВИНЕН?», АБО ДЕЯКІ АСПЕКТИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НА КІРОВОГРАДЩИНІ КРІЗЬ ПРИЗМУ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ*

Автор використав деякі документи з Державного архіву Кіровоградської області для створення картини окремих сторін колективізації на теренах нинішньої Кіровоградщини

Ключові слова: колективізація, Україна, Єлисаветград, Сталін, Молотов, комуністичний підхід.

The author has used certain documents of The State Archives of Kirovograd Region to create a picture of separate aspects of collectivization in Kirovograd region.

Key words: collectivization, Ukraine, Elisavetgrad, Stalin, Molotov, Communist approach.

Група осіб, яка 1917 року зробила революцію в Росії, керувалась популярною на той час та достатньо когерентною політичною теорією, вибудованою на матеріалі європейських реалій виробничих сил та виробничих відносин XIX сторіччя, але при цьому їй критично бракувало практичних рекомендацій

* Віктор Білоус. «Хто винен?», або деякі аспекти колективізації на Кіровоградщині крізь призму архівних документів / Віктор Білоус // Між Бугом і Дніром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Вип. X. – 2018. – С. 117-123.

з облаштування економіки та суспільства. Цих рекомендацій та настанов об'єктивно не могло бути, оскільки подібні соціальні зрушення подібного масштабу відбувались практично уперше в світі. «Оркестрантам» Жовтневого перевороту доводилось «грати на слух», та ще й за умов наявності декількох «диригентів» та дуже неухважної, практично байдужої «аудиторії».

Із закінченням громадянської війни більшість українських земель (крім Західної України) увійшла до складу УСРР, Української Соціалістичної Радянської Республіки, яка до кінця 1922 року зберігала деякі ознаки суверенності. В той же час її внутрішня та зовнішня політика координувалась та скеровувалась Москвою. Після 30 грудня 1922 року зі створенням СРСР і аж до розпаду Радянського Союзу в серпні 1991 р. вся історія України може розглядатись виключно у контексті історії СРСР.

«Практично всі дослідники єдині у думці про те, що на початку 20-х років УРСР (як і інші радянські республіки) перебували у стані найгострішої соціально-економічної та політичної кризи, зумовленої як семирічною воєнною руїною, так і політикою «військового комунізму». Втрати України за роки війни склали 10 млрд. карбованців золотом. Виробництво промислової продукції знизилось і складало 10% його довоєнного рівня.

У 1920 році в Україні вироблялось сталі – 1,7%, прокату – 1,8%, донецького вугілля – 22% від показників 1913 року. Життєвий рівень робітників знизився приблизно у 3 рази. Йшов процес декласування пролетаріату, багато робітників, щоб прогодуватися, переїжджали з міста до села. Водночас посівні площі скоротились на 15%. Незацікавленість селян у підвищенні продуктивності своїх господарств за умов політики продрозкладки призвела до того, що валовий збір збіжжя у 1920 році склав 38,5% від рівня 1913 року. Катастрофічна посуха та неврожай 1921 року ще більше загострили хлібну проблему. 1922 року голод охопив в українських губерніях до 5,6 млн. осіб, або 25% населення. Голодомор став не тільки наслідком несприятливих природних чинників, але й політики більшовиків. За неповними даними, у 1922-1923 рр. з України було вивезено майже 18 млн. пудів зерна: 2,5 млн. – до Росії та більше 15 млн. пудів – на експорт» [1].

Ситуація вимагала проведення надзвичайних заходів, керувати якими було доручено безпосередньо членам Політбюро ЦК ВКП(б). «У 70-ті роки вже дуже немолодий Молотов згадував, що уже 1 січня 1928 року йому «довелося бути у Мелітополі на хлібозаготівлі. На Україні. Викачувати хліб» [2].

Незважаючи на рішучі заходи влади, голод став реальною загрозою, перед якою Політбюро партії різко змінило свої ж принципи настанови, які передбачали відносно скорочення капіталістичних елементів міста й села, щоправда, за допомогою економічних, а не адміністративних, тим більш надзвичайних, заходів. На XIV з'їзді ВКП(б) у грудні 1925 року Сталін заявляв про значні поступки селянству, яке *«не может жить в данных условиях ... без известного оживления капитализма»*; кількома місяцями раніше він же рекомендував *«всячески умерять борьбу с кулаком, регулируя её в порядке соглашений и взаимных уступок и ни в коем случае не доводя её до резких форм, до столкновений... Мы вполне можем и должны обойтись здесь без разжигания борьбы и связанных с ней осложнений»* [3].

У листопаді 1927 року він розвинув свою думку у такий спосіб: *«Вести политику разлада с большинством крестьянства – значит открыть гражданскую войну в деревне, ...сорвать всю нашу строительную работу, сорвать весь наш план индустриализации страны»*. *«Умиротворение деревни»* Сталін розглядав як *«одно из основных условий для строительства социализма»* [4]. Таким чином, за декілька років до колективізації важко було навіть уявити собі, що Сталін-«умиротворитель» скоро ініціює прямо протилежну політику, яка буде коштувати країні неймовірних матеріальних та людських жертв.

Сталін змінив свою думку після поїздки до Сибіру (1928 рік): *«Стране нужен хлеб»*; *«Хлеб надо взять»*; *«Если мы имеем хлеб, значит можем строить социализм, если хлеба нет, значит не можем»* [5].

Приводом для згорання певних ліберально-ринкових послаблень стала криза хлібозаготівель 1927–1928 рр., викликана небажанням селян продавати хліб державі за цінами у 8 разів нижчими за ринкові. Для подолання кризи радянська влада

1927 року підвищила закупівельні ціни, однак ситуація повторилась 1928 року: на січень того року було заготовлено на 128 млн. пудів хліба менше, ніж на січень 1927 р. Заздалегідь затверджені та погоджені плани уряду з розподілення хліба (продаж місту, утримання збройних сил, експорт за кордон тощо) було зірвано як наслідок несумісності господарського плюралізму та жорстко централізованої системи управління методами інструкцій та наказів.

Суто теоретично влада могла б піти на поступки селянам та вирішити проблему кризи шляхом проведення політики збалансованих цін, але на той період на вершині влади вже був новий лідер – Й.В. Сталін. Оскільки власником землі була держава і селянство лише користувалося нею, то власник мав повне право ввести певні санкції проти непокірного користувача. У січні 1928 року Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про застосування адміністративного впливу на «куркулів», які притримували не менше 30 тонн зерна, що й знаменувало відхід від основного принципу нової економічної політики – права селян вільно розпоряджатись надлишками збіжжя після сплати податків. Вже у лютому 1929 року на село вирушили озброєні продзагони для вилучення надлишків хліба. Влада залучилась допомогою сільської бідноти, яка краще знала про те, хто та де приховав зерно. Добровільні інформатори отримували від 10 до 25% конфіскованого майна викритих за їхньою допомогою «спекулянтів» та «саботажників».

Вжиті надзвичайні заходи сприяли разовому вирішенню проблеми хлібозаготівель 1928 року, але у багатьох районах країни, в Україні зокрема, це призвело до скорочення посівних площ, масового забою худоби. У такий спосіб заможні селяни намагались перейти до нижчої категорії господарств із метою вийти з-під податкового пресу держави.

На думку вищого партійного керівництва, яке вирішило відмовитись від ринкових відносин, альтернативою НЕПу мала стати масова колективізація [1].

За нормальних ринкових умов (відсутність обмежень на оренду землі, щодо кількості найманих працівників, а також помірковані податки тощо) село неминуче пішло б шляхом капіталізації,

розвиваючи та затверджуючи фермерський тип господарства, що призвело б до ще більшого зубожіння бідноти та частини середняків, але міцні великі господарства могли б значно підняти свою продуктивність. Подібна позиція суперечила політичним засадам влади.

Іншим вибором була загальна кооперація дрібних господарств та створення на їх базі великих сільськогосподарських виробничих колективів – колгоспів. Цей вибір зумовив ліквідацію НЕПу на селі та перехід до політики загальної колективізації. Невеселе прислів'я *«Колгосп – справа добровільна: хочеш – вступай, не хочеш – корову конфіскуємо»* має своє коріння у сказаних Й. В. Сталінім під час його поїздки Сибіром на початку 1928 року словах: *«Средняк как думает? Он думает: Хорошо, если бы заплатили больше, но тут дело темное. Петруху посадили, Ванюшку посадили – могут и меня посадить. Нет уж, лучше я продам хлеб. С Советской властью нельзя не считаться»*. И эта силовая аргументация производит свое влияние на середняка» [6]. До речі, тексти деяких виступів Сталіна того періоду були опубліковані тільки 1949 року.

Оцінки колективізації варіюють від захопливо позитивної до вкрай негативної залежно від політичних поглядів та життєвого досвіду експерта. Безсумнівним, на наш погляд, залишається тільки те, що колективізація та її наслідки стали важливим чинником в історії подальшого розвитку нашої країни.

Невеличка за обсягом одиниця зберігання у одному зі сховищ Державного архіву Кіровоградської області має довгу назву – *«Елисаветградский окружной комитет Коммунистической партии (большевиков) Украины, организационно-инструкторский отдел. Объяснительная записка к пятилетнему плану развития округа. Переписка с райкомами по организационно-партийным вопросам», начато 25 марта 1929 г., окончено 16 апреля 1929 г., фонд 2, опись 1, дело 1737»* [7]. Тоненька течка у десятків сторінок яскраво висвітлює тритижневий проміжок часу однієї з неоднозначно складних сторінок вітчизняної історії – періоду початку колективізації сільського господарства, як у краплині води віддзеркалюючи проблеми та складнощі того часу, фізичний стан та настрої населення.

Стан фізичного здоров'я населення є дуже значним при вирішенні питання про початок будь-яких соціальних зрушень. Здоров'я ж українського, зокрема, народу, було значним чином підірване голодом 1921–22 рр. та наступними за ним періодами «продовольчих негараздів», як евфемістично висловлювались газети того часу, «поруч з серйозними досягненнями, що маютьс'я в справі здоров'я охорони за останні роки, загальний санітарно-епідемічний стан округи продовжує бути досить неблагоприємним. Особливо необхідно відмітити великі покажчики, що характеризують такі соціально-побутові захворювання як трахома 46,1% проти середньо-українського 27,4 %, пранці – 49,4%, а по всій Україні – 37,4% на кількість 10.000 населення.

Дуже високий також % захворювань малярією /393,7 проти середньоукраїнського – 181,5 на 10 тис. чол. населення/, а також черевним тифом /12,4 проти 11,1/ що в окремих районах / Устимівський, Братський, Бобринецький, Знам'янський і т.і./ мають постійні очаги й дають щорічні епідемічні сполохи.

3. Основні фактори, що сприяють такому санітарно-епідемічному стану округи, з'являються: відсталість санітарного благоустрою населення міст, ненормальні житлові умовини, кепське водопостачання, асенізація й т. ін., відсутність лазень у більшості населених пунктів, недостатність лікарсько-профілактично-освітнього обслуговування населення округи загальній культурній відсталості його» (тут і далі текст подано зі збереженням орфографії оригіналу, прим. – авт.) [7, с. 12].

Можна безспідставно вважати, що держава не мала у своєму розпорядженні достатніх фінансових та кадрових ресурсів для оптимізації санітарно-гігієнічної ситуації на селі, про забезпечення населення адекватним харчуванням годі й говорити. Проілюструємо цитатами з ще однієї одиниці зберігання ДАКО під назвою *«Елисаветградский окружной комитет Коммунистической партии (большевиков) Украины, организационно-инструкторский отдел. Информационный подотдел. Докладные о состоянии коллективизации в округе, и причинах выхода коммунистов из колхозов. Начато 20 октября 1929 г., окончено. На 10 листах. Фонд 2, опись 1, д. 1705»* [8].

Життя колгоспників було важким, плановані зміни на краще не могли статися моментально, однак життя у людини тільки одне, й вона хоче жити у нормальних умовах, принаймні, не голодуючи: «Член с. г. артiлi «Червоний Жовтень» В.-Вищанського району пише: *«почуваю себе на роботі в колгоспі не зовсім задовольняюче... в колгоспі я позбувся матеріальних засобів існування і приходиться майже голодувати»* [8, с. 1]. Товариш з Ерделівського осередку пише: *«Інструкція внутрішнього розпорядку колгоспа говорить за те, що продукти розподіляються по робітничим дням. Коли я поставив питання перед загальними зборами, яку кількість пайків відчислюється для дітей (дружина була хора й лікувалась), то мені сказали, що ми тобі дітей кормити не будемо, – це й призвело мене до виходу з колективу, й я виїхав працювати в Донбас»* [8, с. 10].

Невизначеність чіткої позиції щодо середняка, спроби ліквідувати його господарство шляхом фінансового та адміністративного тиску не сприяли переходу цієї категорії трудівників села до колективних господарств: «Бондаренко Іван Сергійович з села Іванівки Рівнянського району не вдоволений політикою партії щодо середняків: *«Дальше, т. т., я хочу сказати, що в нас слабкий зв'язок з середняком. Середняк, так це по-моєму, саме той господар, котрий дає нам в сучасний мент зерно, і коли ми, заходами боротьби з куркулем трогаємо й його, то він від нас відходить і веде лінію приміренства, кажучи, що не хочу на збори ходити, підвищувати своє господарство, бо так або інакше нам життя немає. Приклад: ми видаємо дефіцитний крам бідності за гроші, а для останніх за зерно, то кожен середняк говорить – я не буду тепер по багато засівати, бо з осені в мене хліб виманять, або я сам не вдержу через свої потреби та й продам, а потім в мене вимагають, коли даси хліб, то дамо мануфактуру»*. Т. Бондаренко змовчує, кому середняк продав хліб, бо коли середняк свій хліб здав кооперації, хоч би і з осені, то кооперація повинна поставити цього середняка дефіцитним крамом за готівку. Т. Бондаренко вводить точку зору, що неправдива політика партії взагалі, що в одержанні краму провадиться грань: бідняк – середняк» [8, с. 1-2].

У цій ситуації на втілення партійних рішень було мобілізовано рядових комуністів з місць, але *«Факти сигналізують, що на місцях по окрузі є випадки, що окремі парторганізації своїм керівництвом не сприяють, а навпаки гальмують розвитку колективізації... підкреслюють і випадки скривлення лінії партії щодо колективізації с/господарства»* [8, с. 2].

Документ наводить і думки з листів комуністів: *«Т. Касьянов пише: «Наші комуністи не провадять в життя останніх постанов пленумів, в яких зазначається, що всі члени і кандидати партії повинні стати прикладом для оточуючого населення, а воно навпаки. Є такі комуністи, члени партії, що мають по дві корови, мають по парі добрих коней і бояться розстатися з своєю власністю, стараючись улаштуватися самому де-небудь у місті, а дома їх сім'ї ведуть індивідуальні господарства»* [8, с. 7].

Дописувачі подають і конкретні приклади ставлення окремих комуністів до втілення у життя партійних рішень та їх непартійної поведінки у повсякденному житті: *«Т. Романченко з Коханівського осередку зазначає: «Секретар партосередку Калина Петро Якович має землю на три їдця в Компаніївському районі і здав в оренду кулакам по 1930 р. включно. Другий член партії т. Рихва Петро, голова РК, у радгоспі теж має 6 дес. землі на Знам'янці. Має гарний будинок під бляшним дахом і одержує квартплатню за свій будинок. Третій член партії Григорьев Матвій має свою хату і землю, а у колектив не хоче йти, відмовляється від землі, щоб пристроїться де-небудь на посаді. Землю Григорьеві обробляють селяни як бідняку, а він потім продає пшеницю по риночним цінам, а в кооперацію не здає»* [8, с. 7].

Подібні приклади були непоодинокими, партійні чиновники списували деякі з них на «хникання», «ідеологічну нестійкість», «відсутність більшовицької впертості і закалки» тощо; зазначали, що *«комуністи виходять з колективів по своїй нестійкості, нездатності боротися по-більшовицьки з труднощами соціалістичної перебудови сільського господарства»* [8, с. 7]. При цьому окрпартком в узагальнюючому документі під назвою *«Причини виходу комуністів з колгоспів»* змушений констатувати: *«Тут уже не лише невміння боротися з труднощами, а й туга за*

індивідуальним господарством, невір'я в соціалістичну перебудову сільського господарства. Такі настрої не є одинні, такими настроями хоріє чимала частина комуністів, що працюють в колективах і ще більша частина тих, що ведуть індивідуальні власні господарства» [8, с. 10].

Лейтмотивом же доповідної звучить фраза, для написання якої навіть у ті часи потрібно було знайти в собі мужність: «розвал колективів трапляється, майже виключно, по вині комуністів» [8, с. 10].

Отже, керівна партія країни, що взяла на себе непросту історичну відповідальність за цілу імперію (пам'ятаєте відоме ленінське: «Есть такая партия!»), не розуміла, що робити. Наслідок цього недолугого політичного авантюризму відомий: мільйони жертв воєн та голодоморів, сотні мільйонів зламаних людських доль. Звісно, можна було б процитувати Святе Письмо: «Прости їм, Господи, бо не відають, що роблять», але ж існує й юридична позиція: «Незнання законів не позбавляє відповідальності за їх порушення».

Хто на цій території відповів, відповідає та ще має відповісти за політичний та економічний волюнтаризм, а простіше – невігластво?

АНОТАЦІЯ

Збірник містить статті з філології (літературознавство та лінгвістика) й історії нового часу, оскільки обидві ці дисципліни досить близько пов'язані між собою. Дієслово, частина мови, яка означає дію, стан, психічний процес, у політичних текстах 20–30-х років минулого ХХ сторіччя означала здебільшого тільки стан безрадісної стагнації та фальшивий заклик до безглуздих за своєю суттю дій та вчинків.

Автори політичних трилерів, мовними засобами створюючи образи своїх героїв,кладають їм до вуст номінативи, характерні для культурно-історичного моменту сучасності; дієслова, які у найліпший спосіб описують характер дій, особливості психічних та емоційних станів персонажів. Використання в текстах творів згаданого жанру скорочень робить мовлення героїв виразним, коротким та стрімким, підкреслюючи в такий спосіб швидкість розгортання сюжету.

Певна частина статей присвячена вивченню окремих важливих моментів нашої історії та її персоналій. Їх написано з використанням автентичних документів того часу, важливих для об'єктивного сприйняття економічної, політичної, культурної ситуації періоду та її впливу на формування соціальної особистості епохи.

Збірник орієнтовано на професійних філологів та істориків, а також на широке коло осіб, які цікавляться соціально-гуманітарними дисциплінами.

SUMMARY

This collection contains papers on philology (literature and linguistics) and on the history of new times, as both sciences are quite closely knitted. The verb, being the part of speech, denoting action, state, psychic process, in political discourse of 20–30-th of the last century often signified only the state of mirthless stagnation and/or a false call to senseless actions and deeds.

Authors of political thrillers, using language means to sculpt their heroes, make them employ notions, which describe contemporary cultural and historic moments; use verbs, that most aptly reflect the character of actions, of peculiar psychic and emotional states of heroes. Some of the abbreviations, used in the novels of the genre, result in the speech of the heroes being very short and expressive, thus underscoring the rate of plot development.

Some of the articles in this collection are dealing with important moments of history and personalities in it. They have been written using authentic documents and are therefore important for unbiased reception of economic, political, cultural situation of this time and its influence on the social personality of the epoch.

The collection is addressed to professional philologists and historians as well as to persons, who are interested in humanities.

АННОТАЦИЯ

Сборник содержит статьи по филологии (литературоведение и лингвистика) и по истории нового времени, так как обе эти науки достаточно близко связаны друг с другом. Глагол, часть речи, обозначающая действие, состояние, психический процесс, в политических текстах 20–30-х годов прошедшего XX века часто обозначал только состояние безрадостной стагнации и фальшивый призыв к бессмысленным действиям и поступкам.

Авторы политических триллеров, создавая языковыми средствами образы своих героев, вкладывают в их уста номинативы, отражающие культурно-исторический момент современности, глаголы, наилучшим образом описывающие характер действий, особенности психических и эмоциональных состояний персонажей. Используемые в текстах произведений этого жанра аббревиатуры делают речь героев выразительной и кратко-стремительной, подчёркивая скорость развития сюжета.

Часть статей посвящены изучению отдельных важных моментов нашей истории и её персоналий. Они написаны с использованием аутентичных документов того времени, важных для объективного восприятия экономической, политической, культурной ситуации периода и её влияния на формирование социальной личности этой эпохи.

Сборник ориентирован на профессиональных филологов и историков, а также на широкий круг лиц, интересующихся социально-гуманитарными дисциплинами.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Віктор Борисович Білоус,
Вікторія Вікторівна Білоус,
Олег Анатолійович Семенюк,
Оксана Анатоліївна Бабенко,
Олег Олександрович Бабенко

ФІЛОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИКО-АРХІВНІ СТУДІЇ

Збірник статей та матеріалів
українською, російською
та англійською мовами

Головний редактор видання, що продвжується «Між Бугом і Дніпром.
Науково-краєзнавчий вісник Центральної України»:

Олег Бабенко

Редактор: *Оксана Бабенко*
Коректор: *Дарина Третяк*
Верстка: *Вячеслав Сорокін*

Видання здійснене за фінансового сприяння
Великого Пріорства Наддніпрянщини
Міжнародної громадської організації
«Міжнародний орден
«Пріорат лицарів Архангела Михаїла»

Оригінал-макет: ТОВ «Центрально-Українське видавництво»
Україна, 25006, м. Кропивницький, вул. Т. Карпи, 69
Тел.: (0522) 24-25-96, email: zuv2@ukr.net
Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
та розповсюджувачів видавничої продукції від 15.12.2011 р.
серія ДК №4234

Підписано до друку 29.11.2019. Формат 45х64 1/16
Папір офсет. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 18,3
Зам. № 012. Наклад 300 прим.

Державний архів Кіровоградської області
Україна, 25030, м. Кропивницький, вул. Ак. Корольова, 3
public@dakiro.kr-admin.gov.ua
www.dakiro.kr-admin.gov.ua